

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
ЗВО або наукова установа, де виконана робота
Міністерство освіти і науки України
Орган, до сфери управління якого належить установа
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Назва установи, де проводився захист дисертації
Міністерство освіти і науки України
Орган, до сфери управління якого належить установа

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОЗОЯН МИКОЛА АМБАРЦУМОВИЧ

УДК 159.92.07:[378.6.013.77:[351.74-057.36:316.6]](477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ
ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ**

05 Соціальні та поведінкові науки

053 Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / М.А. Бозоян
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:

Дучимінська Тамара Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Бозоян М.А. Психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія (05 Соціальні та поведінкові науки). Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України, Київ, 2024; Волинський національний університет імені Лесі Українки МОН України, Луцьк, 2024.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми визначення психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Проведено теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до визначення поняття соціальної зрілості особистості: за методологічною основою (природничий, системний, контекстний, культурологічний, особистісно-орієнтований, акмеологічний, інтегративний, діяльнісний, аксіологічний, психосемантичний, континуальний); за галуззю знання (філософський, психологічний, соціологічний, акмеологічний, андрагогічний, педагогічний), за аспектом змісту поняття (часовий, якісний, оціночний). Це дозволило розглянути соціальну зрілість майбутніх правоохоронців як інтегративну якість особистості, що визначає її соціальну сформованість, яка проявляється у здатності ставити соціально значущі життєві та професійні цілі, ефективно вибудовувати відповідно до них траєкторії життєвого та професійного шляху, конструктивно вирішувати проблеми соціальної взаємодії, реалізувати особистісно-професійні устремління, активно приймати участь у соціально-політичному житті країни.

Показано, що соціальна зрілість майбутнього правоохоронця включає різні види зрілості (особистісну, професійну, громадянську), як єдність особистісних, професійно значущих, громадянських якостей, що становлять

ядро цілісного розвитку його особистості, та пов'язана із засвоєнням соціальних норм, системою конструктивних міжособистісних відносин, рефлексією, стресостійкістю, здатністю до прогнозування, спрямованістю на справу, самостійністю, соціальною та особистою відповідальністю.

Розкрито особливості функціонування структурних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та запропоновано її критерії.

У структурі соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виокремлено особистісно-комунікативну та професійно-поведінкову складові.

Показано, що особистісно-комунікативна складова включає цілісне сприйняття світу, орієнтацію на самопізнання, глобальне самоствавлення, самоактуалізацію (орієнтація у часі, ціннісні орієнтації та прийняття себе), мотиви та цінності самореалізації у суспільстві (мотиви досягнення, самореалізації у соціально значущій діяльності, осмислення життя), соціальний інтелект, комунікативні та організаторські схильності, комунікативну соціальну компетентність (логічне мислення, емоційну зрілість, незалежність, самоконтроль) та комунікабельність.

Професійно-поведінкова складова включає: професійне самовизначення, пов'язане з мотивами вибору професії та професійною готовністю (автономністю, поінформованістю, прийняттям рішень, плануванням та емоційним ставленням до професійної діяльності), а також морально-психологічну та інтелектуальну готовність до її здійснення, особливості довільної саморегуляції поведінки (моделювання, програмування, оцінку результатів, гнучкість та самостійність), загальну інтернальну локалізацію контролю та інтернальність у сфері досягнень.

Визначено критерії соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: особистісний, що дозволяє оцінити якості особистості майбутнього правоохоронця, необхідні для здійснення ним професійної діяльності; когнітивний, що відображає володіння знаннями, необхідними для виконання професійних функцій; діяльнісний, що виражає ступінь практичної готовності до професійної діяльності.

З урахуванням структурних складових соціальної зрілості та її критеріїв запропоновано модель системи базових якостей, притаманних соціально зрілій особистості майбутнього правоохоронця, яка включає самостійність дій, уміння співпрацювати, незалежність суджень, емоційну стабільність, екологічний світогляд, здатність до саморозвитку, самоактуалізації, інтелектуальну розвиненість, соціальну, громадянську активність, високоморальну позицію, відповідальність.

Визначено показники рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: змістовний, який знаходить своє вираження у матеріальній та культурній підставі діяльності та проявляється в уявленнях про ціннісні орієнтації у сфері освіти та у професійній сфері; оцінний, який виражається через особливості прояву індивідуальності, особистої та соціальної активності; функціональний, що визначається мотивацією навчальної діяльності та професійного вибору і його самостійністю; наявністю уявлень щодо життєвої перспективи; ставленням до суспільно-політичних, соціально-культурних, економічних явищ і процесів.

Виокремлення зазначених показників дозволило визначити рівні розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та провести диференціацію вибірки.

Показано, що оптимальний рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (71,9%) відрізняє сформований несуперечливий тип ціннісних орієнтацій на отримання ґрунтовної професійної підготовки, розвиток інтелектуальних здібностей, реалістичність життєвих перспектив та самостійність у прийнятті рішень, висока готовність до майбутньої професійної діяльності, незалежність від зовнішніх впливів, високий рівень самоорганізації, самоконтролю, самовизначення, ініціативності, соціальної активності та відповідальності; наявність сталого інтересу до процесів і явищ, що відбуваються у різних сферах суспільства.

Допустимий рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (20,7%) відрізняє домінування мотивів престижу та добробуту, що

взаємопов'язано зі структурою їх ціннісних орієнтацій; невизначеність чи суперечливість життєвого вибору; знижений рівень самоконтролю та готовності до майбутньої професійної діяльності; нестабільний рівень відповідальності та ініціативи.

Критичний рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (7,4%) відрізняє відсутність інтересу до навчання при домінуванні мотивів обов'язку та уникнення неприємностей; спрямованість інтересів на інші (позаосвітні) сфери життєдіяльності, низький рівень самоорганізації, самоконтролю, відповідальності та соціальної активності; низька зацікавленість до суспільних подій.

Розроблено психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки та проведено оцінку її ефективності. Теоретичним підґрунтям для розробки концептуальних основ розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виступили системний, суб'єктно-діяльнісний, контекстно-компетентнісний, аксіологічний, культурологічний, акмеологічний підходи, теорія особистісно-розвивального психолого-педагогічного процесу та методологічні положення психологічного супроводу цього процесу. Запропонована концепція була взята за основу розробки моделі розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, яка передбачала актуалізацію та активізацію потенціалу професійно-спрямованої діяльності з метою розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та розглядалася як інтегративна єдність цілей, завдань, принципів, структурно-змістовних компонентів, психолого-педагогічних умов, технологій, алгоритмічних етапів, показників оцінки результатів. Для реалізації моделі було побудовано психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, яка базувалася на принципах націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання, соціальної взаємодії та включала адаптаційно-професійний, професійно-особистісний етапи і передбачала

організацію психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку соціальної зрілості учасників із задіянням різних його тактик (наставництво, партнерство, співробітництво).

Аналіз апробації програми підтвердив позитивну динаміку показників соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за особистісно-комунікативною та професійно-поведінковою складовими цього конструкту та засвідчив на 30,8% зменшення кількості учасників програми з критичним рівнем розвитку їх соціальної зрілості і відповідне збільшення кількості учасників з допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості. Крім того, з допустимого на оптимальний рівень розвитку соціальної зрілості перейшло 46,2% учасників програми.

Показано, що процес розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки буде успішним при реалізації сукупності психолого-педагогічних умов (змістовно-цільових, організаційно-процесуальних, методико-інструментальних).

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням можливостей використання психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців з урахуванням умов соціалізації та різновиду професійної специфікації майбутньої правоохоронної діяльності. Потребує подальшого теоретичного осмислення та експериментального дослідження гендерний аспект розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

Ключові слова: майбутні правоохоронці, соціальна зрілість, види соціальної зрілості, складові соціальної зрілості, рівні соціальної зрілості, розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

ABSTRACT

Bozoian M.A. Psychological characteristics of the development of social maturity in future law enforcement officers. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Doctor of Philosophy dissertation in the specialty 053 Psychology (05 Social and Behavioral Sciences). Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University. Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2024; Lesya Ukrainka Volyn National University. Ministry of Education and Science of Ukraine, Lutsk, 2024.

The dissertation provides a theoretical generalisation and a new solution to the problem of determining the psychological features of the development of social maturity in future law enforcement officers and draws the following conclusions.

A theoretical and methodological analysis of scientific approaches to the definition of the concept of social maturity of an individual was carried out: according to the methodological basis (naturalistic, systemic, contextual, cultural, person-oriented, acmeological, integrative, activity-oriented, axiological, psychosemantic, continuous); according to the field of knowledge (philosophical, psychological, sociological, acmeological, andragogical, pedagogical), according to the aspect of the content of the concept (temporal, qualitative, evaluative). This made it possible to consider the social maturity of future law enforcement officers as an integrative quality of personality that determines their social formation, manifested in the ability to set socially significant life and professional goals, effectively build life and professional paths in accordance with these goals, constructively solve problems of social interaction, realise personal professional aspirations and actively participate in the social and political life of the country.

It is shown that the social maturity of the future law enforcement officer includes various types of maturity (personal, professional, civic), as a unity of personal, professionally significant, civic qualities that form the core of the integral development of his personality, and is associated with the assimilation of social norms, a system of constructive interpersonal relationships, reflection, stress

resistance, forecasting ability, business orientation, independence, social and personal responsibility.

The specifics of the functioning of the structural components of the social maturity of future law enforcement officers are shown and their criteria are proposed.

In the structure of social maturity of future law enforcement officers, personal-communicative and professional-behavioural components are distinguished.

It is shown that the personal-communicative component includes a holistic perception of the world, orientation towards self-knowledge, a global self-attitude, self-realisation (orientation in time, value orientations and self-acceptance), motives and values of self-realisation in society (achievement motives, self-realisation in socially significant activities, meaning of life), social intelligence, communicative and organisational tendencies, communicative social competence (logical thinking, emotional maturity, independence, self-control) and sociability. The professional-behavioural component includes: professional self-determination in terms of motives for career choice and professional readiness (autonomy, awareness, decision-making, planning and emotional attitude towards professional activity) as well as moral, psychological and intellectual readiness for its implementation, characteristics of voluntary self-regulation of behaviour (modelling, programming, evaluation of results, flexibility and independence), general internal localisation of control and internality in the field of performance.

Criteria for the social maturity of future law enforcement officers were defined: personal, allowing to evaluate the personality traits of the future law enforcement officer necessary for the performance of his professional activity; cognitive, reflecting the possession of knowledge necessary for the performance of professional functions; activity, expressing the degree of practical readiness for professional activity.

Taking into account the structural components of social maturity and its criteria, a model of the system of basic qualities inherent in the socially mature

personality of the future police officer is proposed. These include independence of action, ability to cooperate, independence of judgement, emotional stability, ecological perspective, ability to self-development, self-realisation, intellectual development, social, civic activity, high moral position and responsibility.

Indicators for the developmental stages of social maturity of future law enforcement officers were determined: meaningful, which is expressed in the material and cultural basis of activity and manifests itself in ideas about value orientations in the field of education and in the professional sphere; evaluative, which is expressed in the specifics of the manifestation of individuality, personal and social activity; functional, which is determined by the motivation of educational activity and career choice and their independence; the presence of ideas about life prospects; attitude to socio-political, socio-cultural and economic phenomena and processes.

The isolation of these indicators made it possible to determine the level of development of the social maturity of future law enforcement officers and to differentiate the sample.

It turns out that the optimal level of social maturity of future law enforcement officers (71.9%) is characterised by the pronounced, non-controversial value orientations in terms of thorough professional training, the development of intellectual skills, realistic life prospects and independence in decision-making, a high level of readiness for future professional activities, independence from external influences, a high degree of self-organisation, self-control, self-determination, initiative, social activity and responsibility, as well as the presence of a constant interest in processes and phenomena occurring in various areas of society.

The acceptable level of social maturity of future law enforcement officers (20.7%) is characterised by the dominance of prestige and prosperity motives related to the structure of their value orientations; uncertainty or inconsistency of life choices; lower level of self-control and readiness for future professional activity; unstable level of responsibility and initiative.

The critical level of social maturity of future law enforcement officers (7.4%) is characterised by a lack of interest in learning, while the motives of duty and avoidance of trouble dominate; focus of interests on other (educationally distant) areas of life, low level of self-organisation, self-control, responsibility and social activity; low interest in social events.

A psychological programme to develop the social maturity of future law enforcement officers was developed as part of their professional training and its effectiveness evaluated. Systemic, subjective-active, context-competent, axiological, culturological and acmeological approaches, the theory of the psychological-pedagogical process of personality development and the methodological provisions for the psychological support of this process formed the theoretical basis for the development of the conceptual foundations for the development of the social maturity of future law enforcement officers. The proposed concept was used as a basis for the development of a model for the development of social maturity of future law enforcement officers, which provided for the actualisation and activation of the potential of professionally oriented activities aimed at developing the social maturity of future law enforcement officers and was considered as an integrative unity of goals, tasks, principles, structural and substantive components, psychological and pedagogical conditions, technologies, algorithmic stages and indicators for assessing results. To implement the model, a psychological programme for the development of social maturity of future law enforcement officers in the conditions of their professional training was created, based on the principles of future orientation, orientation to the value attitude to the profession, active education and social interaction, which included the stages of adaptation - profession, profession - personality and provided for the organisation of psychological and pedagogical support for the process of developing the social maturity of participants using various tactics (mentoring, partnership, cooperation).

The analysis of the approval of the programme confirmed the positive dynamics of the indicators of social maturity of future law enforcement officers

according to the personal-communicative and professional-behavioural components of this construct and testified to a 30.8% decrease in the number of programme participants with a critical level of development of their social maturity and a corresponding increase in the number of participants with an acceptable level of development of their social maturity. In addition, 46.2% of programme participants moved from an acceptable to an optimal level of development of their social maturity.

It can be seen that the process of developing the social maturity of future law enforcement officers in the conditions of their professional training will be successful if a number of psychological and pedagogical conditions (content-objective, organisational-procedural, methodological-instrumental) are implemented.

Further research perspectives arise from the investigation of the possibilities of using a psychological programme to develop the social maturity of future law enforcement officers, taking into account the conditions of socialisation and the nature of the professional specification of future law enforcement activity. The gender-specific aspect of the development of the social maturity of future law enforcement officers under the conditions of their professional training requires further theoretical insights and experimental research.

Key words: future law enforcement officers, social maturity, types of social maturity, components of social maturity, levels of social maturity, development of social maturity in future law enforcement officers.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бозоян М.А., Кононенко О.І., Царенок Л.Б., Коваленко В.О. Смыслоразностные ориентации та резильєнтність особистості як її ресурсні характеристики у сучасному соціумі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 122-133 (особистий внесок автора полягає у розкритті взаємозв'язку соціальної зрілості зі смысловими орієнтаціями та резильєнтністю особистості).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-1-122-133>

2. Бозоян М.А., Блискун О.О. Психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в процесі реінтеграції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 35-44 (особистий внесок автора полягає у визначенні психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-3-35-44>

3. Popovych I., Zavatska N., Bозoyan M., Blyskun O., Vorobel M., Klenina K. Investigación de las orientaciones valorativas de los participantes del bullying en el espacio educativo. *Revista de Investigación (Apuntes Universitarios)*. 2022. Vol. 12. Núm 2. P. 1-16 (*Web of Science Core Collection*) (особистий внесок автора полягає у дослідженні специфіки ціннісних орієнтацій особистості в освітньому просторі).

<https://doi.org/10.17162/au.v12i2>

4. Бозоян М.А., Каламайко Д.Ю. Соціально-психологічний тренінг у формуванні комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутніх фахівців правоохоронної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 14-27 (особистий внесок автора полягає у розкритті ролі комунікативних компетенцій професіоналізму у розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-1-14-27>

5. Лосієвська О.Г., Бозоян М.А., Завацька Н.Є., Каламайко Д.Ю., Тоба М.В. Інноваційні аспекти у формуванні комунікативних компетенцій професіоналізму майбутніх фахівців правоохоронної галузі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 40-48 (особистий внесок автора полягає у визначенні специфіки формування комунікативних компетенцій професіоналізму майбутніх правоохоронців).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-2-40-48>

6. Омелянюк С.М., Бозоян М.А., Голенач Я.О., Гетта А.Ю., Ворошилова В.Ю. Дискурсивні характеристики соціальних мереж та їх вплив на соціальну зрілість молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 3 (59). С. 73-82 (особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу соціальних мереж на соціальну зрілість молоді).

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-59-3-73-82>

7. Vozoyan M.A. Scientific and theoretical basis of forming the social maturity of future law officers. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 173-186.

<https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-62-3-2-173-186>

8. Ковальчук З.Я., Бозоян М.А. Вплив особистісних властивостей на розвиток емоційної стійкості фахівців силових структур. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьВДУВС, 2023. Вип. 2. С. 32-40 (особистий внесок автора полягає у визначенні особливостей емоційної стійкості в структурі соціальної зрілості фахівців-правоохоронців).

<https://doi.org/10.32782/2311-8458/2023-2-5>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Бозоян М.А. Система соціально-психологічного забезпечення процесу професіогенезу майбутніх правоохоронців. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 3-4 вересня 2021 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2021. С. 84-86.

https://www.dkpp.com.ua/wp-content/uploads/2021/10/knopp.september_2021.pdf

10. Бозоян М.А. Психологічні проблеми соціалізації молоді в умовах глобалізації культури. *Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії: зб. наук. статей за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Бахмут, 04 листопада 2021 р.). Бахмут: ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2021. С. 26-30.

https://edu.forlan.org.ua/doc/nauk/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2_%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf

11. Бозоян М.А. Формування соціальних компетенцій та соціальної зрілості особистості майбутнього правоохоронця. *Сучасні проблеми*

гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сєверодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С. 9-11.

<https://deps.snu.edu.ua/uk/fakultet-gumanitarnih-nauk-psihologiyi-ta-pedagogiki/kafedra-praktichnoyi-psihologiyi-ta-socialnoyi-roboti/nauka/vidannya/>

12. Бозоян М.А. Структурно-феноменологічні характеристики психоемоційного здоров'я майбутніх правоохоронців. *Актуальні питання здоров'язбереження людини у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєверодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 17-19.

<https://deps.snu.edu.ua/uk/fakultet-gumanitarnih-nauk-psihologiyi-ta-pedagogiki/kafedra-praktichnoyi-psihologiyi-ta-socialnoyi-roboti/nauka/vidannya/>

13. Бозоян М.А. Результативно-змістовні параметри особистісно-професійної адаптації майбутніх правоохоронців. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2023. С. 27-31.

<https://ksp.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/68/2023/06/zbirnyk-tez-konferentsii-2023.docx.pdf>

14. Бозоян М.А. Formation of social maturity of law enforcement officers at the stage of professional training. *Стрес в житті сучасної особистості: надбання та втрати: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського наукового круглого столу* (м. Київ, 16 травня 2023 р.) / за ред. С.Д. Максименка, В.В. Турбан. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 6-8.

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737695>

15. Бозоян М.А., Блискун О.О. Психологічні умови формування соціальної компетентності майбутніх правоохоронців. *Майбутній науковець –*

2023: зб. наук. статей за матеріалами XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 1 грудня 2023 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. С. 166-168 (особистий внесок автора полягає у розкритті умов формування соціальної компетентності майбутніх правоохоронців).

http://snu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/mnk_2023.pdf

16. Vozoyan M.A. Formation process the social maturity of future law officers. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 357-360.

<https://deps.snu.edu.ua/uk/fakultet-gumanitarnih-nauk-psihologiyi-ta-pedagogiki/kafedra-praktichnoyi-psihologiyi-ta-socialnoyi-roboti/nauka/vidannya/>

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ	28
1.1. Наукове обґрунтування змісту і структури конструкту соціальної зрілості особистості	28
1.2. Феномен соціальної зрілості як інтегративна характеристика особистості майбутніх правоохоронців	44
1.3. Психолого-педагогічні проблеми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців	63
Висновки до розділу	78
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ	81
2.1. Основні етапи та методи емпіричного дослідження психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців	81
2.2. Дослідження особливостей функціонування особистісно- комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців	86
2.3. Вивчення специфіки функціонування професійно-поведінкової складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців	115
2.4. Визначення рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців	134
Висновки до розділу	140

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ	148
3.1. Концептуальні основи та зміст психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки	148
3.2. Результати формувального етапу дослідження та їх узагальнення	168
Висновки до розділу	190
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Динаміка інтенсивного соціального оновлення та сучасних економічних і політичних змін ставить перед майбутніми фахівцями правоохоронної галузі підвищені вимоги до їх соціальної зрілості, рівень відповідності яким є провідною метою системи вищої освіти, а результативність визначається підготовленістю майбутніх правоохоронців до свідомої активності та успішної професійної діяльності.

Констатовано, що соціальну зрілість майбутніх правоохоронців визначає ступінь відповідності ключових компетентностей їх спрямованості особистим та суспільним потребам, а проблема розвитку їх соціальної зрілості постає вкрай актуальною, оскільки у цьому процесі відбувається формування ціннісного ставлення до суспільства, особистості іншої людини, визначаються життєві та професійні принципи майбутнього фахівця-правоохоронця.

Проте, дотепер у теорії та практиці не розкрито поняття «соціальна зрілість майбутнього правоохоронця», незважаючи на його використання при розгляді проблем цілей, змісту, результатів та якості сучасного освітнього процесу професійної підготовки майбутніх фахівців правоохоронної галузі. Залишається нерозробленою загальна психологічна концепція, що визначає сутність та структуру соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; потребують визначення критерії, показники та рівні розвитку їх соціальної зрілості, а також шляхи удосконалення та умови її ефективного розвитку, що позитивно позначиться на цілепокладанні та визначенні результатів діяльності.

Ситуація, що склалася, призвела до виникнення протиріччя між потребою сучасного суспільства у соціально зрілих, активних та відповідальних фахівцях правоохоронної галузі та недостатньою розробленістю науково-методичних основ психологічного забезпечення

успішності процесу розвитку їх соціальної зрілості у напрямку вибудовування власної конструктивної життєвої та професійної траєкторії.

Отже, наявна важлива теоретико-методологічна і практично значуща проблема, яка полягає у необхідності системного вивчення процесу розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Актуальність вирішення означеної проблеми, її недостатнє теоретичне та емпіричне вивчення, а також соціальна значущість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: *«Психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 3 від 26 листопада 2021 р.).

Об'єкт дослідження – процес розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Для досягнення мети було висунуто такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми вивчення психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та її видів.

2. Розкрити особливості функціонування структурних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та її критерії.

3. Визначити показники рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та провести диференціацію вибірки.

4. Розробити та апробувати психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки, оцінити умови її ефективної реалізації.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (К. Лоренц, З. Карпенко, І. Пасічник, В. Семиченко та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, В. Роменець та ін.), індивідуально-орієнтованого (Л. Бінсвангер, Дж. Бьюдженталь, Є. Гейко, Ю. Джендлін, В. Турбан та ін.) підходів в психології; теорії вікової та корекційної психології (В. Бочелюк, Я. Гошовський, С. Кузікова, Р. Павелків, М. Панов, М. Савчин, Т. Ткач та ін.), концепції становлення особистості в онтогенезі (Г. Балл, Н. Жигайло, В. Моляко, М. Орап та ін.) та її розвитку як активного суб'єкта життєдіяльності (Н. Добровольська, Т. Дучимінська, О. Кононенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.); положення про соціальну зрілість особистості (А. Адлер, С. Баранова, О. Бондарчук, М. Лебедик, А. Маслоу, Г. Олпорт, Л. Пілецька, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та ін.) та принципи, що лежать в основі теоретичних уявлень про процеси становлення зрілої особистості: її саморозвитку (І. Гоян, Ю. Завацький, А. Кононенко, Г. Костюк, Е. Мейман та ін.), заохочення потреб та інтересів в освітньому процесі (А. Біне, Р. Бернс, Дж. Дьюї, Л. Калмикова, Г. Кершенштейнер, Х. Лійметс та ін.); психологічні концепції: соціалізації-індивідуалізації особистості (Я. Гошовський, Е. Еріксон, В. Москаленко, В. Циба та ін.), соціальних установок та ціннісних орієнтацій (С. Гарькавець, С. Засекін, Ю. Швалб та ін.), соціального розвитку особистості (І. Данилюк, Н. Завацька, Л. Засекіна, А. Коваленко та ін.) та впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на цей процес (А. Геззел, Е. Еріксон, К. Левін, С. Холл та ін.); положення про специфіку професійної діяльності фахівців

правоохоронної галузі (Ю. Бойко-Бузиль, З. Кісіль, М. Лебедик, О. Макарова, В. Медведєв, Н. Мілорадова, В. Пілецький, О. Сашуріна, О. Синявська, М. Ценко, Д. Швець, В. Яремчук та ін.); положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи (О. Блискун, Ю. Бохонкова, В. Завацький, М. Тоба, Т. Яценко та ін.), в тому числі з майбутніми фахівцями правоохоронної галузі (І. Бурлакова, О. Євдокімова, Є. Карпенко, З. Ковальчук, В. Корнієнко, С. Ларіонов, О. Сафін, О. Шевяков та ін.).

Методи дослідження:

– *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз наукових концепцій та поглядів з проблеми дослідження психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (теоретичне моделювання, методи порівняння, систематизації, узагальнення); наукова інтерпретація і синтез емпіричних даних;

– *емпіричні*: спостереження, бесіда, анкетування, експертна оцінка, психологічне тестування з використанням стандартизованих та проєктивних методик психодіагностики; констатувальний і формувальний експерименти;

– *статистичні*: результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 20.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося протягом 2020-2023 років у чотири етапи.

Перший етап – аналітико-теоретичний, в ході якого здійснювався аналіз теоретичних підходів до проблеми дослідження, визначався науковий апарат дослідження, розроблялася його програма.

Другий етап – констатувальний, пов'язаний з емпіричним вивченням психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за її структурними складовими і рівнями розвитку.

Третій етап – формувальний, пов’язаний з розробкою та апробацією психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки, виявленням та впровадженням комплексу умов, що сприяють підвищенню рівня розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки.

Четвертий етап – моніторинговий, на якому аналізувалися результати дослідження рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки, уточнялися теоретичні положення та висновки, було узагальнено результати дослідження.

Дослідження проводилось на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Харківського національного університету внутрішніх справ, Львівського державного університету внутрішніх справ, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ).

У дослідженні взяли участь 256 здобувачів вищої освіти – майбутніх фахівців правоохоронної галузі (189 (73,8%) чоловіків та 67 (26,2%) жінок).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше: розкрито* види (особистісна, професійна, громадянська) та критерії (когнітивний, діяльнісний, особистісний) соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; *визначено* структурні складові (особистісно-комунікативну і професійно-поведінкову) соціальної зрілості та особливості

їх функціонування у майбутніх фахівців-правоохоронців; *запропоновано* систему базових якостей, притаманних соціально зрілій особистості майбутнього фахівця правоохоронної галузі; *виявлено* показники (змістовний, оцінний, функціональний) рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (оптимального, допустимого, критичного) та проведено диференціацію вибірки;

– *розроблено* концептуальні засади і зміст психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки, реалізовану на адаптаційно-професійному та професійно-особистісному етапах із дотриманням принципів націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання, соціальної взаємодії та психолого-педагогічних умов її ефективної реалізації (змістовно-цільових, організаційно-процесуальних, методико-інструментальних);

– *дістали подальшого розвитку*: погляди на підходи до психологічних засобів і технологій розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки;

– *поглиблено уявлення*: про змістовні психологічні параметри соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та соціально-психологічну обумовленість функціонування структурних складових їх соціальної зрілості.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні психологічних уявлень про психологічні особливості соціальної зрілості майбутніх фахівців-правоохоронців та соціально-психологічних поглядів на проблему її розвитку; визначенні сутнісної, специфічної та структурно-рівневої характеристик соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; розкритті закономірностей побудови психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки та провідних умов її ефективної реалізації.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію для вивчення особливостей функціонування

структурних складових соціальної зрілості майбутніх фахівців-правоохоронців та моніторингу рівнів її розвитку; у розробці та апробації психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки, відповідно до визначених умов її ефективної реалізації (змістовно-цілевих, організаційно-процесуальних, методико-інструментальних) й оцінці ефективності програмних заходів.

Теоретично та емпірично обґрунтовані положення дисертації та методичний інструментарій сприяють вдосконаленню практики професійної підготовки майбутніх правоохоронців та можуть використовуватися для змістовного наповнення програм з розвитку їх соціальної зрілості та її видів (особистісної, професійної, громадянської). Апробований комплекс діагностики рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх фахівців-правоохоронців може бути використаний в освітньому процесі закладів вищої освіти, у системі підвищення кваліфікації та перепідготовки фахівців правоохоронної галузі.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 777/36 від 30.10.2023 р.), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (довідка № 28-09-23Ф від 28.09.2023 р.); у навчально-науковий процес Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 838/15.17 від 24.11.2023 р.), факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 69 від 17.01.2024 р.), кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ (довідка від 02.10.2023 р.), кафедри психології та педагогіки Національної академії Національної гвардії України (довідка від 05.01.2024 р.), Львівського державного університету внутрішніх справ (акт № 7 від 16.01.2024 р.), кафедри психології та педагогіки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (довідка від 29.09.2023 р.) і використовуються у процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін із циклу

формування фахових компетентностей «Загальна психологія», «Психологія особистості», «Практикум з психології особистості», «Психологія ділового спілкування», «Юридична психологія», «Психологічна корекція», а також при підготовці робочих програм навчальних дисциплін, планів семінарських та практичних занять, методичних рекомендацій з навчальних дисциплін «Психологія девіантної поведінки» (тема 2.1 Нормативи психологічного розвитку особистості), «Психологічне забезпечення службово-бойової діяльності НГУ» (тема 7.1 Психологічний супровід військовослужбовців на етапі фахової підготовки; тема 8.2 Психопрофілактична робота у військових підрозділах), «Психодіагностика» (тема 4.3 Психологічна діагностика особистісного розвитку).

Особистий внесок автора. Розроблені наукові положення та отримані результати емпіричного дослідження є самостійним внеском автора у визначення психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. В опублікованих зі співавторами працях доробок автора становить 60%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, семінарах-тренінгах, стажуваннях, круглих столах різного рівня, зокрема на *міжнародних*: науково-практичній конференції «Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі» (Київ, 2021 р.). VIII науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (Суми, 2022 р.), VIII науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Сєвєродонецьк, 2021 р.), VII науково-практичній конференції «Актуальні питання здоров'язбереження людини у координатах сучасних парадигм» (Сєвєродонецьк, 2021 р.), International internships «Fundraising and Organization of Project Activities in Educational

Establishments: European Experience» (Kraków, Poland, 2022-2023), III науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики» (Івано-Франківськ, 2023 р.), IX науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Київ, 2023 р.); *всеукраїнських*: I науково-практичній конференції «Література, психологія, педагогіка у ракурсах взаємодії» (м. Бахмут, 2021 р.), науково-практичній конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Івано-Франківськ, 2023 р.), XIV науково-практичній конференції «Майбутній науковець – 2023» (Київ, 2023 р.), науковому круглому столі «Стрес в житті сучасної особистості: надбання та втрати» (Київ, 2023 р.), семінарах-тренінгах «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.) та «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2021-2023 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 16 публікаціях автора, з яких 8 статей у наукометричних фахових виданнях із психології (з них 1 стаття проіндексована у наукометричній базі Web of Science Core Collection), 8 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 263 найменувань (з них 129 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 233 сторінках, із них 198 сторінок основного тексту. Робота містить 9 таблиць на 5 сторінках, 1 рисунок на 1 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

1.1. Наукове обґрунтування змісту і структури конструкту соціальної зрілості особистості

У сучасній науковій літературі існує різноманітність підходів до розуміння феномену «соціальна зрілість». Такий спектр підходів пояснюється недостатньою розробленістю даного питання, а також складністю та багатогранністю явища, що вивчається.

Різні аспекти проблеми соціальної зрілості особистості знайшли своє відображення у теоретичних уявленнях про особистісну зрілість у вітчизняній та зарубіжній психології (А. Адлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та ін.) [138; 141; 179; 181; 211; 242 та ін.]; у психологічних концепціях: соціалізації-індивідуалізації особистості (Е. Еріксон та ін.) [175 та ін.]; соціальних установок та ціннісних відносин (В. Москаленко, Ю. Швалб та ін.) [91; 127 та ін.]; ідей соціального розвитку особистості (В. Бочелюк, Н. Завацька, Л. Пілецька та ін.) [28-32; 55; 100-102; 148-154; 231 та ін.].

Поняття соціальної зрілості особистості є міждисциплінарним. Його розглядають у філософському, психологічному, соціологічному, акмеологічному та педагогічному векторах. Відповідно, кожна з наук виділяє свій предмет вивчення у даному явищі, розглядає його під своїм кутом зору.

Аналіз літератури дозволив виявити підходи, які використовуються у цих науках щодо тлумачення поняття «соціальна зрілість особистості». Слід звернути увагу, що у процесі дослідження зазначеного феномену, науки використовують матеріал, напрацьований в інших сферах, які активно взаємодіють між собою. Таким чином, відбувається запозичення та інтеграція походів, тому віднесеність підходу до тієї чи іншої галузі пізнання має умовний характер [13; 36; 78; 225 та ін.].

У рамках парадигми природничо підходу, характерного для філософії, соціальна зрілість особистості розглядається, перш за все, з позицій структурного аналізу і постає як сукупність факторів, сторін, рівнів тощо. До недоліків даного підходу слід віднести складність у визначенні, розвитку, вдосконалення особистості загалом та соціальної зрілості, як її структурного елемента, зокрема. При цьому часові, якісні та оціночні характеристики даного явища надаються з погляду зовнішнього спостерігача, а не самої людини, як суб'єкта, який сам себе співвідносить із собою і з оточуючим, існуючи реально, тобто, будучи водночас і об'єктом.

З позицій системного підходу, що є, за своєю суттю, методологічною основою природничо пізнання, соціальна зрілість особистості розглядається як системна якість зрілості взагалі. Дослідники визначають сутність даного поняття за допомогою виявлення елементів, що становлять соціальну зрілість, якісних характеристик цих елементів, визначення функцій, які ці елементи виконують, їх взаємозв'язків та взаємозумовленості. В якості компонентів соціальної зрілості називають політичну зрілість, трудову зрілість, сімейно-побутову зрілість, моральну зрілість тощо [84; 221 та ін.].

Контекстний підхід розкриває залежність соціальної зрілості від конкретних умов. Відповідно до положень даного підходу структура і зміст соціальної зрілості обумовлюються специфікою соціально-економічної формації і можуть змінюватись у різних типах суспільства.

Розглядаючи проблему соціальної зрілості, вчені відзначають залежність визначення змісту соціальної зрілості від конкретної культури,

оскільки людина формується у конкретному історичному часі та соціальному просторі, у процесі практичної діяльності та виховання. Стверджується, що особистісна зрілість людини є феноменом суспільно-історичним, оскільки поняття зрілості у різних суспільних умовах має різний зміст [137; 260; 261 та ін.]. У різних культурах до зрілої особистості висуваються різні вимоги. Називаючи особистісну зрілість суспільно-історичним феноменом, вчені практично ототожнюють поняття особистісної та соціальної зрілості, стверджуючи, що під зрілістю особистості розуміється, перш за все, соціальна зрілість [84; 221 та ін.].

Слід наголосити, що соціальна зрілість пов'язана з внутрішньою установкою особистості на позитивну спрямованість до розвитку культури, тобто на гуманістичні цінності. Отже, з поняттям соціальної зрілості слід пов'язувати внутрішню установку особистості тільки на ті цінності, які мають позитивну спрямованість по відношенню до розвитку людства, його культури та цивілізації, тобто на гуманістичні цінності. Безперечно, що ця проблема досить складна, оскільки критерії гуманістичних цінностей людства у відповідь на виклики сучасного соціуму теж проходять певну трансформацію, зберігаючи при цьому непорушною лише загальну моральну основу. Кожна доросла людина вже за своїм соціальним статусом має право, а точніше обов'язок перед соціумом, брати активну участь у цьому всесвітньому полілозі народів [48; 69; 208 та ін.].

Відповідно до культурологічного підходу, соціальна зрілість особистості пов'язується, насамперед, із засвоєнням, прийняттям, інтеріоризацією людиною культури того чи іншого суспільства. З цього можна дійти висновку, що чим вище ступінь оволодіння культурою, тим вище рівень розвитку соціальної зрілості. Цей підхід певним чином доповнює контекстний підхід, оскільки кожному типу суспільства властива своя культура.

З погляду аксіологічного підходу соціальну зрілість особистості можна розглядати як долучення людини до духовно-моральних цінностей, як їх

інтеріоризацію, що дозволяє їй бути активним суб'єктом суспільних відносин. У ході цього процесу формується уявлення про ті цінності, що складаються у суспільстві, впливають на соціальну культуру та визначають соціальну позицію особистості. Очевидно, що у такому випадку основним критерієм розвитку соціальної зрілості буде ступінь оволодіння системою духовно-моральних цінностей, які панують у суспільстві [59; 60 та ін.].

Не викликає сумніву той факт, що даний підхід жодним чином не суперечить контекстному та культурологічному підходам, оскільки система духовно-моральних цінностей є невід'ємною частиною культури і певною мірою визначається характерними особливостями тієї чи іншої суспільно-історичної формації.

Діяльнісний підхід передбачає аналіз соціальної зрілості з погляду готовності та здатності людини здійснювати суспільно корисну діяльність. Використання такого підходу передбачає виявлення якостей, що дозволяють особистості виступати повноцінним суб'єктом діяльності. У межах цього підходу можна розглядати і такий прояв соціальної зрілості як соціальна активність.

У межах концепції суб'єктного підходу соціальна зрілість особистості вивчається «зсередини», з боку суб'єкта, а особистість виступає не як набір об'єктивних характеристик у просторі діагностичних показників, а як носій певної картини світу, як певний мікрокосм індивідуальних значень та смислів, а її поведінка вбачається внутрішньо детермінованою.

Багато авторів відзначають суб'єктний аспект соціальної зрілості, підкреслюючи, що ступінь соціальної зрілості залежить від широти суб'єктності, тобто кола тих аспектів, щодо яких людина вважає себе суб'єктом, бере на себе відповідальність і на основі сформованої власної моделі виражає свою соціальну сутність та індивідуальну своєрідність, виступаючи активним суб'єктом власного та соціального розвитку [115; 123; 185 та ін.].

Суб'єкт має такі відмінні властивості як самодетермінація і суверенність. Самодетермінація та активність суб'єкта проявляється, зокрема, у його здатності взаємодіяти з самим собою, формуючи нові власні інформаційно-енергетичні стани, створюючи нові образи, не пов'язані безпосередньо з зовнішніми впливами [8; 114; 219 та ін.].

Отже, з позицій суб'єктного підходу соціально зріла особистість буде активною, інтегрованою, здатною керувати собою, адаптуватися до умов соціального життя, що швидко змінюються, і спроможною протистояти маніпулятивним впливам.

Процесуальна сторона розвитку соціальної зрілості особистості розкривається у вигляді застосування континуального підходу. Даний підхід дозволяє виявити такі характерні риси процесу розвитку соціальної зрілості як незавершеність, сталість, безперервність, пояснити такі його особливості як нелінійність та багатовимірність [42; 62; 225 та ін.].

У зв'язку з цим, обґрунтованою є думка авторів, які надаючи характеристику соціальної зрілості особистості, виділяють таку ознаку процесу розвитку соціальної зрілості як безперервність чи незавершеність [84; 221 та ін.]. Так, складний і суперечливий процес становлення особистості, що включає три основні аспекти зрілості (фізичний, соціальний і морально-психологічний), не обмежується певними відрізками часу. Природа зрілості не може розглядатися як кінцевий стан, до якого спрямований розвиток і яким він завершується. Навпаки, чим більш зрілою у соціальному та психологічному сенсі стає особистість, тим більше зростає її здатність до подальшого розвитку.

Отже, поняття «соціальна зрілість» розглядається як стійкий стан особистості, що характеризується цілісністю, передбачуваністю, соціальною спрямованістю поведінки у всіх сферах життєдіяльності; об'єктивно необхідний етап розвитку особистості, що характеризується досягненням самостійного соціального стану особистості. Зрілість – це рівень розвитку

особистості, коли вона сама може приймати відповідальні рішення як в особистому, так і у професійному житті.

У своїх дослідженнях вчені виходять із розуміння зрілості не як завершеної у своєму формуванні структури, а як якісної характеристики розвитку особистості стосовно будь-якого етапу онтогенезу, що зумовлює можливість успішного переходу особистості на наступну стадію розвитку.

Поняття зрілості розкривається у зв'язку з поняттям розвитку, характеризуючи певний етап розвитку явища чи процесу, момент його якісної визначеності.

Як слідує з філософського визначення зрілості – це етап, фіксований момент прогресу, що вказує на рівень розвитку, на ті якісні параметри та характеристики, які досягнуті процесом або явищем у його розвитку та русі. Це свідчить про те, що на певному етапі розвитку людина має досягти відповідного цього етапу рівня зрілості, тобто, як слідує із психологічного трактування визначення поняття зрілості, її важливою психологічною характеристикою є стабілізація функціональних рівнів основних видів діяльності [50; 117; 166; 199 та ін.].

Такий погляд на розвиток соціальної зрілості, як безперервний процес (тобто процес у якого між двома будь-якими станами завжди можна виділити проміжні, таким чином, поняття сусідніх станів до такого процесу не застосовується і можна говорити лише про послідовні стани та про їх близькість один до одного часу) зумовлює правомірність та необхідність застосування континуального підходу до опису даного феномену.

Наразі вчені розглядають соціальну зрілість у контексті теорії соціалізації як узагальненого критерію соціалізації та розуміють її як готовність та підготовленість до реалізації основних соціальних функцій [86; 87; 144 та ін.]. У рамках цієї теорії ряд авторів визначають соціальну зрілість як важливий етап цього процесу, хоча й у різних аспектах. З цих позицій онтогенез людини постає як процес її соціального становлення, соціального

дорослішання, через діалектику пристосування людини до суспільства та відокремлення від нього [86; 87; 117; 206 та ін.].

Узагальнюючи, можна назвати підходи, які застосовуються у різних науках тлумачення поняття соціальної зрілості особистості.

Так, філософія використовує природничий (об'єктний) підхід; психологія – біхевіористський, когнітивний, гуманістичний, суб'єктний, об'єктний, психосемантичний, особистісно-орієнтований, інтегративний, діяльнісний, континуальний; соціологія – системний, контекстний, культурологічний, аксіологічний підходи; акмеологія – акмеологічний; андрагогіка – суб'єктний; педагогіка – особистісно-орієнтований, діяльнісний, континуальний.

Виходячи зі своїх особливостей та специфіки об'єкта та предмета дослідження, кожна з наук вкладає свій зміст у поняття соціальної зрілості особистості та наводить свої ознаки.

Слід зазначити, що у зв'язку з інтеграцією різних галузей наукового пізнання, посиленням міжпредметних зв'язків, окремі науки вкладають схожий чи ідентичний зміст у аналізоване поняття.

У соціології соціальна зрілість розглядається з погляду таких її зовнішніх проявів як досягнення людиною певного віку, отримання повного комплексу цивільних прав та обов'язків, завершення освіти, навчання з метою здобуття професії та трудова діяльність як здобуття матеріальної незалежності (автономності), готовність самостійно приймати рішення про шлюб, утримувати та виховувати дітей та ін. Тобто акцент робиться на присвоєнні особистістю системи суспільних відносин і її становищі в цій системі, здобутті людиною самостійного соціального становища, здібності та можливості самостійно вирішувати свою долю. При цьому у соціологічній науці використовується теорія ролей, відповідно до якої соціально зріла особистість виступає повноправним носієм соціальних ролей у сфері економіки, політики та права.

У психології магістральні підходи до розуміння феномену соціальної зрілості базуються на основних напрямках вивчення особистості – біхевіоризм, когнітивний та гуманістичний підходи [121; 123; 124; 134 та ін.].

З погляду біхевіоризму соціальну зрілість особистості можна розглядати як сукупність програмованих соціально прийнятних поведінкових реакцій, організовану, стійку систему соціальних навичок.

З позицій когнітивного підходу у психології соціальну зрілість особистості слід розуміти як досить високий рівень розвитку здатності до соціального пізнання, до смислотворчості, до створення адекватної та несуперечливої картини світу на основі конструктів.

У рамках гуманістичного підходу до розуміння соціальної зрілості особистості цей феномен розглядається як досягнення особистістю певного рівня у реалізації своїх потреб у самовдосконаленні, самореалізації, самоактуалізації, знаходженні свого місця у соціумі, у світі.

Говорячи про найбільш загальні психологічні підходи до аналізу соціальної зрілості особистості можна виділити вітчизняну та зарубіжну школи.

Перший підхід, притаманний зарубіжним авторам, розглядає зрілість з погляду опису інтрапсихічних умов суб'єктивних переживань людини, задоволення життям і собою (А. Адлер, К. Роджерс, К. Юнг та ін.) [138; 196; 197; 242 та ін.].

Таким чином, на відміну від соціології, у психологічних дослідженнях, присвячених питанням соціальної зрілості, більше уваги приділяється внутрішній стороні цієї проблеми, «самості» людини. Соціальна зрілість вивчається з позицій становлення таких властивостей особистості як самостійність, самодостатність, саморозвиток, самоактуалізація, самоідентичність, самоприйняття та самовизначення.

Однак, окремі зарубіжні дослідники (А. Маслоу, В. Франкл) [179; 211] до концепції соціальної зрілості особистості, поряд із характеристиками

суб'єктивного переживання зрілості, включають й оцінку цінності особистості для суспільства.

Уявлення про те, що характер взаємовідносин людини з суспільством загалом є характеристикою соціальної зрілості, знаходить місце у порівняно невеликій кількості зарубіжних авторів: соціально зріла людина повинна мати один із типів цінностей (Г. Олпорт) [141], повинна розуміти себе як «частину світу» і одночасно зберігати автономію (В. Франкл, Е. Фромм) [179; 181], удосконалювати, позитивно впливати на суспільство (А. Адлер, Е. Еріксон, А. Маслоу) [138; 175; 211].

Представники іншого підходу, традиційного для вітчизняної психології, розглядають соціальну зрілість з погляду її значимості для суспільства. Акцент робиться на властивостях, процесах, умовах становлення, цінностях, що дозволяють людині набути такої значущості (В. Бочелюк, Т. Комар та ін.) [28-32; 72-74; 148-154; 200 та ін.].

У гуманістичній психології, з її домінуючою спрямованістю на розкриття потенціалу людини, на досягнення самоідентичності та самоприйняття, потенційно закладено ризик егоцентризму. Пропонується вирішення цієї проблеми, суть якої полягає у тому, що саморозвиток та самоактуалізацію слід розглядати у зв'язку з феноменом самотрансценденції. Самотрансценденція сприймається як вихід людини за межі свого «Я», переважна орієнтація на оточуючих, на свою соціальну діяльність. При цьому, крім здатності до самореалізації, виділяється й такий аспект зрілості особистості, як готовність до збереження світу і подальшого його розвитку [56; 119; 120; 224; 242 та ін.].

Слід зазначити, що у вітчизняній психології спостерігається стійка тенденція вкладати у поняття особистості зовнішню оцінку її значущості, доводити важливість розвитку індивідуальності людини значимістю цього для суспільства [86; 87; 117; 121; 123; 124; 134 та ін.].

У зарубіжних психологічних дослідженнях, присвячених цій темі, як зазначалося вище, навпаки, підкреслюється важливість індивідуалізації та

особистісного змісту освітнього процесу для зрілого утвердження соціальної позиції особистості. Така тенденція вже чітко простежується і у роботах сучасних вітчизняних авторів.

Проблема соціальної зрілості особистості є центральною для такої нової галузі людинознавства, як акмеологія. Предметом акмеології є феномен зрілості людини, або процес і результат досягнення людиною вершин як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності (у тому числі професійної) та індивідуальності.

Категорія соціальної зрілості займає одне з центральних місць в акмеології, яка є інтеграцією гуманітарного і природничого знання. З позицій акмеологічного підходу соціальна зрілість сприймається як акмеформа, як багатовимірний стан людини, що характеризує, наскільки вона відбулася як громадянин, фахівець своєї справи, як особистість. При цьому підкреслюється особливе значення такого її аспекту як професіоналізм, професійна зрілість [104; 183; 194 та ін.].

Соціальна зрілість особистості, поряд із поняттями дорослості та зрілості, є однією з базисних категорій андрагогіки. Багато авторів поділяють поняття дорослості та зрілості: доросла людина – це особа, яка має фізіологічну, психологічну, соціальну, моральну зрілість, економічну незалежність, життєвий досвід і рівень самосвідомості, достатній для відповідальної та самокерованої поведінки [69; 202; 219; 232 та ін.].

Грунтуючись на цьому визначенні можна дійти висновку про те, що в андрагогіці соціальна зрілість сприймається як атрибут дорослості. З іншого боку, виходячи з того, що у сучасній науці виділяють біологічні, психологічні та соціальні характеристики дорослості, соціальну зрілість можна трактувати як одну з соціальних характеристик дорослості.

У педагогіці широко застосовується інтегративний підхід для аналізу конструкту соціальної зрілості, що дозволяє вивчати його з різних точок зору. У найбільш загальному трактуванні соціальна зрілість особистості постає як соціально-педагогічний результат, що виникає у процесі взаємодії

соціального та педагогічного середовища, розвитку та дорослішання людини. Дослідники у галузі педагогіки акцентують увагу на важливій ролі сфери знань у розвитку соціальної зрілості, а також виділяють соціальну зрілість як інтегративний критерій, що відображає якість освіти, результати навчання, виховання та розвитку [13; 35; 57; 82 та ін.].

У педагогіці виділяються чотири компоненти соціальної зрілості особистості, які є базовими, фундаментальними, навколо них певним чином і групуються багато інших.

Такими компонентами є: відповідальність, терпимість, саморозвиток, а також інтегративний компонент, який охоплює всі попередні та одночасно присутні у кожному з них.

Відповідальність – це необхідна складова, атрибут зрілого вчинку. Видатний вчений-гуманіст двадцятого століття Е. Фромм [181] вважав, що турбота, відповідальність, повага та знання – це сукупність якостей зрілої людини. Інший відомий персонолог гуманістичної орієнтації В. Франкл [179] також приділяє відповідальності значне місце у своїй концепції та стверджує, що духовність, свобода та відповідальність – це три основи, три екзистенціали людського існування. Дуже важливо те, що не можна визнати людину вільною, не визнаючи її в той же час і відповідальною. Саме у відповідальності перед життям укладено саму сутність людського існування (В. Франкл) [179]. Вочевидь, з відповідальністю пов'язана як сутність буття зрілої особистості, так й успішність її самоактуалізації. Соціальна зрілість та її складова – відповідальність – формується лише у адекватній діяльності.

Формування відповідальності прямо пов'язане з наданням особистості свободи у прийнятті рішень. Питання міри свободи має вирішуватися з урахуванням вікових та інших конкретних особливостей та обставин. Але сам принцип залишається непорушним. При цьому вірною є теза про те, що не можна визнати людину вільною, не визнаючи її в той же час і відповідальною, потребує наступного обов'язкового доповнення зворотного

характеру: не можна визнати людину відповідальною, не визнаючи її водночас і вільною.

Формування відповідальності особистості йде паралельно з розвитком автономності та забезпеченням свободи прийняття рішень [69; 202; 219 та ін.]. Заохочення ініціативності, автономності у навчальній діяльності мають місце. Емпіричні дослідження також показують, що викладачі цінують дисциплінованість здобувачів вищої освіти набагато більше, ніж самостійність особистості [47; 49; 237 та ін.].

Терпимість – наступна найважливіша складова соціальної зрілості особистості. У структурі загального феномену толерантності можна виділити два її види:

- 1) сенсуальна толерантність особистості;
- 2) диспозиційна толерантність особистості.

Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю до впливу соціального середовища, з ослабленням реагування на будь-який несприятливий фактор завдяки зниженню чутливості до його впливу. Сенсуальна толерантність, таким чином, пов'язана з класичною толерантністю, підвищенням порогу чутливості до різних впливів соціального середовища, у тому числі впливів суб'єктів міжособистісної взаємодії.

В основі диспозиційної толерантності лежить принципово інший механізм, що забезпечує толерантність особистості до соціальних впливів. Йдеться про схильність, готовність до певної «терпимої» реакції особистості на середовище. За диспозиційною толерантністю стоять певні установки особистості, її система відносин до дійсності: до інших людей, до їхньої поведінки, до себе, до впливу інших на себе, до життя взагалі.

Потреба у саморозвитку, самоактуалізації – основна складова зрілої особистості. Ідея саморозвитку та самореалізації є основною або, принаймні, надзвичайно значущою для багатьох сучасних концепцій про людину. Актуальна потреба у саморозвитку, прагнення до самовдосконалення і самореалізації представляють значну цінність. Вони – показник особистої

зрілості та водночас умова її досягнення. Крім того, актуальна потреба у саморозвитку, самоактуалізації – це джерело довголіття людини, причому довголіття активного, як фізичного, так й соціального, особистісного [37; 58; 76; 114; 177 та ін.].

З вираженим прагненням до саморозвитку пов'язані і професійні успіхи, досягнення професійного «акме», а також професійне довголіття, що вже підтверджено експериментальними даними. При цьому поза зв'язком із феноменом самотрансценденції, ідея саморозвитку і самоактуалізації, незважаючи на своє фундаментальне значення, є недостатньою для побудови акмеології особистості.

Концепція особистісної зрілості повинна базуватися на уявленні про єдність самоактуалізації та самотрансценденції та про дію щодо них принципу додатковості.

Враховуючи специфіку предмету психологічних досліджень, вважаємо, що продуктивним є підхід до розуміння соціальної зрілості як до інтегративної якості особистості, що передбачає виділення базисних соціальних якостей, які формуються у процесі соціальної взаємодії.

Цей підхід дозволяє не тільки виділити інваріант та фіксувати прояви соціальної зрілості, а й простежити зміни у структурі та змісті, аналізувати механізм її формування на різних етапах. Тільки визначаючи соціальну зрілість як якість особистості, можна зробити ключове припущення, що її як будь-яку якість можна розвивати.

Таким чином, ми поділяємо точку зору більшості авторів, які розглядають соціальну зрілість не стільки з позиції формальних показників (досягнення певного віку, набуття певних прав та обов'язків), скільки з позиції виділення показників внутрішньоособистісного розвитку, певних якостей суб'єкта, які забезпечують йому свідоме, активне, творче життя. Результатом становлення особистості, з цієї точки зору, є досягнення нею зрілості, як здатності до самостійних та відповідальних виборів з урахуванням своїх можливостей та суспільних потреб.

Семантичний аналіз категорії «зрілість» дозволяє виділити у ньому основні смислові вектори: повнота розвитку властивостей людини; результат попереднього процесу з його повноти та значущості; готовність та здатність діяти. Слово «соціальний» у цьому контексті означає спрямованість особистості зовні, її громадський характер, як протилежність біологічної сутності людини.

Аналіз визначень конструкту «соціальна зрілість особистості» дозволяє визначити різні аспекти соціальної зрілості:

- 1) часової, тобто зрілість як процес, що відбувається у часі та має етапи;
- 2) якісний, тобто зрілість як стан, результат попередніх процесів розвитку, досягнення досконалості;
- 3) оцінний, тобто зрілість як характеристика людини, зовнішня оцінка.

Ознаки, що характеризують соціальну зрілість особистості, це: властивість людини, певний стан; результат попередніх процесів (розвитку, дозрівання, становлення); характеристика попереднього процесу за його повнотою та закінченістю; виділення етапів (дозрів до чогось); зовнішня оцінка (досягнення досконалості, порівняння з неповним розвитком).

Позначають такі основні психологічні ознаки соціальної зрілості особистості: суб'єктний характер; системна самоорганізація; тенденція до самореалізації у різних соціальних сферах; незавершеність, тобто процесуальний характер; обумовленість, належність до конкретних соціальних умов [109; 117; 119; 143 та ін.].

На основі проведеного аналізу підходів до визначення поняття соціальної зрілості особистості, вчені пропонують таку класифікацію:

- за методологічною основою – природничий – за галуззю знання (науки) – філософський – за аспектом змісту поняття – часовий;
- за методологічною основою – системний – за галуззю знання (науки) – соціологічний – за аспектом змісту поняття – якісний;

- за методологічною основою – контекстний – за галуззю знання (науки) – психологічний – за аспектом змісту поняття – оцінний;
- за методологічною основою – культурологічний – за галуззю знання (науки) – акмеологічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – особистісно-орієнтований – за галуззю знання (науки) – андрагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – акмеологічний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – інтегративний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – діяльнісний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – аксіологічний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – суб’єктний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – об’єктний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – психосемантичний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний;
- за методологічною основою – континуальний – за галуззю знання (науки) – педагогічний – за аспектом змісту поняття – оціночний.

З огляду на міждисциплінарність і широту поняття соціальної зрілості особистості немає його єдиного універсального визначення. Кожна наука виділяє свій аспект даного конструкту, залежно від предмета та об’єкта дослідження, поставлених цілей та завдань. Обґрунтованою є точка зору, згідно з якою структура соціальної зрілості змінюватиметься в залежності від етапу її формування та розвитку, вікової категорії, суспільно-історичних умов та інших факторів.

Дослідження базується на основоположних ідеях філософської та психологічної антропології; на положеннях про активність особистості та її самоцінність. Методологічною основою дослідження служить також ідея про взаємозв'язок культурологічного, акмеологічного та індивідуально-типологічного підходів, динамічний принцип вивчення компетентності спеціаліста, що враховує діалектику зовнішніх та внутрішніх умов розвитку; контекстний підхід у навчанні, що передбачає максимально широке запровадження у навчальний процес видів, форм та методів діяльності, які імітують майбутню професійну діяльність.

Методологічним орієнтиром виступає також синергетичний підхід, з позицій якого людина сприймається як саморозвивальна, динамічна система, яка перебуває у рівновазі, але має стійкість завдяки самоорганізації потенційних станів в особистісні новоутворення і яка володіє власними можливостями для самоорганізації шляхом відкритої взаємодії з оточуючим середовищем.

Аналіз сучасних підходів до професійної діяльності фахівців правоохоронної галузі показав наявність значної кількості наукових студій щодо вивчення різних аспектів цієї проблеми. Вченими досліджено показники особистісної ресурсності у контексті ефективності професійної діяльності працівника правоохоронної галузі (Ю. Бойко-Бузиль, О. Сашуріна, В. Яремчук та ін.) [23; 110; 133 та ін.], синдром професійного вигорання (Є. Каширіна, Д. Сілюков та ін.) [63 та ін.], особистісні детермінанти розвитку та подолання професійної деформації працівників органів внутрішніх справ (З. Кісіль, В. Медведєв, О. Синявська та ін.) [64; 88; 112 та ін.], їх психічну та емоційну стійкість (З. Ковальчук, Д. Швець та ін.) [66; 128 та ін.], психологічні типи правоохоронців (О. Колесніченко, І. Ларіонова та ін.) [75 та ін.], значущість практичного мислення у професійній діяльності цих фахівців (В. Пілецький та ін.) [99 та ін.]. Питанням психологічного супроводу вузівського етапу професіогенезу правоохоронців присвячено дослідження Н. Мілорадової [90], розвиток

професійної ідентичності майбутніх правоохоронців шляхом соціально-психологічного тренінгу вивчала О. Макарова [85], загальні аспекти підготовки поліцейського в аспекті формування особистості досліджено Д. Швець, Н. Расторгуєвою [107], значна увага приділена проблемі формування асертивності, як значущій професійній якості майбутнього фахівця правоохоронної галузі (Е. Сколота та ін.) [113].

Проте, проблема розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки не виступала предметом спеціального психологічного дослідження.

Показано, що соціальну зрілість майбутніх правоохоронців доцільно вивчати у контексті теорії соціалізації, оскільки одним із пріоритетних завдань, що стоять наразі перед системою освіти є забезпечення ефективності перебігу процесу соціалізації, а соціальна зрілість розглядається як результат даного процесу.

Крім того, соціальну зрілість особистості слід розглядати як безперервний процес, що робить перспективним і доречним використання континуального підходу (А. Людвіг, К. Мартіндейл, О. Саннікова та ін.) [108; 207; 210 та ін.] для дослідження процесу її розвитку та інтегративного підходу (О. Антонова, О. Вашук, М. Опачко та ін.) [4; 98 та ін.], коли соціальна зрілість розглядається як інтегративна якість особистості.

1.2. Феномен соціальної зрілості як інтегративна характеристика особистості майбутніх правоохоронців

Як показав проведений аналіз, зміст поняття соціальної зрілості особистості різниться у різних науках. Так, у філософії цей зміст складає етап; момент прогресу; підготовка до виконання громадських обов'язків; трудова діяльність; у соціології – стан системи; становище у суспільстві; набуття людиною самостійного соціального стану; готовність до виконання цивільних обов'язків; ступінь присвоєння особистістю суспільних відносин;

ступінь засвоєння культури; у психології – сукупність програмованих соціально прийнятних поведінкових реакцій; здатність до соціального пізнання; реалізація потреби у самовдосконаленні; результат соціалізації; готовність до соціальної самореалізації; особистісне самовизначення; здатність до самореалізації, самоактуалізації; в акмеології – результат соціалізації; багатовимірний стан людини; в андрагогії – внутрішня установка особистості на цінності; у педагогії – інтегративна характеристика особистості; комплекс особистісних якостей; вікова та соціально-педагогічна характеристика людини; інтегративний критерій результатів навчання, виховання, розвитку; результат розвитку.

Семантичний аналіз конструкту соціальної зрілості особистості передбачає аналіз таких його складових як «особистість», «зрілість» та «соціальний», а також словосполучення «соціальна зрілість особистості» як єдиного цілого [84; 182; 189; 221 та ін.]. Такий підхід дозволяє визначити принаймні одну з причин, через яку у науковій літературі не існує єдиного визначення поняття «соціальна зрілість особистості» – відсутність достатньо обґрунтованого та загальноприйнятого погляду на поняття «особистість» та її структуру.

Багато вчених роблять спроби трактувати соціальну зрілість з позицій структури особистості, запропонованої у межах різних соціально-психологічних теорій особистості. Наприклад, існує думка, що вихідним пунктом міркувань про структуру соціальної зрілості має бути певне розуміння самої особистості, і що особистість можна розглядати як систему якостей, зумовлених включеністю індивіда до системи суспільних відносин, що формуються та виявляються у діяльності [33; 38; 80; 251 та ін.]. Ця думка є цілком логічною і обґрунтованою, проте її головним недоліком слід визнати відсутність у сучасній науковій літературі як загальноприйнятого визначення терміну «особистість», так і єдиного розуміння її структури, що посилюється наявністю широкого спектру різноманітних теорій та концепцій [13; 36; 42; 59; 60; 62; 78; 86; 109; 225 та ін.].

Проблема особистості – значна і складна, охоплює величезне поле досліджень. Поняття особистості належить до найскладніших понять, а багатозначність змісту цього поняття зумовлена багатоаспектністю проявів особистості, різноманіттям форм її становлення та розвитку [108 та ін.].

На початку теоретичних та експериментальних досліджень особистості, один із засновників цих досліджень, Г. Олпорт [141] нарахував 50 різних визначень особистості, а наразі їх набагато більше. Особистість є складним психологічним утворенням. Необхідно, принаймні, кілька таких визначень, у яких було б представлено різні сторони психології як особистості. Крім того, різні вчені виділяють та вивчають різні аспекти психології особистості, і саме ці аспекти вони, зазвичай, включають у запропоновані ними приватні визначення особистості. Однак, ніякий опис особистості не може бути вичерпним. Тому є велика кількість підходів у межах цього напрямку.

Проте, майже всі автори відзначають, що особистість – це соціальний індивід, суб'єкт громадських відносин, діяльності та спілкування, тобто підкреслюють соціальний характер особистості. Терміном «індивід» позначають біологічну сутність людини, а терміном «особистість» – її соціальну сутність. Особистість включає темперамент, здібності, особливості емоційно-вольової сфери, характер, але сутність особистості – це її ціннісні орієнтації, її мотиваційна сфера, система соціальних взаємин і установок, самоствавлення. Соціальне у людині не відірвано від біологічного. Індивідний початок включений в особистість та проявляється в особистісному. Але проявляється вже «переробленим», асимільованим на особистість, тобто проявляється на більш високому особистісному рівні. Зовнішні причини завжди діють лише опосередковано через внутрішні умови. При цьому підкреслюється, що при поясненні будь-яких психічних явищ особистість постає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. Власне ці внутрішні умови включають

психічні явища – психічні властивості та стани особистості [86; 87; 93; 123 та ін.].

Для сучасного суспільства характерним є прагнення до полікультурності, відповідальності, толерантності та орієнтації на соціально зрілу особистість. Людині, яка живе, навчається, отримує спеціальність, недостатньо просто керуватися засвоєними правилами та нормами, а необхідно виявляти свої особистісні риси та якості характеру у співвідношенні з досягненням соціальної зрілості.

Наразі затребувані є соціально активні, цілеспрямовані, комунікативні, відповідальні, соціально зрілі фахівці-правоохоронці, які мають відповідні характерологічні особливості [23; 63; 64; 68; 75; 85; 90; 99; 107; 110; 112; 113; 128; 133 та ін.].

У зв'язку з цим виникає наукова та практична проблема в аналізі феномену соціальної зрілості як інтегративної характеристики особистості майбутніх правоохоронців, а зрештою розвиток їх соціальної зрілості.

Як категорія психології, зрілість розглядається у чотирьох аспектах: зрілість як стадія розвитку, як загальна тенденція розвитку, як результат досягнень дифінитивної стадії розвитку та як розвиток різних модулів психічної організації (емоційна, інтелектуальна, моральна, соціальна, біологічна зрілість).

Становлення психологічної, особистісної та соціальної зрілості, феноменологічні її прояви у юнацький період розглядаються переважно у предметному полі психології розвитку, вікової та соціальної психології. Серед робіт цієї спрямованості слід, перш за все, виділити дослідження Дж. Міда [217], Дж. Левінгера [205] Дж. Марсія [209], Л. Колберга [201], Е. Еріксона [175].

У концепціях Дж. Левінгера, Дж. Марсія, Д. Ойсермана [205; 209; 226 та ін.] зрілість трактується як ідентичність особистості, що оформилася.

Дж. Марсія [209] визначає чотири статуси ідентичності, властиві особистості у юнацькому віці. Статуси виділено з урахуванням двох

взаємозалежних чинників: чи пройшов індивід через період прийняття власних рішень – криза ідентичності; і чи пов'язав він себе твердими зобов'язаннями щодо зробленого ним вибору системи цінностей чи професійної діяльності. Це статуси вирішеності, дифузії, мораторію та досягнутої ідентичності. Статус досягнутої ідентичності визначається як психологічний стан людини, що пройшла кризу вибору, прийняття рішень і пов'язану певними зобов'язаннями внаслідок зробленого нею вибору. Досягнута ідентичність є показником особистісної зрілості.

Дж. Левінгер [205] розглядає розвиток особистості через призму проходження кількох стадій (імпульсивної, самозахисної, конформістської, свідомої, незалежної, інтегрованої) як переплетення чотирьох аспектів «Я»: характеру, когнітивного стилю, стилю міжособистісної поведінки, свідомої зацікавленості.

Розвиток характеру включає контроль імпульсивних спонукань та рівень морального розвитку.

Когнітивний стиль характеризується рівнем когнітивного розвитку загалом, і навіть рівнем складності понять, якими оперує особистість.

Міжособистісний стиль – це розуміння відносин і тип відносин з іншими людьми. Свідомо зацікавленість характеризується відповідністю соціальним нормам, відповідальністю та незалежністю.

Розвиток особистості сприймається як встановлення балансу між особистими та соціальними інтересами, причому у цьому процесі інтереси безперервно формуються, уточнюються і коригуються, що і характеризує зрілу особистість.

Взаємозв'язок становлення особистісної зрілості та морального розвитку розглядає Л. Колберг [201]. Розвиваючи операційну концепцію інтелекту Ж. Піаже [230] методом моральних дилем, Л. Колберг [201] виділив три рівні морального розвитку особистості, що структуруються шістьма стадіями. Це рівні: передконвенційний (доморальний); конвенційний (орієнтація особистості на задані ззовні норми та вимоги); постконвенційний

(рівень автономної моралі; орієнтація на інтеріоризовану внутрішню систему етичних принципів). Л. Колберг [201] визначав, що виділені стадії не є продуктом дозрівання, тобто структура та послідовність стадій не обумовлені одним лише генетичним планом. Причиною появи стадій є власні міркування про моральні проблеми, тобто у них проявляється ступінь соціально-психологічної зрілості особистості.

Послідовність процесу формування зрілості підтверджується ієрархічною інтеграцією стадій: особистість не втрачає ідеї, вироблені на попередніх стадіях, а інтегрують у нові, більш узагальнені структури. Зрілість сприймається як досягнення рівня постконвенціональної, автономної моралі, коли особистість самостійно й відповідально виходить у вирішенні етичних проблем зі своїх принципів.

Значний вплив на розвиток уявлень про становлення зрілості у зарубіжній психологічній науці має концепція Дж. Міда [217], який розглядав соціалізацію як опанування можливості дивитися на себе очима узагальненого Іншого. Основним критерієм соціалізованості особистості визначено розвиненість рефлексивних здібностей та процесів.

Слід зазначити, що у дослідженнях останніх років подано різні точки зору щодо понять «зрілості» та «соціальної зрілості особистості».

Аналіз вивчених робіт показує, що практично не вивчено проблему соціальної зрілості в аспектах особливостей, рис характеру особистості. У зв'язку постала необхідність проведення аналізу різних точок зору, підходів та теорій щодо поняття «соціальної зрілості майбутніх правоохоронців» та характерологічних особливостей особистості, а також власне бачення та визначення.

Нагадаємо, що поняття «зрілість» окреслюється як стан, до якого приходить організм наприкінці певного періоду свого розвитку, це також й досить тривалий період у житті, який характеризується тенденцією до досягнення вищого розвитку таких здібностей особистості, як духовні, інтелектуальні і фізичні.

У зарубіжній психології феномен зрілості розглядається у наукових працях та дослідженнях А. Адлера, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фромма та ін. [138; 141; 179; 181; 211; 242 та ін.]. Ці вчені розглядають зрілість особистості як присвоєння суспільної сутності, ступінь оволодіння соціальним досвідом дій, усвідомленням себе у суспільстві, баченням себе в інших людях, готовністю до відповідальної дії у навколишньому світі.

Аналіз теоретичних досліджень категорії «зрілість» дозволяє виділити такі характеристики зрілої особистості:

- відповідальність;
- вміння застосовувати набутий протягом життя досвід побудови конструктивних взаємин із оточуючими людьми;
- здатність до активного життя у суспільстві, ефективного використання своїх знань та здібностей;
- турбота про оточуючих людей.

Зріла людина досягає високого рівня самосвідомості, що дозволяє керувати собою, а також прогнозує свої вчинки та несе за них відповідальність перед собою та іншими людьми; вміє розуміти та виправляти помилки у власній поведінці; володіє емоційною стабільністю і стійкістю в різних ситуаціях, а також людина, яка досягла зрілості, характеризується соціальною спрямованістю, високим показником спрямованості на справу та особистість. Крім того, зрілість особистості характеризується широкою системною особливістю зв'язків у світі, високим рівнем ієрархії мотивів у різних сферах діяльності. Вершиною зрілості є реалізація сутнісних людських сил, соціальних, ментальних, моральних, характерологічних та професійних проявів [3; 77; 109; 122 та ін.].

Щодо етапів вікового розвитку особистості, які співвідносяться з рівнем навчання у такій безперервній системі, як освіта, студент, курсант здатний досягти певної вершини у зрілості, яка проявляється у готовності

переходу від одного ступеня до іншого, вищого, тобто до самоосвіти, самовдосконалення.

Аналіз вітчизняних точок зору на проблему зрілості особистості дозволяє говорити, що абсолютна більшість дослідників виділяє такі важливі характеристики, як-то: активність, спрямованість особистості, глибинні смислові структури [43; 51; 212; 214; 224; та ін.].

Зрілу особистість характеризують вміння приймати відповідальність за свої почуття, думки і вчинки; розумна незалежність; наявність моральних норм; гнучкість та здатність до адаптації; толерантність; самокритичність; духовність. До якостей соціально зрілої особистості відносяться: освіченість, моральну стійкість, здатність до критичного та конструктивного мислення, громадянськість, відповідальність, соціальну активність, патріотизм, мобільність та динамізм.

Як узагальнення літературних даних можна назвати такі описові характеристики соціально зрілої особистості:

- стійкість та широта життєвих цінностей;
- активність та відповідальність особистості за події свого життя;
- висока рефлексія себе та навколишнього світу.

Остання характеристика, напевне, є відправним пунктом у процесі самовизначення, який починається з усвідомлення людиною своїх особливостей, рис, якостей, можливостей, здібностей, потреб, мотивів, цілей. Тому своєчасне осмислення таких питань, як «Яка я людина», «Що мене цікавить», «Чого я хочу досягти», «Чим я можу бути корисним для суспільства» тощо, дозволяє молодій людині вибрати вектор розвитку, в тому числа та професійного [125; 232; 234 та ін.].

У свою чергу, гармонійний розвиток має охоплювати різні виміри людини: тіло (здоров'я, фізична витривалість), інтелект (знання, досвід, постійна самоосвіта), емоційно-чуттєву сферу (реалізація естетичних потреб, здатність любити, цінувати те, що тобі дає суспільство, природа), дух

(прагнення до осмисленого життя, реалізація творчих устремлінь, керівництво ціннісними принципами) [5; 191; 223; 235; 240 та ін.].

У зарубіжній психології представники психоаналітичного підходу (З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг) [180; 192; 196; 197 та ін.] вважають, що зріла особистість є повноцінною людиною, яка виявляє тепло, турботу щодо інших, має самість, активність, соціальні інтереси, відсутність невротичних розладів.

У цьому аспекті у зарубіжній психології поняття зрілої особистості розглядається з погляду цілісної структури з певним типом характеру [175; 176; 192; 242 та ін.].

Виділяють п'ять соціальних типів характеру, які існують у сучасному соціумі, – рецептивний, переважаючий, накопичувальний, ринковий, продуктивний. Перші чотири типи належать до непродуктивних типів, останній тип – до продуктивного – це тип ідеального психічного здоров'я. Жодного з цих типів характеру не існує у чистому вигляді, оскільки непродуктивні і продуктивні якості поєднуються у різних людей різних пропорціях.

Продуктивний тип характеру є кінцевою метою у розвитку людини, адже людина з продуктивним характером – незалежна, чесна, спокійна, творча і здійснює соціально-корисні вчинки, здатна до продуктивного логічного мислення і праці. Продуктивна праця забезпечує можливість виробництва предметів, необхідних для життя, завдяки творчому самовираженню. Результатом реалізації всіх перелічених вище сил, є зріла і цілісна структура характеру.

У гуманістичному напрямі зрілість сприймається з погляду здорової особистості. На відміну від інших, наприклад, адаптаційних теорій особистості, які в основному розглядають відхилення з позицій порушення адаптації, гуманістичне спрямування сконцентровано на вивченні зрілості та креативності людини, на вивченні сприятливих умов, необхідні гармонійні відносини з довкіллям.

Слід зазначити, що становлення людини розглядається з позиції процесу, який включає стадіальність у розвитку за наявності певних етапів та криз. При цьому результатом позитивного чи негативного проходження кожного з періодів у житті є такий вибір: здоров'я або регрес; самовизначення чи невроз.

Щоразу у процесі психосоціальної кризи особистість отримує можливість особистісного зростання, розширення своїх можливостей. Успіх у подоланні однієї кризи допомагає особистості рухатися у напрямку наступного етапу чи кризи у власному розвитку. Сутність самої особистості характеризується прагненням до особистісного зростання, саморозвитку, що є присутнім на кожній стадії її розвитку.

Розвиток особистості представлено як процес формування нових якостей, що передбачає наявність актуальних властивостей та потенційних властивостей, які впливають на інші властивості особистості. Ці потенційні якості особистості й детермінують її сприйнятливості до впливу соціального середовища та за допомогою низки механізмів визначають ступінь включення до системи суспільних відносин [2; 11; 51; 57; 126; 155; 200 та ін.].

У соціально-когнітивній теорії особистості стверджується, що люди оцінюють поведінку і реагують на стимули, в основному зовнішні, а факторами, що підкріплюють, є оцінки. У зв'язку з цим, зріла людина характеризується можливістю змінювати свою поведінку завдяки самопідкріпленню та створенню такої атмосфери, при якій можна було отримувати позитивні підкріплення.

В основних підходах екзистенційного напрямку особистість, яка досягає зрілості, представляється такою, що прагне до зростання, саморозвитку. Зріла особистість може ухвалити рішення, зробити правильний вибір. Такі люди здійснюють свою діяльність у реальності, а не у віртуальності, здатні брати відповідальність за себе та свої вчинки та реалізувати себе повною мірою.

В екзистенційно-гуманістичному напрямі вказується, що повноцінно функціонуюча особистість має такі важливі характеристики, як здібності і талант, можливість реалізації потенціалу і усвідомлення себе, своїх почуттів і переживань.

Основними характеристиками повноцінно функціонуючої особистості є відкритість до переживання, емпірична свобода, креативність, організмична довіра.

У диспозиційній теорії особистості показано, що дозрівання, зрілість людини – постійний процес становлення, який може тривати все життя. У цій теорії особистість диференціюється на незрілу та зрілу. Особливістю зрілої особистості є те, що така особистість функціональна, автономна та мотивована. Незрілій людині властиво покладатися на мотиви, пов'язані з переживанням дитинства.

У сучасних дослідженнях показано, що під час зрілості, соціальної зрілості психічний розвиток не зупиняється. Цей період характеризується появою нових якостей, психічних новоутворень, таких як активність людини з інтеграції пройдених нею етапів життєвого шляху, аналіз досягнень та помилок минулого досвіду, мудрість, здатність до варіювання та експериментування соціальних ролей, до вироблення індивідуальних стратегій адаптації та компенсації, креативний тип ставлення до життя та ін. Ці позитивні тенденції на етапі зрілості можуть супроводжуватися перехідними періодами, кризами, втратами у розвитку. Розвиток зрілості включає оптимуми, піки, спади. Оптимуми та спади розвитку зрілості визначаються характером діяльності та активності особистості: найбільш інтенсивно розвиваються психічні функції, які затребувані у ході професійної діяльності та у процесі безперервної освіти. Настання соціальної зрілості людини як суб'єкта пізнання, праці та спілкування не збігається за часом, що спричиняє нерівномірність розвитку [86; 87; 122; 213 та ін.].

У подальшому вивченні зрілості особистості виділяється такий її вид, як соціальна зрілість.

Соціальна зрілість, з погляду вітчизняної та зарубіжної психологічної науки, трактується як ступінь оволодіння певними соціальними якостями та досвідом у процесі спілкування, дій, побудови відносин, а також визначення інших людей у собі та себе у житті, відповідальність за себе та за інших людей у навколишньому світі, яка проявляється в аспекті свого «Я» і у ставленні до світу та соціуму [69; 84; 202; 219; 221 та ін.].

Критерій, за допомогою якого реалізуються можливості та мобілізуються сили соціально зрілої особистості – прагнення до спрямованості соціального «Я» особистості на соціум. Виникнення психологічних новоутворень, зміна спрямованості соціального «Я» особистості, яка розвивається, може відбуватися завдяки досягненню певного рівня у розвитку соціальної зрілості [56; 224 та ін.].

Важливою ідеєю є те, що особливістю прояву соціальної зрілості особистості є відповідальність за себе та інших людей у навколишньому світі. Чим більше зростає в особистості здатність до подальшого розвитку, тим більш зрілою у соціальному та психологічному сенсі стає особистість.

Слід наголосити на важливості сучасних досліджень щодо поняття соціальної зрілості, згідно з якими фактично всі соціально-психологічні об'єкти можуть характеризуватись тим чи іншим рівнем зрілості. При цьому проблема соціально зрілої особистості та її структури є недостатньо розробленою, також недостатньо вивчені основні змістовні компоненти, необхідні для прогнозування можливого впливу на соціальну зрілість з подальшим її розвитком та підвищенням її рівня у майбутніх фахівців-правоохоронців.

Основними критеріями при виділенні соціальної зрілості майбутніх фахівців-правоохоронців є оцінка якостей, співвідношення себе з іншими, визначення властивостей спрямованості особистості до інших людей у соціальному оточенні, спрямованості особистості на себе та інших.

У трактуванні більшості дослідників різних видів зрілості представлений не лише тісний зв'язок, а й фактична інтеграція

психологічного та соціального розвитку, зафіксовані як характеристики, так і наслідки реальної взаємодії особистості та соціального середовища, що у сукупності породжує зрілість як більш загальне психосоціальне явище [84; 221; 231 та ін.].

Психосоціальна зрілість, у свою чергу, є інтеграцією соціального та психологічного видів зрілості, основною характеристикою якої найчастіше є поєднання особистості та групи, що протилежно психобіологічному розвитку людини, яка досягла вищої форми розвитку.

Соціальну зрілість майбутніх правоохоронців доцільно визначити як ступінь соціалізованості особистості – можливість засвоєння нею стандартів поведінки, соціальних норм, правил тощо, які характеризують конкретне соціо- та етнокультурне середовище.

Показники ступеня соціалізованості особистості та емансипації людини від індивідуалізації, ідентифікації тощо багатьма дослідниками трактуються як показники зрілості.

Тому вищезазначені показники особистості мають стати взаємодоповнюючими щодо досягнення соціальної зрілості.

Огляд літератури та наявних досліджень показує, що соціальна зрілість майбутніх фахівців-правоохоронців характеризується такими ознаками, як відносна самостійність, незалежність, самодостатність, а також соціальна та особиста відповідальність за свої вчинки, здатність приймати рішення та робити усвідомлений вибір, оволодіння соціальними ролями та конструктивна взаємодія з навколишнім світом. Ці ознаки соціальної зрілості особистості визначаються позитивною спрямованістю та мотивацією стосовно діяльності, оточуючих людей, груп, соціуму [50; 52; 188 та ін.].

Базовими соціальними якостями особистості виступають толерантність, соціальна активність, орієнтація на соціально значущі цінності, креативність, рефлексія та соціальна відповідальність, що свідчить про соціальну зрілість як про інтегративну якість особистості, причому соціальна відповідальність є системоутворюючим елементом.

Показниками соціальної зрілості особистості виступають: спрямованість особистості на самостійну організацію соціально-цінної діяльності, свідоме виконання суспільних вимог, позитивне ставлення до інших людей та творча активність.

Інтегральним критерієм соціальної зрілості особистості є її соціальний статус.

Розвиток соціальної зрілості майбутніх фахівців-правоохоронців – тривалий процес, у ході якого компоненти соціальної зрілості взаємодіють, інтегруються, доповнюючи та збагачуючи один одного.

Соціальний розвиток майбутніх фахівців-правоохоронців відбувається у процесі здійснення соціальної діяльності, результатом чого стає набутий соціальний досвід за наявності соціальної активності та соціальної відповідальності.

Наголошується, що у понятті соціальної зрілості особистості слід виділити чотири основні складові, представлені відповідальністю, толерантністю, саморозвитком, позитивним мисленням, позитивним ставленням до світу.

Деякі вітчизняні психологи визначають соціально зрілу особистість як тип, що утворюється в результаті особистісного зростання і має сформовану стійку єдність особистісних рис і ціннісних орієнтації, розвинуту моральну свідомість, ієрархічну мотиваційно-потребнісну сферу. Особистісно зріла людина характеризується потребою виходити за існуючі межі свого життя та вирішувати проблеми вдосконалення та розвитку як суспільства, так і всього людства [50; 53; 96; 168; 188; 252 та ін.].

Соціальна зрілість є багатовимірною, різнорівневою якістю особистості, яка володіє структурними, динамічними властивостями. Рівневі, структурні характеристики зрілості специфічні кожному віковому етапу. В цілому функцією особистісної зрілості є перетворення процесу онтогенетичного розвитку на цілеспрямований, системний, особистісно

обумовлений процес, що набуває індивідуальних рис як у засобах, умовах, так і у цілях даного розвитку.

У результаті соціально зрілість представляється як зріла особистість, до якої інтегративно включені соціальні норми, знання, досвід, відповідальність, мотивація, рефлексія і гармонізація з навколишнім середовищем. Соціальна зрілість також є якісною характеристикою, яка поєднує різні компоненти особистості та характеру, постає як всебічна система, яка постійно розвивається.

У цьому соціальна зрілість залежить лише від проявів особистісних якостей і характерологічних властивостей, але розвивається і формується під впливом певних чинників. Одним із чинників є вступ до самостійного життя – навчання, завершення освіти, здобуття професії, матеріальна незалежність.

Іншими факторами та умовами, що впливають на становлення соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, можуть бути такі фактори, як група, колектив, засоби масової інформації, молодіжні організації та стихійні групи, а також самостійна робота студентів та курсантів.

Таким чином, соціальна зрілість майбутніх правоохоронців пов'язана і з проявом особистісних якостей, характером, а також із засвоєнням соціальних норм, системою конструктивних відносин з оточуючими та самим собою, рефлексією, стресостійкістю, здатністю до прогнозування, спрямованістю на справу та на особистість, самостійністю. Проаналізувавши вітчизняні та зарубіжні точки зору можна відзначити, що зрілою особистістю людина стає внаслідок тривалої рефлексії.

У дослідженні, присвяченому проблемі соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, є перспективним використання інтегративного підходу, коли соціальна зрілість сприймається як інтегративна якість особистості і сприймається як новоутворення, а не набір окремих якостей.

Інтерес до формування соціально зрілої особистості завжди був у науці. Так, західна культура, враховуючи особливості свого національного еволюційного розвитку, виробляла власне уявлення про формування людини

та системи освіти. Головним напрямом було формування особистості, реально орієнтованої на виконання державних і громадських завдань.

Значний внесок у розуміння сутності особистості, її розвиток та формування зробили представники західної психологічної науки: Г. Айзенк, Е. Еріксон, Р. Кеттелл, А. Маслоу, Г. Олпорт, Б. Скінер, З. Фрейд, К. Юнг та ін. [141; 160; 175; 176; 196; 197; 211; 247 та ін.].

З. Фрейд [180] вважав основними критеріями зрілості особистості прагнення працювати з метою створення чогось корисного та цінного, а також здатність любити іншу людину заради неї самої.

Для К. Юнга [196] особистість є продукт, що є носієм всієї родової історії. На його думку, формування особистості відбувається під впливом досвіду, нагромадженого минулими поколіннями. Розвиток особистості за К. Юнгом, подібно до еволюції, відбувається протягом усього життя людини. Оскільки особистість не є повністю замкненою енергетичною системою, вона не може досягти стану повної стабільності. Необхідна для постійного особистісного зростання енергія вивільняється завдяки врівноваженню архетипу самості. Під архетипом К. Юнг розумів досвід, що повторюється у багатьох поколіннях як схильність; під самістю – ядро особистості. При цьому архетип поєднує багато протилежних якостей особистості. Тільки вроджене несвідоме, вважав К. Юнг, дозволяє розвиватися творчій енергії особистості, що сприяє особистісному зростанню [197].

З погляду Е. Еріксона [175], який є представником егопсихології, розвиток особистості відбувається поетапно. На кожному етапі з'являються особистісні новоутворення, які супроводжуються якісними змінами особистості.

Е. Еріксон підкреслює думку про те, що тільки створені у минулому психологічні та поведінкові умови можуть призвести до виникнення та утвердження нового у розвитку особистості. Рушійними силами її розвитку є особисті та соціальні кризи, що викликають особистісне зростання.

Е. Еріксон вважає, що на формування особистості однаковою мірою впливають соціум і сама людина [175].

Становлення особистості як прижиттєве формування її якостей розглядається Г. Айзенком, Р. Кеттеллом, Г. Олпортом та ін. [141; 160; 176]. Наприклад, Р. Кеттелл вважає, що близько двох третин характеристик особистості визначаються впливом довкілля і лише одна третина – спадковістю [160].

На думку Б. Скінера, основний вплив формування особистості надає довкілля. Становлення особистості відбувається поетапно і планомірно в процесі спостереження за різними моделями поведінки у соціумі. Б. Скінер розробив принципи та стратегії ефективного управління поведінкою людини, наголошуючи на формуванні соціально-бажаних реакцій [247].

Рушійною силою особистості А. Маслоу вважає метапотреби чи мотивацію зростання, що з актуалізацією потенціалу даної особистості, тобто сукупність потреб регулює поведінку та розвиток особистості [211].

Представники педагогічної думки Індії розглядають соціальну зрілість особистості як здатність відповідальної поведінки у певній культурі відповідно до соціальних правил та норм даної культури [220].

М. Рей визначає соціальну зрілість як рівень соціальних умінь та усвідомлення того, що індивід відповідає певним нормам, властивим даної вікової групи. Соціальна зрілість є мірою розвитку компетенції індивіда щодо міжособистісних відносин, адекватності поведінки, суджень і способів вирішення соціальних проблем [239].

Аналіз зарубіжної наукової літератури показав, що особистість є носієм родової історії; сукупний досвід минулих поколінь впливає на формування її рис; особистісному зростанню сприяє творча життєва енергія; сфера потреб визначає розвиток особистості; становлення особистості – це результат планомірного, поетапного соціального навчання; прижиттєве формування рис особистості визначається як спадковістю, так і впливом довкілля; зріла

особистість виходить за межі свого соціального оточення і прагне до активних дій [228; 239 та ін.].

Становлення особистості згідно з культурно-історичною концепцією відбувається у соціальній та культурній ситуації, визначається її відносинами з іншими людьми, є базисом позиції вітчизняних психологів щодо проблеми закономірностей формування соціальної зрілості особистості.

На етапі соціальної зрілості активність самої особистості, її спрямованість починають відігравати значну роль у становленні особистості. Потрібні багато років діяльності людини в економічних, правових, психологічних та інших ситуаціях, щоб створити власне середовище, сприятливе для розвитку. А саме: основою розвитку особистості виступають соціальні взаємозалежні відносини, у яких людина є суб'єктом власного особистісного розвитку.

Проблема особистісної (соціальної) зрілості привертала і привертає увагу психологів всіх напрямів, але найглибше вона вивчалася у гештальтпсихології. Основна кількість робіт у цій галузі присвячена теоретичному опису зрілої особистості. За твердженням представників гештальтпсихології, задля досягнення особистісної зрілості людині необхідно знайти джерела емоційної підтримки у собі. Зрілість, на думку гештальт-психологів, полягає у вмінні приймати відповідальність, жити справжніми реаліями, опрацьовувати всі свої невротичні рівні.

Прихильник диспозиційного напрямку Г. Олпорт вважає безперервне становлення та активне ставлення зрілої особистості до світу природним способом її існування. Вчений наголошує на тому, що особистість – відкрита система, яка існує лише у безперервній взаємодії з навколишнім світом; зріла ж особистість – це особистість, яка прагне вийти за його межі, активно впливаючи на світ [141].

Г. Олпорт виділяє риси, що характеризують зрілу особистість: можливість подивитися на себе зі сторони; емоційна стабільність; здатність до соціальних відносин; реальне сприйняття світу; здатність до

самопізнання; володіння набором цінностей, які служать основою життя людини [141].

К. Роджерс називає такі характеристики повноцінно функціонуючої людини: відкритість власному досвіду; гнучкість та адаптивність; здатність приймати рішення; сформованість почуття відповідальності; креативність [242].

Спільним у даних концепціях є те, що особистісна (соціальна) зрілість сприймається як критерій психологічного здоров'я, як найвища ступінь самовираження особистості. Це, з одного боку, здатність людини до адекватної «самості» – самосвідомості, самоствердження, самостійності, самоконтролю, а з іншого – терпимість до себе та інших і емоційна стабільність. Це важливо як з погляду її соціального розвитку, так і з позиції власного здоров'я особистості.

Таким чином, соціальний розвиток особистості є природним і закономірним явищем, характерним для людини, яка перебуває у соціокультурному середовищі, яка виступає основним двигуном соціального розвитку, без якого не може бути сформована особистість з високим рівнем соціальної зрілості. У процесі соціального розвитку людина формується як член того суспільства, до якого належить.

Феномен соціальної зрілості виступає інтегративною якісною характеристикою особистості майбутніх правоохоронців, що визначає її соціальну сформованість, яка проявляється у здатності бачити соціально значущі життєві та професійні цілі, ефективно вибудовувати відповідно до них траєкторії свого життєвого та професійного шляху, конструктивно вирішувати проблеми соціальної взаємодії, реалізовувати особистісно-професійні устремління, активно приймати участь у соціально-політичному житті країни, дбайливо ставитися до традицій свого народу.

З урахуванням структурних компонентів зрілості з поглядів Г. Олпорта, К. Роджерса, З. Фрейда, К. Юнга [141; 180; 196; 197; 242] та сучасних

концепцій запропоновано модель системи базових якостей, притаманних соціально зрілій особистості майбутнього правоохоронця.

Система таких соціально значущих базових якостей включає самостійність дій, уміння співпрацювати, незалежність суджень, емоційну стабільність, екологічний світогляд, здатність до саморозвитку, самоактуалізації, інтелектуальну розвиненість, ведення здорового життя, соціальну, громадянську активність, високоморальну позицію, відповідальність за вибір.

Таким чином, поняття соціальної зрілості особистості майбутнього правоохоронця можна трактувати як рівень та критерій якості розвитку особистості фахівця, що характеризує її здатність до оптимальних та адекватних відносин та взаємодій із соціальним світом, іншими людьми, високий рівень цілісності та стійкості особистості, її готовність до особистісного та професійного самовизначення, професійної діяльності, вираження активної соціальної позиції.

1.3. Психолого-педагогічні проблеми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

У психолого-педагогічних дослідженнях останніх років, присвячених вивченню життєдіяльності молоді та її професіогенезу, відзначається втрата ціннісних орієнтирів, що веде до порушення ідентифікації особистості, втрати змісту подальшого життя, зокрема і сенсу отримання вищої освіти і мотивації навчання [1; 2; 42; 135; 139 та ін.]. Дефіцит ситуацій для соціально-психологічного самоствердження особистості, відсутність позитивно оцінюваної, значимої для молоді діяльності ведуть до формування негативного самоствердження. Нерозвиненість у молодих людей навичок конструктивного спілкування призводить до невміння регулювати напруженість у міжособистісних відносинах, нездатність

запобігати виникненню деструктивних конфліктів та мінімізувати їх наслідки [67; 136; 147; 163 та ін.].

Фахівці, які працюють у закладах вищої освіти, відзначають у молодих людей, поряд із низькою мотивацією до навчання, їх пасивність у громадській, оздоровчій, культурно-масовій та інших сферах діяльності [62; 132; 140; 163; 165 та ін.]. Перелічені чинники свідчать про певну соціальну незрілість здобувачів вищої освіти.

Незважаючи на багатоаспектність вивчення проблеми соціальної зрілості, маловивченими залишаються питання розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в процесі їх професійної підготовки.

Актуальність проблеми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців обумовлюється наявністю низки протиріч між: новою соціально-політичною ситуацією в країні, умовами ринкової економіки та консерватизмом системи освіти, що зберігається; потребами сучасної соціально-економічної ситуації у суспільстві, орієнтованої на виховання в молодій людині соціально значущих особистісних якостей, та традиційними цілями, завданнями, змістом виховної діяльності сучасної сім'ї, освітніх установ та інших соціальних інститутів; прогресивними тенденціями гуманізації та демократизації соціального життя, націленими на формування вільної та активної особистості, та проявами авторитарності в освітній практиці; потребою у фахівцях, здатних адаптуватися до соціальної обстановки, що постійно змінюється, та умов професійної діяльності (підвищення вимог до якості професійних послуг та виконання функцій), та системою підготовки фахівців, не орієнтованої на вимоги роботодавців до правоохоронців на тлі зростання обсягу юридичних послуг та забезпечення їх високої якості; високими вимогами до якості юридичних послуг, що надаються населенню, і недостатньою готовністю правоохоронців надавати послуги високого рівня якості; вимогами до особистісних якостей працівників правоохоронної сфери та низьким рівнем сформованості соціальної компетентності, навичок професійної рефлексії; вимогами до

рівня сформованості у майбутніх правоохоронців умінь проєктувати професійну кар'єру та несформованістю навичок професійного спілкування тощо.

Таким чином, виявлені протиріччя визначають проблему нашого дослідження: якими є соціально-психологічні умови ефективного розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в процесі їх професійної підготовки.

Сучасна соціальна ситуація характеризується серйозними змінами, які зачіпають широкий спектр відносин суспільства та особистості. З одного боку, ці відносини стають жорсткішими, потребують конкурентоспроможності всіх суб'єктів цих відносин, з іншого, – дають можливість вільного самовизначення, самореалізації молоді з урахуванням адекватності вибору способів вирішення своїх соціальних проблем. Перехід до ринкових відносин у сфері освіти диктує необхідність пошуку балансу між задоволенням потреби особистості до соціального захисту через набуття певної професійної кваліфікації та реалізацією її потреб у пізнанні світу, сенсу життя тощо. У той самий час освітній установі належить основна роль у формуванні та розвитку особистості. Тут відбувається освоєння системи ціннісних орієнтації, набувається соціальний досвід, апробуються, закріплюються та вдосконалюються способи поведінки та діяльності [39; 57; 106; 131 та ін.].

Слід наголосити, що молодь займає важливе місце у структурі суспільства (остання розуміється як система зв'язків між елементами), оскільки є носієм певних зв'язків у соціумі, бере активну участь в його життєдіяльності.

Процес становлення соціальної зрілості молоді, вибір нею життєвого та професійного шляху відбувається у всіх основних сферах життєдіяльності особистості, реалізуючись за допомогою навчання та виховання, засвоєння та перетворення досвіду старших поколінь.

Досягнення соціальної зрілості виступає безперервним і досить тривалим у часі процесом, який є поступовим рухом від структури індивідуальної мотивації, заснованої на потребах (хочу), до структури, в якій головну роль відіграють цінності (треба, повинен). Цей процес передбачає осмислення групових, суспільних цінностей, прийняття їх, прагнення керуватися ними у своїй поведінці, у тому числі при зіткненні з ситуаціями, де доводиться робити соціально-моральний вибір.

Основними соціально-психологічними регуляторами цього процесу та одночасно показниками становища молоді у суспільстві та у структурі історичного процесу розвитку виступають ціннісні орієнтації, соціальні норми та установки. Вони визначають тип свідомості, характер діяльності, специфіку проблем, потреб, інтересів, очікувань молоді, типові зразки поведінки [142; 167; 173 та ін.].

У віковій психології молодість характеризується як період формування стійкої системи цінностей, становлення самосвідомості та формування соціального статусу особистості. Свідомість молодої людини має особливу сприйнятливність, здатність переробляти і засвоювати величезний потік інформації [87; 118 та ін.].

У цей час розвиваються критичність мислення, прагнення дати власну оцінку різним явищам, пошук аргументації, оригінального рішення. Водночас у цьому віці ще зберігаються деякі установки та стереотипи, властиві попередньому віку. Це пов'язано з тим, що період активної ціннісно-творчої діяльності стикається у молодої людини з обмеженим характером практичної, творчої діяльності, неповною включеністю молодої людини до системи суспільних відносин. Звідси у поведінці молоді простежується поєднання суперечливих рис і якостей, прагнення до ідентифікації та відокремлення, конформізм і негативізм, наслідування та прагнення до спілкування тощо [77; 125; 233; 248; 249 та ін.].

Нестійкість і суперечливість молодіжної свідомості впливають на багато форм поведінки та діяльності особистості. Однак було б спрощенням

розглядати цю властивість молодіжної свідомості лише негативно або як прояв лише вікових особливостей. Така характеристика молодіжної свідомості визначається низкою об'єктивних обставин.

По-перше, у сучасних умовах ускладнився і подовжився сам процес соціалізації особистості, і відповідно іншими стали критерії її соціальної зрілості. Вони визначаються не лише її вступом у самостійне професійне життя, а й завершенням освіти, здобуттям професії, реальними політичними та цивільними правами, матеріальною незалежністю. Дія даних факторів не одночасна і не однозначна у різних соціальних групах, тому засвоєння молодого людиною системи соціальних ролей виявляється суперечливим.

По-друге, становлення соціальної зрілості молоді відбувається під впливом багатьох самостійних факторів (колективу, засобів масової інформації, молодіжних організацій та стихійних груп). Ця множинність інститутів і механізмів соціалізації не є жорсткою ієрархізованою системою, кожен із них виконує свої специфічні функції у розвитку особистості.

Рівень запитів, домагання, очікування сучасної молоді людини характеризуються максималізмом і часто не співвідносяться з її покликанням, здібностями, що може призводити веде до нереалізованості планів і пов'язаних із цим розчаруванням, незадоволеністю зробленим вибором. І справа тут не тільки у відповідності чи невідповідності природних задатків, схильностей та інтересу до тієї діяльності, в якій особистість бачить головну сферу самореалізації. Вибір майбутньої професії, майбутньої діяльності для молоді людини це питання про сенс життя, про життєву перспективу. Ця проблема більше світоглядна, ніж профорієнтаційна, і молодій людині треба усвідомити свої інтереси, цінності, схильності.

Нові освітні стандарти виділяють в якості основних результатів освіти предметні, метапредметні та особистісні компетенції. Закладений основою стандарту компетентнісний підхід висуває на перше місце не поінформованість здобувача вищої освіти, а здатність організовувати свою роботу. Сенс такого підходу у тому, що здобувач (студент, курсант) повинен

усвідомлювати постановку завдання, оцінювати новий досвід, контролювати ефективність своїх дій. Психологічний механізм формування компетентності значно відрізняється від механізму формування понятійного академічного знання. Мається на увазі, що здобувач сам формує поняття, необхідні для вирішення задачі. За такого підходу навчальна діяльність періодично набуває дослідницького чи практико-перетворювального характеру. Необхідність вимірювання метапредметних компетенцій та особистісних якостей вимагатиме створення національної системи діагностики результатів освітнього процесу, а технології формування та вимірювання зазначених компетенцій мають стати основним предметом діяльності психологічної служби закладу освіти [25; 35; 83; 95; 114; 118; 194; 259 та ін.].

У зв'язку з цим має бути модернізована система управління закладом освіти: важливе місце в освітньому процесі мають зайняти психологічне здоров'я здобувачів вищої освіти, індивідуалізація освітніх маршрутів, створення психологічно безпечного та комфортного освітнього середовища.

Робота психологічної служби стає необхідним елементом системи управління освітнім процесом, оскільки результати її діяльності припускають оцінку якості навчання за низкою обов'язкових критеріїв. Запровадження зазначених критеріїв визначає весь процес модернізації психолого-педагогічної підготовки навчального процесу. Побудова ефективної системи супроводу дозволить вирішувати проблеми розвитку соціальної зрілості в умовах освітнього середовища закладу вищої освіти [65; 70; 116; 145; 193 та ін.].

Відповідно до стандарту, психолого-педагогічні умови реалізації основної освітньої програми мають забезпечувати:

- спадкоємність змісту та форм організації освітнього процесу;
- урахування специфіки вікового психофізичного розвитку здобувачів вищої освіти;
- формування та розвиток психолого-педагогічної компетентності учасників освітнього процесу;

- варіативність напрямів психолого-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу (збереження та зміцнення психологічного здоров'я; формування цінності здоров'я та безпечного способу життя; розвитку своєї екологічної культури; диференціація та індивідуалізація навчання; моніторинг можливостей та здібностей, формування комунікативних навичок тощо);

- диверсифікацію рівнів психолого-педагогічного супроводу (індивідуальний, груповий, рівень групи, рівень закладу освіти);

- варіативність видів психологічного супроводу учасників освітнього процесу (профілактика, діагностика, консультування, корекційна робота, розвивальна робота, освіта, експертиза).

Як показує практика, для фахівця правоохоронної галузі надзвичайно важливим є такий компонент соціальної зрілості, як уміння правильно розуміти бажання, очікування та вимоги інших людей, зважувати та враховувати їхні права. Позначено шість основних завдань закладу вищої освіти, з яких в аспекті нашого дослідження особливо важливі: задоволення потреб особистості в інтелектуальному, культурному та моральному розвитку за допомогою здобуття вищої та (або) післявузівської професійної освіти; формування у майбутніх правоохоронців громадянської позиції, здатності до праці та життя в умовах сучасної цивілізації та демократії; збереження та примноження моральних, культурних та наукових цінностей суспільства [137; 262 та ін.].

Успішність професійної діяльності правоохоронця залежить багато в чому від того, наскільки він «вписується» у соціум, тобто від його соціальної зрілості. Остання має розглядатися як мета та результат професійної підготовки майбутніх правоохоронців. Проте, дотепер у вузівській освіті наголошується на обсязі знань, а не на вмінні використовувати їх для вирішення конкретної проблеми у конкретній професійній ситуації. Тому необхідно, проаналізувавши соціальну зрілість як психологічну категорію, розробити способи та умови її розвитку в ході професійної підготовки

майбутніх правоохоронців з урахуванням того, що компетентнісний підхід дає відповіді на запити професійної діяльності; компетентнісний підхід проявляється як оновлення змісту освіти у відповідь на зміну соціально-економічної реальності; компетентнісний підхід є узагальненою умовою здатності майбутніх правоохоронців ефективно діяти за межами навчальних ситуацій; компетентність є радикальним засобом модернізації освіти; компетентність характеризується можливістю перенесення здібностей до умов, відмінних від тих, у яких ця компетентність спочатку виникла; компетентність визначається як готовність майбутнього фахівця-правоохоронця включитися у професійну діяльність чи як атрибут підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Якщо звернутися до американського досвіду побудови компетентнісних моделей, то тут на перший план виходить дія, операція, що не співвідноситься з об'єктом (реальним чи ідеальним), а з ситуацією, проблемою. Отже, об'єкти набувають зовсім іншого статусу: це вже не природні феномени, які мають бути упізнані, описані та класифіковані, але свідчення оволодіння відповідною компетенцією (плани, звіти, аналітичні записки).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що поняття соціальної зрілості та компетенції трактуються у вітчизняній культурі класичним чином, тобто як ідеальні сутності, що підлягають поясненню та осмисленню. У той самий час компетентність у західній культурі сприймається як некласичний феномен, укоренений у суспільній освітній практиці і який відбиває існуючий баланс інтересів суспільства (меншою мірою – держави), освітніх інститутів тощо. І тією мірою, якою є прагнення до підвищення соціальної та економічної ефективності юридичної освіти, розвитку кадрового ресурсу суспільства, компетентнісний підхід неодмінно буде затребуваним [25; 35; 83 та ін.].

Сутність концептуальних проблем реалізації компетентнісного підходу у підготовці майбутніх правоохоронців з метою розвитку їх соціальної зрілості визначається множинністю та різноспрямованістю інтересів усіх

суб'єктів, що беруть участь у цьому процесі. Приміром, держава має досвід розробки кваліфікаційних характеристик, тобто чітких переліків знань і умінь, значимих з погляду отримання диплома про державну підсумкову атестацію, тоді як для роботодавця більшого значення набувають базові комунікативні, інформаційні компетенції. Самі випускники у ситуації аналізу освітніх досягнень більшою мірою орієнтуються на престижність відповідного диплома та можливість продовження освіти. Саме тому соціально-особистісні, економічні, загально-наукові та професійні компетенції не тільки відрізняються за своїм складом, але, що значно важливіше, пов'язані з потребами різних суб'єктів і, отже, для отримання об'єктивної оцінки, потребують різних за змістом та структурою діагностичних процедур. Важливо, що атестаційні процедури у межах компетентнісного підходу можуть мати як індивідуальний (тестування, курсові та дипломні проекти, рейтинги та ін.), так й інституційний характер (суспільна експертиза діяльності, атестація і ліцензування, рейтингування освітніх установ та ін.) [25; 41; 168; 190; 208; 222 та ін.].

Найбільш оптимальною формою представлення моделей освітньо-професійної зрілості у структурі соціальної зрілості майбутніх правоохоронців буде трирівнева модель, що включає такі компоненти:

1) характеристика базового рівня компетенції, що відповідає загальному орієнтуванню майбутніх правоохоронців у професійній діяльності, знання основних нормативів та вимог, а також наявності загальних уявлень про освітню ситуацію в Україні та світі. Отже, базова компетенція визначається стосовно об'єктів (законодавчих актів, наукових текстів тощо); при цьому використовуються такі показники:

- відтворення основних ідей документів, знання орієнтовних термінів та суб'єктів, відповідальних за їх реалізацію;
- співвіднесення інформації з джерелом (тобто знання того, де відповідна інформація може бути);

- коментування текстів (тобто співвіднесення нормативів реальним подіям, виявлення проблем та протиріч тощо);

2) характеристика проміжного рівня компетенції, що відповідає правильним діям у деяких типових ситуаціях.

Отже, для визначення проміжного рівня вводиться уявлення про критерії (тобто узагальнені формули дій) і показники (тобто матеріалізовані продукти дій). Показниками сформованості відповідних критеріїв є: уточнення сенсу окремих понять та термінів, пояснення їх застосування у практичних ситуаціях при формуванні соціальної зрілості; вирішення практичних завдань професійної діяльності, спрямованих на підготовку майбутніх правоохоронців; вирішення теоретичних завдань у зв'язку з професійною діяльністю майбутніх правоохоронців; елементарний аналіз та самоаналіз діяльності, у тому числі написання звітів, корекція помилок у документації, допомога при вирішенні спірних ситуацій;

3) характеристика професійного рівня соціальної зрілості, що відповідає морально-психологічній (мотиваційній), інтелектуальній та комунікативній готовності до професійної діяльності. З цього погляду виділяються такі критерії: обговорення професійних проблем та уточнення завдань професійної діяльності; прогнозування основних труднощів та проблем, що виникають у процесі вирішення завдань; проєктування складних процесів; особливості індивідуального стилю діяльності та ін.

В цілому компетентна модель майбутніх правоохоронців виявляється досить складною багаторівневою «конструкцією», де, наприклад, окремим знанням – співставлені об'єкти, критеріям практичної підготовки – конкретні матеріалізовані свідчення, а особистісним та професійним аспектам – дані психологічних тестів, співбесід та ін.

Зауважимо, що сучасний світ створює для молоді особливу соціокультурну ситуацію, в якій знання мов, традицій та культурних норм інших народів є основою взаємодії та розуміння у процесі міжособистісних контактів. Будь-який акт міжособистісної взаємодії передбачає відкритість

та готовність представників різних культур до спілкування, діалогу, взаєморозуміння. Міжкультурний діалог має на увазі відкритість культур до взаєморозуміння. Вчені сформулювали низку теоретичних положень, що визначають сутність та зміст полікультурної освіти. Зокрема, до її змісту були включені ідеї про «благодійний синтез», що передбачає «єднання культур», «благодійну співпрацю людей»; про взаємозв'язок національного та загальнолюдського в освіті; про «людину як унікальний культурний світ», що взаємодіє з іншими «особами-культурами», що творить себе у процесі такої взаємодії та ін. [9; 10].

Сама ідея полікультурної грамотності передбачає самопізнання, що розвивається з самостереження, вільне мислення, розуміння відмінних рис середовища, гнучкий підхід до мовних і культурних норм [27].

Полікультурна освіта належить до типу культурозбагачувальної освіти. Підставою для такого твердження є той факт, що багатокультурність – це історична риса українського суспільства, тому взаємозбагачення та взаємний розвиток – це традиція, яка існує упродовж тривалого часу.

Наразі пріоритетним напрямом державної політики у полікультурній освіті є ідея про те, що базою для навчання та виховання є культурна спільність та різноманіття, де сполучним стрижнем виступає культура та традиції [111]. Створено умови для ведення системної роботи з підтримки миру та стабільності, виховання миролюбності та толерантності. Шанобливе ставлення до традиційних цінностей належить до пріоритетних напрямів подальшого розвитку країни.

Змістовним елементом полікультурної освіти є формування особистості, здатної сприймати та реалізовувати себе як людину культури. Полікультурна освіта в цьому випадку стає найважливішим засобом поглиблення у культуру та спосіб життя інших народів, їх культурних традицій та звичаїв, осягнення тих унікальних особливостей, якими володіє конкретний етнос, у деталях та рисах якого чітко прослідковуються

загальнолюдські цінності та норми. Так у діалектичному зв'язку загального, особливого та одиничного виявляють себе універсалії культури, що становлять сенс життя всієї людської цивілізації.

Полікультурна освіта виступає найважливішим чинником формування особистості, готової до спілкування у поліетнічному світі, та розвитку її соціальної зрілості.

У сучасній соціокультурній реальності, у розвитку міжнародних відносин дедалі частіше використовується словосполучення «діалог культур», що стає найважливішим елементом міжнародної політики та побудови відносин між народами. Формування полікультурної особистості є основою гармонійного розвитку відносин між країнами та народами, їх мирного співіснування.

Полікультурна освіта передбачає й набуття полікультурною особистістю низки важливих особистісних та соціальних якостей, серед яких особливо важливі виражена здатність до поваги до іншого, толерантність, співробітництво тощо. Ці якості виступають основою виникнення та розвитку міжетнічного діалогу, як база спілкування з культурою іншого народу, розуміння смислів та цінностей культури різних етносів, подолання напружень, конфліктів, недовіри, забезпечення згоди та взаєморозуміння.

Саме освіта має допомагати усвідомити свої культурні витоки, сформувати шанобливе ставлення до інших культур. По суті, полікультурна освіта є процесом формування соціально зрілої особистості, здатної жити та взаємодіяти на кшталт «діалогу культур».

На думку більшості вчених, соціально зріла особистість здатна та готова приймати рішення щодо себе самого та прагнути до розуміння власних почуттів та вимог; забувати неприємні почуття та власну невпевненість; представляти та досягати мети найбільш ефективним чином; правильно розуміти бажання, очікування та вимоги інших людей, зважувати та враховувати їхні права; аналізувати галузь професійної діяльності, що визначається соціальними структурами; представляти, як з урахуванням

конкретних обставин поводитися, беручи до уваги інших людей, обмеження соціальних структур та власні вимоги; усвідомлювати, що соціальна зрілість не має нічого спільного з агресивністю і передбачає повагу прав та обов'язків людини [84; 221 та ін.].

Таким чином, одним із найважливіших напрямів удосконалення правоохоронної діяльності у сучасний період названо підвищення вміння «роботи з людьми», тому формування соціальної зрілості майбутніх правоохоронців є однією з актуальних проблем закладів вищої освіти щодо професійної підготовки майбутніх правоохоронців. Вирішення цієї проблеми – системне завдання, яке торкається всіх аспектів освітнього процесу вищої школи [169; 195; 245; 262 та ін.].

Сутність соціальної зрілості майбутніх правоохоронців визначається їх готовністю до професійної та соціальної діяльності, причому ці види діяльності являють собою єдину динамічну систему на основі знань про соціальну дійсність та про себе, а також сформованих складних соціальних умінь та навичок взаємодії, сценаріїв поведінки у типових соціальних ситуаціях, що дозволяють швидко та адекватно адаптуватися.

У змісті соціальної зрілості майбутніх правоохоронців найважливішим компонентом є ціннісне ставлення до власної компетентності як елементу людського капіталу, який може стати основою професійної успішності майбутнього правоохоронця.

Соціальна зрілість майбутнього правоохоронця включає різні види зрілості (особистісна, професійна, громадянська) як єдність особистісних, професійно значущих, громадянських якостей, що становлять ядро цілісного розвитку його особистості.

Особистісний компонент соціальної зрілості особистості представлений особистісною зрілістю, досягненням певного рівня особистісного та життєвого самовизначення. Це сформованість особистісної стратегії, орієнтованої самореалізацію, саморозвиток, постійне самовдосконалення.

Професійний компонент соціальної зрілості особистості представлений певним рівнем професійного самовизначення особистості. Це процес формування особистістю свого ставлення до професійної діяльності та спосіб його самореалізації через узгодження внутрішньоособистісних та соціально-професійних потреб.

Громадянський компонент соціальної зрілості особистості представлений громадянською зрілістю, досягнення певного рівня громадянського самовизначення. Це результат процесу освоєння та засвоєння громадянських норм, прав та обов'язків, оволодіння громадянською грамотністю та розвиток громадянських особистісних якостей.

У структурі соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виокремлено особистісно-комунікативну та професійно-поведінкову складові.

Показано, що особистісно-комунікативна складова включає цілісне сприйняття світу, орієнтацію на самопізнання, глобальне самоставлення, самоактуалізацію (орієнтація у часі, ціннісні орієнтації та прийняття себе), мотиви та цінності самореалізації у суспільстві (мотиви досягнення, самореалізації у соціально значущій діяльності, осмислення життя), соціальний інтелект, комунікативні та організаторські схильності, комунікативну соціальну компетентність (логічне мислення, емоційну зрілість, незалежність, самоконтроль) та комунікабельність.

Професійно-поведінкова складова включає: професійне самовизначення, пов'язане з мотивами вибору професії та професійною готовністю (автономністю, поінформованістю, прийняттям рішень, плануванням та емоційним ставленням до професійної діяльності), а також морально-психологічну та інтелектуальну готовність до її здійснення, особливості довільної саморегуляції поведінки (моделювання, програмування, оцінку результатів, гнучкість та самостійність), загальну інтервальну локалізацію контролю та інтервальність у сфері досягнень.

Визначено критерії соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: особистісний, що дозволяє оцінити якості особистості майбутнього

правоохоронця, необхідні для здійснення ним професійної діяльності; когнітивний, що відображає володіння знаннями, необхідними для виконання професійних функцій; діяльнісний, що виражає ступінь практичної готовності до професійної діяльності.

З урахуванням структурних складових соціальної зрілості та її критеріїв запропоновано модель системи базових якостей, притаманних соціально зрілій особистості майбутнього правоохоронця, яка включає самостійність дій, уміння співпрацювати, незалежність суджень, емоційну стабільність, екологічний світогляд, здатність до саморозвитку, самоактуалізації, інтелектуальну розвиненість, соціальну, громадянську активність, високоморальну позицію, відповідальність.

З метою розробки дієвої програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки у закладах вищої освіти необхідним вбачається емпіричне вивчення психологічних особливостей цього конструкту за виокремленими складовими.

Висновки до розділу

У розділі наведено наукове обґрунтування змісту і структури конструкту соціальної зрілості особистості; проведено аналіз феномену соціальної зрілості як інтегративної характеристики особистості майбутніх правоохоронців; розкрито психолого-педагогічні проблеми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

Констатовано, що поняття соціальної зрілості має міждисциплінарний характер та узагальнено підходи, які застосовуються у різних науках щодо його тлумачення: філософії (природничий (об'єктний) підхід); психології (біхевіористський, когнітивний, гуманістичний, суб'єктний, об'єктний, психосемантичний, особистісно-орієнтований, інтегративний, діяльнісний, континуальний підходи); соціології (системний, контекстний, культурологічний, аксіологічний підходи); акмеологія (акмеологічний підхід); андрагогіці (суб'єктний підхід); педагогіці (особистісно-орієнтований, діяльнісний, континуальний підходи).

Встановлено, що у психології магістральними до розуміння феномену соціальної зрілості є підходи, які базуються на основних напрямках у вивченні особистості – біхевіоризм, когнітивний та гуманістичний підходи. З'ясовано, що з погляду біхевіоризму соціальну зрілість особистості розглядають як сукупність програмованих соціально прийнятних поведінкових реакцій; організовану, стійку систему соціальних навичок. З позицій когнітивного підходу соціальну зрілість особистості розуміють як достатньо високий рівень розвитку здатності до соціального пізнання, до створення адекватної та несуперечливої картини світу. У межах гуманістичного підходу до розуміння соціальної зрілості особистості цей феномен розглядають як досягнення нею певного рівня реалізації своїх потреб у самовдосконаленні, самореалізації, самоактуалізації, знаходження свого місця у соціумі. Показано, що у психологічних дослідженнях, присвячених питанням соціальної зрілості, більше уваги приділяється

внутрішній стороні цієї проблеми, «самості» людини, а соціальна зрілість вивчається з позицій становлення таких властивостей особистості як самостійність, самодостатність, саморозвиток, самоідентичність, самоприйняття та самовизначення.

З'ясовано, що більшість дослідників пропонують розглядати соціальну зрілість не стільки з позиції формальних показників (досягнення певного віку, набуття певних прав та обов'язків), скільки з позиції виділення показників внутрішньоособистісного розвитку, тих якостей суб'єкта, що забезпечують йому свідоме, активне, творче життя. Результатом становлення особистості, з цієї точки зору, є досягнення нею соціальної зрілості, як здатності до самостійних та відповідальних виборів, з урахуванням власних можливостей та суспільних потреб.

Наголошується, що соціальну зрілість майбутніх правоохоронців доцільно вивчати у контексті теорії соціалізації, оскільки одним із пріоритетних завдань, які наразі стоять перед системою освіти є забезпечення ефективності перебігу цього процесу, а соціальна зрілість розглядається як його результат. Крім того, соціальну зрілість особистості пропонують розглядати як безперервний процес, що робить перспективним і доречним використання континуального підходу (А. Людвіг, К. Мартіндейл, О. Саннікова та ін.) для дослідження процесу розвитку особистості та інтегративного підходу (О. Антонова, О. Ващук, М. Опачко та ін.), коли соціальна зрілість розглядається як інтегративна якість особистості.

Показано, що поняття соціальної зрілості майбутнього правоохоронця можна трактувати як рівень та критерій якості розвитку особистості фахівця, що характеризують її здатність до оптимальних та адекватних відносин та взаємодій із соціальним світом, іншими людьми, високий рівень цілісності та стійкості особистості, її готовність до особистісного та професійного самовизначення, професійної діяльності, вираження активної соціальної позиції та диференціювати структурні складові соціальної зрілості (особистісно-комунікативну та професійно-поведінкову).

Зазначене артикулює необхідність емпіричного вивчення психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за виокремленими складовими цього конструкту з метою розробки дієвої програми її розвитку в умовах їх професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [14; 19; 81; 97; 158; 236].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

2.1. Основні етапи та методи емпіричного дослідження психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

Провідна ідея нашого дослідження полягала у тому, що інтенсивний розвиток соціальної зрілості майбутнього правоохоронця характеризується орієнтацією на максимальне доцільне використання внутрішніх (індивідуально-психологічних, емоційно-вольових) ресурсів та можливостей освітнього середовища закладу вищої освіти.

Гіпотеза дослідження полягала у тому, що ефективний розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки можливий, якщо буде розроблено модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки; розроблено та апробовано психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки; визначено основні показники рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та складові моніторингу рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Розв'язання поставлених завдань і перевірка висунутих припущень забезпечувалась комплексом взаємодоповнювальних методів, адекватних природі досліджуваного явища: вивчення наукової літератури та вибір

теоретико-методологічних основ дослідження (порівняльний, аналітико-синтезуючий, індуктивно-дедуктивний методи, метод абстрагування, теоретичне моделювання); діагностичні (анкетування, інтерв'ювання, бесіда, експертні оцінки, тестування, проєктивні методики); обсерваційні (пряме, опосередковане і включене спостереження, самоспостереження, практикосинтез); праксиметричних (аналіз продуктів освітньої діяльності курсантів і студентів), експериментальні (констатувальний і формувальний експерименти); математичних методів (математичне моделювання, методи багатомірного аналізу, кореляційний аналіз, класичні методи математичної статистики, графічне відображення результатів та ін.).

Дослідження проводилось упродовж 2020-2023 років на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Харківського національного університету внутрішніх справ, Львівського державного університету внутрішніх справ, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Центру надання правової та психосоціальної допомоги ВПО (м. Київ).

У дослідженні взяли участь 256 здобувачів вищої освіти – майбутні фахівці правоохоронної галузі (189 (73,8%) чоловіків та 67 (26,2%) жінок).

Дослідження проводилося у чотири етапи.

Перший етап – аналітико-теоретичний, в ході якого здійснювався аналіз теоретичних підходів до проблеми дослідження, визначався науковий апарат дослідження, розроблялася його програма.

Другий етап – констатувальний, пов'язаний з емпіричним вивченням психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за її структурними складовими і рівнями розвитку.

Третій етап – формувальний, пов'язаний з розробкою та апробацією психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки, виявленням та

впровадженням комплексу умов, що сприяють підвищенню рівня розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі їх професійної підготовки.

Четвертий етап – моніторинговий, на якому аналізувалися результати дослідження рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки, уточнялися теоретичні положення та висновки, було узагальнено результати дослідження.

Як показав попередній аналіз, феномен соціальної зрілості є інтегративною якісною характеристикою особистості майбутнього правоохоронця, що визначає її соціальну сформованість, яка проявляється у здатності бачити значущі життєві цілі, ефективно вибудовувати з ними траєкторію життєвого та професійного шляху, конструктивно вирішувати проблеми соціальної взаємодії, реалізовувати особистісно-професійні устремління, активно брати участь у соціально-політичному житті.

Раціональна організація роботи з діагностики психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців передбачала широке використання різноманітних емпіричних методів.

Вибір методів визначав логіку дослідження, його мету і завдання, що вирішувалися на кожному етапі [89; 98; 184; 257 та ін.].

На першому етапі емпіричного дослідження було проведення вивчення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. З цією метою була задіяна асоціативна методика діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва), яка дозволяла оцінити розвиток таких показників розвитку особистісної зрілості майбутніх правоохоронців як цілісне сприйняття світу/дихотомічне сприйняття світу; орієнтація на себе/орієнтація на інших.

Показовим діагностичним інструментарієм вивчення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за особистісним критерієм вважалися методики, створені для діагностики їх самоствавлення та рівня самоактуалізації, зокрема

сформованості ціннісних орієнтацій у структурі їх особистості. Для отримання цих даних були використані такі методики: опитувальник «Самоставлення особистості» (В. Столін, С. Пантілеєв), тест самоактуалізації (САТ) (Е. Шостром, адаптація Ю. Альшиної, Л. Гозмана, М. Загіки, М. Кроза). З метою визначення провідних комунікативних якостей майбутніх правоохоронців, які впливають на їх соціальну зрілість, були задіяні тест комунікативних та організаторських схильностей (В. Синявський, Б. Федоришин), тест «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов), тест «Комунікативних умінь» (Л. Міхельсон, адаптація Ю. Гільбуха) [71].

Методи вивчення особливостей функціонування професійно-поведінкової складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за когнітивним критерієм, задіяні на другому етапі емпіричного дослідження, були спрямовані на виявлення їх інтересів, схильностей та здібностей до професії та включали до свого складу: методику визначення основних мотивів вибору професії (Є. Павлютенков), опитувальника «Професійна готовність» (Г. Чернявська), які дозволяли встановити, зокрема, мотиви вибору професії та професійну готовність досліджуваних, що складалася з автономності, поінформованості, прийняття рішення, планування та емоційного ставлення до професійного життя в цілому. Крім того, з метою вивчення професійно-поведінкової складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за діяльнісним критерієм були залучені методика діагностики рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки (В. Моросанова) та методика діагностики локусу контролю (опитувальник РСК) (Є. Бажин, Є. Голинкіна, О. Еткінд) [71].

На третьому етапі емпіричного дослідження було проведено визначення рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Серед найбільш поширених та достовірних методик діагностики рівнів соціальної зрілості респондентів була обрана методика визначення рівня

соціальної зрілості випускників, розроблена Т. Кожевніковою, Н. Стумбрис, Т. Сундуковою, адаптована нами для досліджуваної вибірки [71].

При характеристиці соціальної зрілості респондентів автори запропонували три рівні розвитку соціальної зрілості: оптимальний, допустимий, критичний рівень.

Зауважимо, що змістовна інтерпретація рівнів соціальної зрілості респондентів складена з урахуванням показників, що характеризують особливості соціального становлення особистості у юнацькому віці.

Одним із задіяних методів був метод експертної оцінки через те, що особистісні та соціальні якості виявляються у соціальному оточенні та мають оцінюватися експертами. У проведеному дослідженні в якості експертів були задіяні викладачі - куратори академічних груп респондентів, які взяли участь в емпіричному дослідженні.

Слід зазначити, що успішне застосування будь-якого діагностичного методу вивчення рівня соціальної зрілості майбутніх правоохоронців передбачає урахування низки положень. Насамперед, важливо пам'ятати, що процес діагностики рівня соціальної зрілості майбутніх правоохоронців не самоціль, а дієвий засіб підвищення ефективності процесу їх фахової підготовки.

Надійність і вірогідність результатів проведеного дослідження забезпечувалася методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики. Зокрема, результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 20.0).

2.2. Дослідження особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

Попередній аналіз виявив очевидну суперечність між дискусійністю низки ключових положень, що визначають феномен соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, та її психодіагностичних критеріїв, з одного боку, а також практичною затребуваністю інструментарію, який дозволяє діагностувати процес розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, - з іншого.

Ця суперечність зумовила мету емпіричного дослідження на першому його етапі, спрямованому на виявлення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Емпірична гіпотеза полягала у припущенні про наявність загальних та відносних показників особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості. До перших можуть бути віднесені ті з них, які мають типологічну вираженість у цих респондентів. Виходячи з уявлення про відносний характер соціальної зрілості, що формується в різних умовах життєдіяльності та соціалізації особистості, ми припустили, що другу групу показників можуть скласти психологічні якості, формування яких обумовлене специфікою соціальної екосистеми, якою є освітнє середовище закладу вищої освіти.

Вивчення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців на першому етапі емпіричного дослідження було проведене за допомогою асоціативної методики діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва), опитувальника «Самоставлення особистості» (В. Столін, С. Пантілеєв), тесту самоактуалізації (САТ) (Е. Шостром, адаптація Ю. Альшиної, Л. Гозмана, М. Загіки, М. Кроза), методики дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд, М. Саллівен, в адаптації О. Михайлової), тесту

комунікативних та організаторських схильностей (В. Синявський, Б. Федоришин), тесту «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов), тесту «Комунікативних умінь» (Л. Міхельсон, адаптація Ю. Гільбуха), методики діагностики комунікативних знань (М. Андреева), що надали змогу визначити провідні особисті та комунікативні якості майбутніх правоохоронців, які впливають на їх соціальну зрілість [71].

Асоціативна методика діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва) дозволяла оцінити розвиток таких показників розвитку особистісної зрілості майбутніх правоохоронців як цілісне сприйняття світу/дихотомічне сприйняття світу; орієнтація на себе/орієнтація на інших [71].

В результаті якісного аналізу виявляється чотири рівні особистісної зрілості:

- задоволення своїх потреб;
- соціально «правильна» поведінка;
- пошук сенсу життя, пізнання власного Я;
- відкритість світу та реалізація власних можливостей.

Зрілій особистості притаманні орієнтація на себе і цілісне сприйняття світу.

Респондентам пропонувалася низка слів – 35 характеристик, які розкривають поняття «особистісна зрілість» (свобода; довіра; людина; щастя; любити іншого; любити себе; життєвий успіх; здорові відносини; шлюб; сім'я; мета мого життя; допомагати; батьківщина; дружба; час; життя; я; світ; чоловік; жінка; природа, краса, допитливість, інша думка, розвиток, іронія, старість, обов'язок, вірність, досвід, честь, бути вольовим, моральність, творчість, природність).

Досліджуваний має надати асоціації, що викликає кожне з цих слів. Обробка даних носить досить трудомісткий якісний аналіз, що включає кілька етапів. Отримані відповіді асоціації розподіляються за допомогою

певних критеріїв щодо чотирьох рівнів особистісної зрілості. Підраховується відсоток відповідей-асоціацій, які стосуються того чи іншого рівня, і визначається переважаючий рівень особистісної зрілості.

Для категоризації рівнів особистісної зрілості складена «система координат», вісь Х якої включає полюси орієнтації на інших («-»), орієнтації на себе («+»); вісь Y включає полюса дихотомічного сприйняття світу («-»), цілісного сприйняття світу («+»):

Рівень I: орієнтація на самозбереження. Орієнтація на задоволення власних потреб. Егоїстичне, споживче ставлення до людей; розподіл на добрих і поганих, необхідних і непотрібних, небезпечних і безпечних. Протистояння світу і, як наслідок, – необхідність відстоювати свої права, боротися за них. Гедоністичне переживання (ігнорує реальність, спотворює та заперечує її, формуючи ілюзію актуальної задоволеності та взагалі збереження порушеного сенсу життя).

Приклади асоціацій: «моя», «балувати себе», «мати машину».

Рівень II: орієнтація на дотримання соціальних норм і правил. Сприйняття світу як системи правил і обмежень, яким необхідно слідувати. Соціально «правильна» поведінка, прагнення дотримуватися суспільні норми. Критика менш агресивна, з оглядкою на найближче оточення. Реалістичне переживання (зрештою приймає реальність як вона є, пристосовуючи до її умов динаміку і зміст потреб. Колишній зміст життя, що стає тепер неможливим, відкидається реалістичним переживанням).

Приклади асоціацій: «треба», «потрібно виконати», «повинен».

Рівень III: орієнтація на самопізнання. Пошук сенсу життя, пізнання власного Я, становлення ідентичності. Прийняття унікальності власного життєвого шляху. Моральність як «небачення» зла. Ціннісне переживання (визнає суперечливу або загрозливу цінностям реальність, але не приймає її, відкидає претензії безпосередньої реальності, прямо і безумовно визначає собою внутрішній зміст життя і намагається обеззброїти його ідеальними, семіотичними процедурами, виводячи з їх допомогою події буття з рівності

самому собі, перетворюючи його у предмет інтерпретації та оцінки. Здійснена подія як факт буття є незворотною і непідвладною людині реальністю, але вона перекладається ціннісним переживанням в іншу площину існування, перетворюється на факт свідомості і в цій якості перетворюється на дію, що вже стає або стане системною цінністю).

Приклади асоціацій: «бути собою», «знати, де шлях», «знайти себе».

Рівень IV: орієнтація на самореалізацію. Відкритість світу. Реалізація своїх можливостей, свого життєвого шляху через вибір та ухвалення рішення. Повага до права іншого на реалізацію власного шляху. Моральність як усвідомлений вибір. Творче переживання (взяте не як ідеальний тип, а як основа емпіричного процесу, взяте як творчість у переживанні, полягає у створенні відповідного цій і тільки цій критичній ситуації унікального синтезу переживань різних типів. Якщо гедоністичне переживання відкидає реальність, реалістичне беззастережно приймає її, ціннісне її ідеально перетворює, то творче переживання будує (творить) нову життєву реальність. Подія, що відбулася, наприклад, власна провина, лише ідеально трансформується, перетворюється ціннісним переживанням, а творче переживання чуттєво-практично, матеріально долає ставлення до нього. Цим чуттєво-практичним, тілесним характером вирізняється здійснення творчого переживання від ціннісного; від реалістичного переживання внаслідок свого суттєвого зв'язку з цінностями воно відрізняється глибокою символічністю. Нереалізований минулий зміст життя не тільки естетично зберігається творчим переживанням в історії життя, а й етично продовжується у задумах і справах нової життєвої реальності, що будується ним).

Приклади асоціацій: «свобода для», «дарувати життя», «відкрите серце».

Відповідно умовно виділяють дві групи – надситуативна активність тобто зріла особистість (те, що вище вісі X), і адаптивна активність, тобто незріла особистість (те, що нижче вісі X), у кожному з яких входить по дві підгрупи.

Нагадаємо, що активність надситуативна (неадаптивна) – здатність людини підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надмірні з погляду основного завдання, долаючи зовнішні та внутрішні обмеження діяльності; передбачає існування мотивації, суть якої полягає в самій привабливості дій з невирішеним результатом. Натомість активність адаптивна передбачає, що за функціональними системними якостями суб'єкта стоять прояви поведінки, які характеризуються у психології як стереотипізовані, репродуктивні та адаптивні, наприклад, пристосувальна конформна поведінка у соціальній групі, репродуктивне мислення, навички та звички [79; 120; 178; 206 та ін.].

Разом виходить чотири рівні особистісної зрілості.

Критерії віднесення асоціацій до того чи іншого рівня такі:

- 1) зміст асоціацій;
- 2) кількість асоціацій на одне слово;
- 3) різноманітність асоціацій (їх повторюваність);
- 4) кількість метафоричних асоціацій.

Результати діагностики особистісної зрілості за асоціативною методикою діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва) наведено у табл. 2.1

Таблиця 2.1

Результати діагностики особистісної зрілості за асоціативною методикою діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва)

Рівні особистісної зрілості		n	%	Загальні показники
Особистісна зрілість	Самопізнання	125	48,8	72,3
	Самореалізація	60	23,5	
Особистісна незрілість	Самозбереження	63	24,6	27,7
	Соціальні норми та правила	8	3,1	

За наведеними даними видно, що у вибірці переважають орієнтація на самозбереження (24,6%) і самопізнання (48,8%).

Орієнтація на самозбереження проявляється в орієнтації на задоволення своїх потреб, егоїстичне, споживче ставлення до людей; розподіл на добрих і поганих, необхідних і непотрібних, небезпечних і безпечних. Для цієї вибірки характерне протистояння світу і як наслідок необхідність відстоювати свої права, виборювати них. Респондент на цьому рівні проживає гедоністичне переживання.

Орієнтація на самопізнання проявляється у пошуку сенсу життя, пізнання власного Я, становлення ідентичності, прийняття унікальності власного життєвого шляху. Для цього рівня моральність проявляється як «небачення» зла, характерне ціннісне переживання. Це може бути пов'язано з тим, що у даний віковий період респонденти можуть поводитися опозиційно по відношенню до світу, виборюють свої права, переосмислюють цінності.

Наступною за наповнюваністю є орієнтація на самореалізацію. Усього 60 осіб (23,5%) виявляють відкритість світу, реалізуючи свої можливості, свій життєвий шлях через вибір та ухвалення рішення. Ці респонденти поважають права іншого на реалізацію свого шляху, моральність для них виявляється як усвідомлений вибір. На цьому етапі характерні творчі переживання.

Інші досліджувані (3,1%) спрямовані на соціальні норми і правила. Вони характеризуються як респонденти, які сприймають світ як систему правил і обмежень, яким необхідно слідувати, демонструють соціально «правильну» поведінку, прагнення дотримуватись громадських норм. Їхня критика менш агресивна, з огляду на найближче оточення, для них характерне реалістичне переживання.

За підсумками даних, наведених у табл. 2.1 можна дійти висновку про те, що більше половини респондентів (72,3%) мають рівень особистісної зрілості вище середнього, що характеризується їх орієнтацією на вивчення себе, формування ідентичності і реалізацію себе у суспільстві.

Для 27,7% респондентів характерна особистісна незрілість і орієнтація на задоволення своїх потреб, егоїстичне і споживче ставлення до людей, прояв соціально «правильної» поведінки, прагнення дотримуватися суспільних норм.

Як зазначалося вище, показовим діагностичним інструментарієм вивчення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової майбутніх правоохоронців вважалися методики, створені для діагностики їх самоствавлення та рівня самоактуалізації, зокрема сформованості ціннісних орієнтацій у структурі їх особистості. Тому для подальшого уточнення особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців нами були використані такі методики: опитувальник «Самоствавлення особистості» (В. Столін, С. Пантілеєв), тест самоактуалізації (САТ) (Е. Шостром, адаптація Ю. Альошиної, Л. Гозмана, М. Загіки, М. Кроза) [71].

Опитувальник «Самоствавлення особистості» (В. Столін, С. Пантілеєв) був спрямований на виявлення рівня самоствавлення майбутніх правоохоронців в структурі їх соціальної зрілості.

Опитувальник містить 57 питань-суджень, на які необхідно позитивно (так) або негативно (ні) відповісти. Вихідною приймається відмінність змісту «Я образу» (знання чи уявлення про себе, зокрема у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоствавлення. У ході життя респондент пізнає себе і накопичує знання, які становлять змістовну частину його уявлень про себе. Знання про себе йому небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом його емоцій, оцінок, стає предметом його відносно стійкого самоствавлення.

Методика включає такі шкали:

- Шкала S – глобальне самоствавлення; вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» респондента;

- Шкала I – самоповага (емоційна та змістовна віра у свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінка своїх можливостей, можливість контролювати власне життя та бути самопослідовним, розуміти себе);

- Шкала II – аутосимпатія (у змістовному плані шкала на позитивному полюсі поєднує схвалення себе в цілому та в істотних частках, довіру до себе та позитивну самооцінку, на негативному полюсі, – бачення в собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції на себе, як роздратування, зневага, знущання, винесення самообвинувачень);

- Шкала III – очікуване ставлення від інших (очікування позитивного чи негативного ставлення до себе від оточуючих);

- Шкала IV - самоінтерес (відбиває міру близькості до себе, зокрема інтерес до власних думок та почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших).

Результати аналізу самоствавлення респондентів за опитувальником В. Століна та С. Пантілєєва представлені у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Результати аналізу самоствавлення респондентів

Шкали самоствавлення	Рівні самоствавлення			
	Високий		Низький	
	n	%	n	%
Самоповага	51	56,6%	39	43,4%
Аутосимпатія	89	89,9%	10	10,1%
Очікуване ставлення від інших	39	58,2%	28	41,8%
Середній показник самоствавлення	Загальні показники за шкалами			
	179	69,9%	77	30,1%

При аналізі індивідуальних результатів опитувальника самоствавлення В. Століна та С. Пантілєєва, можна зробити такі висновки. Самоповага у

56,6% респондентів даної вибірки перебуває на високому рівні, що проявляється в емоційній та змістовній вірі у свої сили, здібності, енергію, самостійність; ці респонденти надають правильну оцінку своїх можливостей, можуть контролювати власне життя і бути самопослідовними; у них виражене розуміння себе.

У 43,4% респондентів проявляється невіра у свої сили, здібності, енергію, самостійність, можливості, через що контролювати власне життя та бути самопослідовним складно; також у них ускладнене розуміння себе.

Аутосимпатія у 89,9% досліджуваних також висока і відбивається вона у дружності до свого «Я». Це проявляється у схваленні себе загалом й у суттєвих деталях, довірі до себе і позитивній самооцінці.

10,1% респондентів бачать у собі переважно недоліки, у них проявляється низька самооцінка і готовність до самозвинувачення – це такі емоційні реакції, як роздратування, зневага, знуцання, винесення самозвинувачень («і поділом тобі»).

58,2% респондентів очікує позитивне ставлення до себе від оточуючих; 41,8% вибірки чекає негативного ставлення щодо себе.

З табл. 2.2 явно видно, що у 69,9% респондентів переважає високе глобальне самоставлення, яке проявляється у високих показниках окремих компонентів самоставлення та характеризується внутрішньо недиференційованим почуттям «за» та «проти» самого себе.

В інших досліджуваних (30,1%) спостерігається низьке самоставлення з розбіжністю внутрішніх «за» і «проти» самого себе. Швидше за все це пов'язано з самооцінкою, що коливається, відсутністю інтересу до своїх почуттів і думок. Також у цій частині вибірки був невдалий досвід взаємодії з оточуючими, і вони визнають його за нормальну взаємодію, через що і чекають негативне ставлення на свою адресу майже завжди.

В основі тесту самоактуалізації (САТ) лежить опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома, який вимірює самоактуалізацію як багатовимірну величину.

Тест адаптований Ю. Альшиною зі співавторами, внаслідок чого було створено оригінальний психодіагностичний інструмент, який отримав назву «Самоактуалізаційний тест» (САТ) [71].

САТ вимірює самоактуалізацію за 15 шкалами: двома базовими та 13 додатковими шкалами.

Базовими є шкали «Компетентності у часі» та «Шкала підтримки». Вони незалежні одна від одної і, на відміну від додаткових шкал, не мають спільних пунктів.

Методика призначена для обстеження дорослих (старше 15-17 років) психічно здорових людей (мається на увазі відсутність вираженої психопатології).

Методика може бути використана як для індивідуального, так групового обстеження. Під час обробки результатів тестування підрахунок «сирих» балів, отриманих респондентом, здійснюється за допомогою ключів до методики. Інструкція до методики не обмежує часу відповіді, хоча практика показує, що в нормі вона зазвичай не перевищує 30-35 хвилин.

В рамках цього дослідження були застосовані 2 базові та 2 додаткові шкали:

- «Орієнтація у часі» – відбиває ступінь правильності орієнтованості респондента у часі, здатності жити сьогоденням та осмислення нерозривності минулого, сьогодення та майбутнього.

- «Шкала підтримки» (опори на себе) – вимірює ступінь незалежності цінностей та поведінки суб'єкта від впливу ззовні.

- «Ціннісні орієнтації» – відображає якою мірою респондент поділяє цінності, властиві особистості, яка самоактуалізується, і керується ними.

- «Самоприйняття» – реєструє ступінь прийняття респондентом себе таким, як є, незалежно від оцінки своїх достоїнств та недоліків, можливо, всупереч останнім та своїй слабкості.

Результати діагностики самоактуалізації респондентів та її компонентів представлено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Результати аналізу самоактуалізації респондентів

Шкали самоактуалізації	Рівні самоактуалізації			
	Високий		Низький	
	n	%	n	%
Орієнтація у часі	38	59,4%	26	40,6%
Підтримка	43	66,2%	22	33,8%
Ціннісні орієнтації	48	76,2%	15	23,8%
Самоприйняття	53	82,8%	11	17,2%
Середній показник самоактуалізації	Загальні показники за шкалами			
	182	71,1%	74	28,9%

З табл. 2.3 видно, що у 59,4% респондентів показник орієнтації у часі, який відбиває ступінь правильності такої орієнтованості, високий. Це свідчить про те, що респонденти живуть сьогоднішнім, тобто переживають теперішній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого чи підготовку до майбутнього «справжнього життя»; також відчувають нерозривність минулого, сьогоднішнього та майбутнього, тобто бачать своє життя цілісним.

У вибірці менше половини респондентів (40,6%) цей показник має низький бал, що означає їх орієнтацію лише на один із відрізків часової шкали (минуле, сучасне чи майбутнє) та (або) дискретне сприйняття свого життєвого шляху. Ця частина респондентів або живуть минулим з каяттям за скоєні провини, спогадами про завдані образи, відчуваючи постійні докори совісті; або живуть майбутнім, будуючи недосяжні плани, надії, ставлячи собі нереальні цілі.

Більшість респондентів (66,2%) незалежні у своїх вчинках, прагнуть керуватися у житті власними цілями, переконаннями, настановами та принципами, що, однак, не означає ворожості до оточуючих та конфронтації

з груповими нормами. Вони вільні у виборі, не схильні до зовнішнього впливу.

33,8% респондентів залежні, конформні, несамостійні, мають зовнішній локус контролю. Маючи зовнішню підтримку, вони більшою мірою схильні до впливу зовнішніх сил. Їхня поведінка більше орієнтована на думку інших, а не на свою власну думку. У них є потреба у прихильності, у впевненості, що їх люблять.

Переважає більшість вибірки (82,8%) приймає себе такими, якими вони є, з усіма своїми недоліками та слабкостями. 76,2% дотримуються всіх ідеалів, цінностей, якими живуть зрілі особистості.

Менша частина респондентів (23,8%) завжди дотримується тих ідеалів, цінностей, якими живе більшість суспільства і 17,2% - завжди приймають себе такими, якими вони є.

Загалом по вибірці переважає відсоток самоактуалізованих осіб (71,1%), які прирівнюються до соціально зрілих.

Решта респондентів (28,9%) є соціально незрілими особами і пов'язано це, перш за все, із зацикленістю на одному часовому проміжку (це може бути минуле, майбутнє чи сьогодні); їх відрізняє дихотомічне сприйняття власного життя, небажання підкорятися загальноприйнятим цінностям, орієнтація лише на себе та неприйняття себе такими, якими вони є.

За результатами проведеного емпіричного дослідження вибірка була розподілена на дві групи за особистісним критерієм соціальної зрілості респондентів. До групи з високим рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм увійшли 183 респонденти (71,5%). 73 респондента (28,5%) склали групу з низьким рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм.

З метою перевірки гіпотези про існування зв'язку соціальної зрілості з показниками самоактуалізації та самоствавлення майбутніх правоохоронців, була проведена математико-статистична обробка одержаних результатів з використанням критерію рангової кореляції Спірмена, що дозволяла

визначити тісноту (силу) та напрямок кореляційного зв'язку між двома ознаками.

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм з показниками їх самоствалення (критерій Спірмена) наведено у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм з показниками їх самоствалення (критерій Спірмена)

Параметри	Значення коефіцієнту кореляції Спірмена	
	Група 1 (з високим рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм)	Група 2 (з низьким рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм)
Самоповага	0,47**	0,43*
Аутосимпатія	0,39**	0,32*
Очікуване ставлення від інших	0,40**	0,41*
Загальний рівень самоствалення	0,42**	0,39*

*Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.*

З даних, наведених у табл. 2.4, видно, що існує кореляція між рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм та самоповагою майбутніх правоохоронців. Це свідчить про те, що респонденти з високою соціальною зрілістю за особистісним критерієм емоційно та змістовно вірять у свої сили, здібності, енергію, самостійність, правильно оцінюють свої можливості,

контролюють своє життя та є самопослідовними, також вони розуміють самих себе.

Низький рівень соціальної зрілості за особистісним критерієм може вказувати на низький рівень самоповаги, який проявляється у зневірі у власні сили, здібності, самостійність; респонденти неправильно оцінюють свої можливості, не здатні контролювати своє життя і не прагнуть до самоаналізу.

Крім того, зв'язок між показниками соціальної зрілості за особистісним критерієм та аутосимпатією показав, що соціально зрілі респонденти загалом схвалюють себе, мають позитивну самооцінку.

У той час, як соціально незрілі за особистісним критерієм респонденти, навпаки, бачать у собі переважно недоліки, мають низьку самооцінку і готові до самозвинувачення, а також схильні до таких емоційних реакцій, як роздратування, зневага, знущання, винесення самозвинувачень.

Кореляція між рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм та очікуваним ставленням від оточуючих свідчить про те, що респонденти з високим рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм очікують від оточуючих позитивного ставлення до себе, а досліджувані з низьким рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм переважно схильні оцінювати ставлення до себе з боку оточуючих як негативне.

Таким чином, існує зв'язок між соціальною зрілістю за особистісним критерієм та загальним рівнем самоствавлення майбутніх правоохоронців.

Це відбиває внутрішньо недиференційоване почуття «за» і «проти» себе у соціально зрілих за особистісним критерієм респондентів ($r_s = 0,42$ при $p \leq 0,01$) і низьке глобальне самоствавлення у соціально незрілих за особистісним критерієм досліджуваних ($r_s = 0,39$ при $p \leq 0,05$).

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм з показниками їх самоактуалізації (критерій Спірмена) наведено у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм з показниками їх самоактуалізації (критерій Спірмена)

Параметри	Значення коефіцієнту кореляції Спірмена	
	Група 1 (з високим рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм)	Група 2 (з низьким рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм)
Орієнтація у часі	0,54**	0,50*
Підтримка	0,52**	0,48*
Ціннісні орієнтації	0,49**	0,42*
Прийняття	0,47**	0,39*
Загальний рівень самоактуалізації	0,51**	0,45*

*Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.*

Із даних, поданих у табл. 2.5 видно, що існує кореляція між рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм та орієнтацією респондентів у часі. На основі цього можна говорити про те, що соціально зрілий респондент живе сьогоднішнім, тобто переживає справжній момент свого життя у всій його повноті, а не просто як фатальний наслідок минулого чи підготовку до майбутнього «справжнього життя», а також відчуває нерозривність минулого, сьогоднішнього та майбутнього, тобто бачить своє життя цілісним. Такі респонденти не відкладають життя на завтра, живуть у теперішньому, сприймаючи його у єдності з минулим та майбутнім. Досліджуваний, який орієнтується у часі, відрізняється від незрілої особистості тим, що він менше обтяжений почуттям провини, жалю, образи з минулого. Його надії розумно

пов'язані з діючими наразі цілями. Його віра у майбутнє позбавлена ригідних чи ідеалістичних цілей.

Соціально незрілі за особистісним критерієм респонденти орієнтовані лише на відрізки часової шкали (минуле, сьогодні чи майбутнє). Вони або живуть минулим з каяттям за скоєні провини, спогадами про нанесені образи, відчуваючи постійні докори совісті; або живуть майбутнім, будуючи недосяжні плани, надії, ставлячи нереальні цілі, що може призвести до почуття неповноцінності.

Кореляція між рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм та ціннісними орієнтаціями респондентів виявилася позитивною. Також існує зв'язок між рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм та шкалою прийняття себе. Це свідчить про те, що зрілі респонденти дотримуються тих ідеалів і цінностей, за якими живе більша частина суспільства і приймають себе такими, якими вони є, - з усіма своїми недоліками та слабкостями.

Незріла особистість поводиться протилежно: не бажає жити за ідеалами та цінностями більшості суспільства і не приймає себе такою, якою вона є.

Кореляція між показниками соціальної зрілості за особистісним критерієм та підтримкою свідчить про те, що ці два показники пов'язані один з одним і залежать один від одного. Тобто соціально зрілі за особистісним критерієм респонденти відносно незалежні у своїх вчинках, прагнуть керуватися у житті власними цілями, переконаннями, установками та принципами, що не означає ворожості до оточуючих та конфронтації з груповими нормами. Такі респонденти вільні у виборі, не схильні до зовнішнього впливу.

Незрілі респонденти, навпаки, більш залежні, конформні, несамостійна. Володіючи зовнішньою підтримкою, вони більшою мірою схильні до впливу зовнішніх сил. Поведінка таких респондентів більше орієнтована на думку інших, а не на свою власну, у них є потреба у прихильності, у впевненості, що їх люблять.

Таким чином, існує зв'язок між соціальною зрілістю респондентів за особистісним критерієм та загальним рівнем їх самоактуалізації. Це дає можливість стверджувати, що у соціально зрілих за особистісним критерієм майбутніх правоохоронців високий рівень самоактуалізації ($r_s=0,51$ при $p \leq 0,01$), а у соціально незрілих за особистісним критерієм респондентів – низький рівень ($r_s = 0,45$ при $p \leq 0,05$).

Отже, на основі даних отриманих при діагностиці індивідуальних показників респондентів встановлено, що найбільш бажаною є орієнтація на самопізнання, яка проявляється у пошуку сенсу життя, пізнанні власного Я, становленні ідентичності, прийнятті унікальності власного життєвого шляху.

Орієнтація на самозбереження, що встановлена у меншій частині вибірки, проявляється в орієнтації на задоволення своїх потреб, егоїстичне, споживче ставлення до людей та поділ на добрих та поганих; переважає високе глобальне самоствавлення, що проявляється у високих показниках окремих компонентів самоствавлення (аутосимпатією, самоповагою та очікуваним ставленням від оточуючих) та характеризується внутрішньо недиференційованим почуттям «за» та «проти» самого себе.

Загалом по вибірці переважають самоактуалізовані особистості, це проявляється у високих основних компонентах самоактуалізації (орієнтація у часі, підтримка, ціннісні орієнтації та прийняття себе). Усе це дорівнює особистісно зрілим людям.

Встановлено зв'язок між соціальною зрілістю за особистісним критерієм і самоактуалізацією майбутніх правоохоронців, яка полягає в тому, що чим вищі показники їх соціальної зрілості, тим вищі показники самоактуалізації особистості.

Також виявлено кореляцію між показниками соціальної зрілості за особистісним критерієм та самоствавленням у майбутніх правоохоронців, яка полягає в тому, що чим вищі показники їх соціальної зрілості за особистісним критерієм, тим більше проявляється внутрішньо недиференційоване почуття «за» та «проти» самого себе в особистості.

Отже, можна дійти висновку, що існує зв'язок між соціальною зрілістю за особистісним критерієм і самоактуалізацією майбутніх правоохоронців, який полягає у тому, що чим вище соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм, тим вище показники самоактуалізації особистості: соціально зрілі респонденти живуть сьогоднішнім, правильно орієнтуються у часі, відносно незалежні, живуть за цінностями соціально зрілих осіб і приймають себе такими, якими вони є.

Кореляція між показниками соціальної зрілості за особистісним критерієм та самостваленням у майбутніх правоохоронців також існує і полягає в тому, що чим вище показники соціальної зрілості респондентів за особистісним критерієм, тим більше проявляється внутрішньо недиференційоване почуття «за» та «проти» самого себе в особистості, а також вище віра у свої сили, притаманне більш правильне оцінювання можливостей, краще розуміння себе, контролю свого життя. Такі респонденти є самопослідовними, схвалюють себе, мають позитивну самооцінку та очікують позитивного ставлення до себе від оточуючих.

Подальший аналіз особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців вимагав вивчення комунікативних умінь як основи становлення їх соціальної зрілості

Нагадаємо, що комунікативні уміння розглядаються у контексті феномену спілкування, його соціального походження, діяльнісної природи.

Слід наголосити на поліфункціональності феномену спілкування, однією з функцій якого є розвиток соціально зрілої особистості. Крім того, спілкування взаємозалежне з комунікацією, оскільки комунікація це – засіб спілкування та компонент підструктури спілкування; своєю чергою, широко розвинена система комунікацій «закликає» до спілкування, тобто є умовою спілкування [67; 136; 147; 163; 184; 263 та ін.].

Ефективна комунікація неможлива без розвинених комунікативних умінь. Систематизація даних про сутність комунікативних умінь дозволила

виявити, що такого роду уміння - це системно-інтегративна, заснована на сукупності загально-психологічних, соціально-психологічних, професійних, мовних якостей, здатність особистості ефективно взаємодіяти у процесі міжособистісного та ділового спілкування в умовах навчальної діяльності.

Для вирішення основних завдань дослідження комунікативні уміння були об'єднані у блоки:

- соціально-психологічний, що передбачає адекватне сприйняття та розуміння особистості партнера зі спілкування, емпатію;
- соціально-моральний, що становить моральну основу будь-якого виду спілкування;
- соціально-емоційний, спрямований на створення сприятливого клімату спілкування;
- мовний, що надає певне уявлення про культурний розвиток респондентів.

Основним завданням дослідження на цьому його етапі була перевірка припущення, що комунікативна компетентність є основою розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, у зв'язку з чим важливо було виявити взаємозв'язок даних явищ.

Зазначимо, що виявити прямий взаємозв'язок комунікативної компетентності та соціальної зрілості досить складно; цей взаємозв'язок проявляється у соціально значущих якостях і характеристиках особистості: ціннісних орієнтаціях, соціальній активності, відповідальності та ініціативи, які, у свою чергу, можна визначити як критерії взаємозв'язку соціальної зрілості та комунікативної компетентності респондентів.

Сутність соціальної зрілості конкретизувалася за допомогою особистісних якостей та характеристик, які актуалізуються у спілкуванні та співвідносяться з набором певних комунікативних знань, умінь, здібностей. Зокрема, комунікативні уміння, включені до структури особистості, впливають на формування таких її складових як: ціннісні орієнтації, соціальна активність, відповідальність, ініціатива, самоствердження.

На цьому етапі емпіричного дослідження було задіяно пакет діагностичних методик на виявлення рівня розвитку комунікативної компетентності майбутніх правоохоронців в освітньому процесі.

Підбір методик здійснювався з урахуванням необхідності діагностики всіх трьох компонентів комунікативної компетентності (комунікативних знань, умінь та здібностей).

Для вирішення поставлених завдань у ході нашого дослідження використовувався комплекс методик: «Тест-опитувальник комунікативних та організаторських схильностей» (В. Синявський, Б. Федоришин), спрямований на виявлення рівня розвитку комунікативних та організаторських схильностей; тест «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов), що визначає комунікативні потенціали особистості; методика дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд, М. Саллівен, в адаптації О. Михайлової) для діагностики рівня розвитку комунікативних здібностей, що дозволяють респондентам відповідати комунікативним завданням та різним соціальним ситуаціям; тест «Комунікативних умінь» (Л. Міхельсон, адаптація Ю. Гільбуха), що дозволяв визначити рівень комунікативної компетентності та якості основних комунікативних умінь майбутніх правоохоронців, а також виявити стиль спілкування у комунікативних ситуаціях різних типів та оцінити адекватність подачі комунікативних сигналів залежно від типу соціальної ситуації; методика діагностики комунікативних знань (М. Андрєва) [71].

За підсумками первинної психодіагностики було визначено основні проблемні зони у розвитку компонентів комунікативної компетентності майбутніх правоохоронців.

Первинні результати дослідження за «Тестом-опитувальником комунікативних та організаторських схильностей» (В. Синявський, Б. Федоришин) визначили кількість респондентів за кожним рівнем розвитку комунікативних та організаторських здібностей. За допомогою дешифратора

підраховується кількість відповідей, що збігаються з ним, за кожним розділом методики.

Оціночний коефіцієнт (К) комунікативних або організаторських схильностей виражається відношенням кількості відповідей, що збігаються, по кожному розділу до максимально можливого числа збігів (20).

Показники, отримані за цією методикою, можуть варіювати від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень прояву комунікативних або організаторських схильностей, близькі до 0 - про низький рівень.

Оціночний коефіцієнт (К) - це первинна кількісна характеристика матеріалів випробування. Для якісної стандартизації результатів випробування використовуються шкали оцінок, в яких тому чи іншому діапазону кількісних показників відповідає певна оцінка Q.

Рівні розвитку комунікативних та організаторських схильностей визначалися у такому діапазоні:

- 1) від 1 до 4 балів – низький рівень;
- 2) від 5 до 8 балів – нижче середнього;
- 3) від 9 до 12 балів – середній рівень;
- 4) від 13 до 16 балів – високий рівень;
- 5) від 17 до 20 балів – вищий рівень.

Респонденти, які отримали оцінку «1» (Q=1) характеризуються вкрай низьким рівнем прояву схильностей до комунікативної та організаторської діяльності. По досліджуваній вибірці таких респондентів не виявлено.

У респондентів (5,5%), які отримали оцінку «2» (Q=2), розвиток комунікативних і організаторських схильностей перебуває на рівні нижче середнього. Вони не прагнуть до спілкування, почуваються сковано у колективі, воліють проводити час наодинці, обмежують свої знайомства, відчують труднощі у встановленні контактів не відстоюють свою думку, важко переживають образи. Прояв ініціативи у суспільній діяльності вкрай занижений; у багатьох справах вважають за краще уникати прийняття самостійних рішень.

Для досліджуваних (29,3%), які отримали оцінку «3» (Q=3), характерний середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Маючи в цілому середні показники, вони прагнуть до міжособистісних контактів, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу. Однак «потенціал» цих схильностей не відрізняється високою стійкістю.

Досліджувані (45,3%), які отримали оцінку «4» (Q=4) віднесені до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони постійно прагнуть розширити коло своїх знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні прийняти самостійне рішення у важкій ситуації.

Група респондентів (19,9%), які отримали оцінку «5» (Q=5), мають дуже високий рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони потребують комунікативної та організаторської діяльності і активно прагнуть до неї. Їх характеризує швидка орієнтація у важких ситуаціях, невимушеність поведінки у новому колективі. Респонденти цієї групи ініціативні, воліють приймати самостійні рішення, відстоюють свою думку і домагаються, щоб вона була прийнята іншими. Вони наполегливі у діяльності, що їх приваблює та самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу в комунікативній та організаторській діяльності.

Методика «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов) визначає комунікативні потенціали особистості та призначена для складання ймовірнісного прогнозу успішності її професійної діяльності.

Опитувальник включає 100 тверджень, розташованих у циклічному порядку, з тим, щоб забезпечити зручність відліку за допомогою трафарету. Для кожного питання передбачено три альтернативні відповіді.

Шкали: товарицькість, логічне мислення, емоційна стійкість, безтурботність, чутливість, незалежність, самоконтроль, схильність до асоціальної поведінки.

Фактор А

- Висока оцінка +А – відкритий, легкий, товариський.
- Низька оцінка -А – нетовариський, замкнутий.

Фактор В

- Висока оцінка +В – з розвиненим логічним мисленням, кмітливий.
- Низька оцінка -У – неухважний або зі слаборозвиненим логічним

мисленням.

Фактор С

- Висока оцінка +С – емоційно стійкий, зрілий, спокійний.
- Низька оцінка -С – емоційно нестійкий, піддається почуттям.

Фактор Д

- Висока оцінка + Д – життєрадісний, безтурботний, веселий.
- Низька оцінка -Д – мовчазний, серйозний.

Фактор К

- Висока оцінка +К – чутливий, з художнім мисленням.
- Низька оцінка -К – реалістичний, раціональний.

Фактор М

• Висока оцінка +М – віддає перевагу власним рішенням, незалежний, орієнтований на себе.

- Низька оцінка -М – залежний від групи, слідує за думкою інших.

Фактор Н

- Висока оцінка +Н – контролює себе, вміє підкорятися правилам.
- Низька оцінка -Н – імпульсивний, неорганізований

Відповіді респондентів порівнювалися з ключем. Кількість балів від 16 до 20 (за факторами А, В, С, Д, К, М, Н) є високою оцінкою за цими факторами, отже, відповідна якість особистості явно виражена (наприклад, товарицькість за фактором А).

Кількість балів 13, 14, 15 свідчить про певну перевагу якості, що відповідає високій оцінці (наприклад, товарицькість над замкнутістю).

Кількість балів 5, 6, 7 свідчить про перевагу якості, що відповідає низькій оцінці (наприклад, замкнутість над товарицькістю).

Кількість балів 8-12 означає зразкову рівновагу між двома протилежними особистісними якостями (наприклад, в міру відкритий, в міру замкнутий).

Якщо респондент набрав 12 і більше балів за шкалою Л, результати опитування визнавалися недостовірними. Якщо респондент набрав понад 20 (з 40) балів за шкалою П (схильність до асоціальної поведінки), це свідчило про певні особистісні проблеми: у відносинах із друзями, у навчанні, у відносинах з оточуючими). У цьому випадку проводилися додаткові співбесіди, щоб виявити, наскільки серйозні проблеми, що виникли.

Рівнева оцінка факторів (у балах):

- 16-20 – максимальний рівень;
- 13-15 – переважна вираженість факторів;
- 8-12 – середній рівень;
- 5-7 – низький рівень.

За отриманими даними 64,5% респондентів отримали високу кількість балів (18 ± 2 бали) за факторами В, С, М, Н (логічне мислення, емоційна зрілість, незалежність, самоконтроль відповідно), що свідчить про їх комунікативну соціальну компетентність. 21,1% респондентів набрали 10 ± 2 бали за факторами А, С, Д, К методики, що вказує на рівновагу між двома протилежними особистісними якостями (наприклад, в міру відкритий, в міру замкнутий). У 14,4% респондентів, які набрали 5 ± 2 бали виявлено перевагу якостей, що відповідають низькій оцінці за факторами методики. Схильності до асоціальної поведінки за шкалою П методики не виявлено. Набрані респондентами за шкалою Л бали у діапазоні 8 ± 3 бали свідчать про достовірність отриманих за методикою даних.

Методика дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд, М. Саллівен, в адаптації О. Михайлової) була використана нами для діагностики рівня розвитку комунікативних здібностей, що дозволяють респондентам відповідати комунікативним завданням та різним соціальним ситуаціям [71].

Нагадаємо, що соціальний інтелект - здатність правильно розуміти та прогнозувати поведінку людей. Ця здатність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації.

Методика дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд, М. Саллівен) [187; 228; 229 та ін.] робить помітний внесок у подолання існуючої диспропорції між великою кількістю традиційних тестів інтелекту та недоліком методик для діагностики здібностей до міжособистісного пізнання. Адаптацію методики було проведено О. Михайловою.

Методика складається із 4 субтестів. Тест дозволяє вимірювати як загальний рівень розвитку соціального інтелекту, так й оцінювати приватні здібності до розуміння поведінки людей: здатність передбачати наслідки поведінки, адекватно відбивати вербальну і невербальну експресію, розуміти логіку розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії, розуміти внутрішні мотиви поведінки людей.

До безперечних переваг методики відносяться: оперативність, легкість та економічність процедури проведення; якісний стимульний матеріал, що викликає інтерес обстежуваних, який також допускає дидактичне використання на семінарах та практичних заняттях з психології спілкування, при проведенні груп соціально-психологічного тренінгу; наявність стандартних нормативів; високі психометричні характеристики (надійність, валідність); широку сферу застосування.

Методика дослідження соціального інтелекту включає 4 субтести:

1. «Історії з завершенням»: вимірює фактор пізнання результатів поведінки, тобто здатність розуміти зв'язок між поведінкою та її наслідками; здатність передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних

ситуацій спілкування, передбачати події, ґрунтуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації.

2. «Групи експресії»: вимірює чинник пізнання класів поведінки, а саме здатність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини. Тобто, здатність оцінювати стани, почуття, наміри людей щодо їх невербальних проявів: міміки, поз, жестів.

3. «Вербальна експресія»: вимірює фактор пізнання перетворень поведінки, а саме, здатність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини в залежності від контексту ситуації, що викликала їх. Тобто, ступінь чутливості до характеру та відтінків людських взаємин, розуміння того, що люди говорять один одному (мовленнєві експресії) у контексті певної ситуації, певних взаємин.

4. «Історії з доповненням»: вимірює чинник пізнання систем поведінки, тобто здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях. Успішне виконання субтесту передбачає здатність адекватно відображати цілі, наміри, потреби та внутрішні мотиви учасників комунікації, передбачати наслідки їхньої поведінки.

Стимульний матеріал являє собою набір із чотирьох тестових зошитів. Кожен субтест містить 12-15 завдань. Час проведення субтестів обмежений. Тестування проводиться у бланковому форматі за допомогою спеціальних ключів; отримані результати можна опрацювати за допомогою комп'ютерної програми, що входить до складу методики. Переведення «сирих» оцінок у стандартну шкалу надає можливість порівнювати ступінь вираженості окремих здібностей до пізнання поведінки (соціального інтелекту) у конкретного респондента (індивідуальна діагностика з побудовою профілю соціального інтелекту), а також порівнювати рівень розвитку здібностей до пізнання поведінки у різних людей (інтеріндивідуальна диференціація) діагностика).

Результати, отримані в ході проходження методики Дж. Гілфорда та М. Саллівена показали, що середні бали по групі за кожною з п'яти видів

оцінок відповідають середній нормі, тобто перевищують 3 бали. При цьому за субтестом № 1 «Історії із завершенням» було отримано максимальний середній бал (3,86). Найнижчі середні бали виявили субтести № 4 «Історії з доповненням» (3,09) та № 2 «Групи експресії» (3,14).

Тест «Комунікативних умінь» (Л. Міхельсон, адаптація Ю. Гільбуха) дозволяв визначити рівень комунікативної компетентності та якості основних комунікативних умінь майбутніх правоохоронців.

Даний тест є різновидом тесту досягнень, тобто побудований за типом завдання, у якого є правильна відповідь. У тесті передбачається певний еталонний варіант поведінки, що відповідає компетентному, впевненому, партнерському стилю.

Ступінь наближення до зразка можна визначити за кількістю правильних відповідей. Неправильні відповіді поділяються на неправильні «знизу» (залежні) та неправильні «зверху» (агресивні).

Опитувальник містить опис 27 комунікативних ситуацій. До кожної ситуації пропонується 5 можливих варіантів поведінки. Треба вибрати один, властивий саме йому спосіб поведінки у цій ситуації. Не можна вибирати два або більше варіантів або приписувати варіант, не вказаний в опитувальнику.

Авторами пропонується ключ, за допомогою якого можна визначити, до якого типу реагування належить обраний варіант відповіді: впевненому, залежному чи агресивному.

У результаті пропонується підрахувати кількість правильних та неправильних відповідей у відсотковому відношенні до загальної кількості вибраних відповідей.

Всі питання розділені на 5 типів комунікативних ситуацій:

- ситуації, в яких потрібна реакція на позитивні висловлювання партнера;
- ситуації, в яких респондент повинен реагувати на негативні висловлювання;
- ситуації, в яких до респондента звертаються з проханням;

- ситуації бесіди;
- ситуації, в яких потрібен прояв емпатії (розуміння почуттів і станів іншої людини).

Блоки умінь:

1. Вміння надавати та приймати знаки уваги (компліменти) від однолітка.
2. Реагування на справедливу критику.
3. Реагування на несправедливу критику.
4. Реагування на поведінку, що зачіпає, провокує з боку співрозмовника.
5. Вміння звернутися з проханням.
6. Вміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати «ні».
7. Вміння самому надати співчуття, підтримку.
8. Вміння самому приймати співчуття та підтримку.
9. Вміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність.
10. Реагування на спробу вступити в контакт.

Згідно з результатами тесту Л. Міхельсона, більшість респондентів (88,7%) як переважний стиль спілкування демонстрували компетентний, при цьому яскраво виражені показники компетентності демонстрували 70,7% респондентів.

Показники залежного стилю у спілкуванні перебували у межах 7,9-54,2%, що дозволило говорити про можливу тенденцію дотримуватися відомого стилю у ситуаціях спілкування.

Методика діагностики комунікативних знань (М. Андрєєва) складається з 15 завдань тестового типу, у яких респонденти вибирали правильні відповіді із запропонованих варіантів.

Методика спрямовувалася на оцінку знань курсантів та студентів про те, що таке спілкування, яка його структура, види, параметри та функції, які існують техніки спілкування та як вони можуть бути використані.

Результати респондентів за методикою оцінки комунікативних знань (М. Андрєєва) варіювали від 11 до 23 балів (максимально можливий бал у

методиці – 30, середній результат за групою – 17,6). Найбільші труднощі у респондентів викликали питання, пов'язані зі структурою та видами, техніками і інструментами спілкування.

Як актуальні для розвитку комунікативних здібностей були виділені такі вектори:

- розуміння динаміки міжособистісних відносин: розкриття мотивів поведінки людей, вибудовування недостатніх ланок у розвитку подій, передбачення наслідків поведінки учасників взаємодії;

- розуміння станів, намірів людей за невербальними проявами (позами, мімікою, жестами), уміння вловлювати сенс невербальних реакцій при інтерпретації ситуацій спілкування.

Методи інтерпретації включали кількісний, якісний та порівняльний аналіз.

Якісний аналіз розвитку комунікативних умінь (за підсумками тестування) показав, що майбутні правоохоронці найвище оцінюють у себе володіння соціально-моральними комунікативними уміннями (78,9% респондентів).

Другим за рівнем розвитку виступає блок соціально-емоційних комунікативних умінь – 58,6% респондентів оцінили свої уміння як позитивні.

На останньому місці, на думку респондентів, представлені мовні уміння (46,5% усіх опитаних позитивно висловлюються про наявність у себе такого роду комунікативних умінь).

На основі отриманих даних було виділено 3 групи респондентів з різним рівнем володіння комунікативними уміннями: 1 група відповідає високому рівню володіння даними уміннями, 2 група – середньому та 3 група – низькому.

Більшість (54,3%) опитаних респондентів віднесли себе до другої групи за рівнем вираженості комунікативних умінь, що демонструє наявні можливості їх розвитку.

Аналіз суджень викладачів щодо визначення рівня розвитку комунікативних умінь майбутніх правоохоронців показав, що викладачі теж відносять більшість своїх курсантів та студентів до 2 групи з середнім рівнем вираженості комунікативних умінь (від 56,6% до 60,5% від загальної кількості курсантів та студентів).

Підсумком цієї частини експерименту стало обґрунтування взаємозв'язку між рівнем розвитку комунікативних умінь та соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців. Дане співвідношення ґрунтується на прояві соціально значущих якостей особистості в умовах професійної підготовки та виявленні співвідношення груп респондентів з різним рівнем соціальної зрілості з групами досліджуваних із різним рівнем розвитку комунікативних умінь.

В результаті експерименту було встановлено, що чим вище розвинені комунікативні уміння, тим вищий рівень соціальної зрілості респондентів, що підтвердило положення теорії – вміння комунікації є основою процесу становлення соціальної зрілості. Отже, емпірично було виявлено можливості спілкування, а саме комунікативних умінь для підвищення рівня соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

2.3. Вивчення специфіки функціонування професійно-поведінкової складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

На *другому етапі* емпіричного дослідження було проведення вивчення особливостей функціонування *професійно-поведінкової складової* соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за допомогою анкетування (авторська анкета на виявлення особливостей розуміння сутності соціальної зрілості), методики визначення основних мотивів вибору професії (Є. Павлютенков), опитувальника «Професійна готовність» (Г. Чернявська), методик діагностики рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки (В. Моросанова), локусу контролю (опитувальник РСК) (Є. Бажин,

Є. Голинкіна, О. Еткінд) [71], які дозволяли встановити, зокрема, мотиви вибору професії та професійну готовність досліджуваних, що складалася з автономності, поінформованості, прийняття рішення, планування та емоційного ставлення до професійного життя в цілому.

За допомогою анкетування були виявлені особливості розуміння сутності соціальної зрілості (когнітивний критерій): майбутні правоохоронці мають на увазі під даним утворенням сукупність певних якостей та характеристик - відповідальність за слова та вчинки, соціально активну життєву позицію, рівні з дорослими права, матеріальну незалежність, знання про суспільне життя, соціально значущий досвід.

Загалом було визначено позитивну тенденцію у розумінні майбутніми правоохоронцями сутності соціальної зрілості особистості та необхідність певного рівня її розвитку.

Не виявлено протиріч у визначенні сутності соціальної зрілості майбутніми правоохоронцями різних курсів та типів закладів освіти.

Порівняння суджень майбутніх правоохоронців та викладачів показало розбіжність у думках: основною характеристикою соціальної зрілості викладачі вважають готовність до успішного виконання професійних обов'язків у правоохоронній галузі, збіг інтересів особистості та суспільства. Таким чином викладачі не зводять розуміння сутності соціальної зрілості до перерахування якостей та характеристик особистості (як курсанти та студенти), а трактують її як особистісне утворення вищого порядку, що підтверджується і теоретичними джерелами. Серед соціально значущих якостей особистості: відповідальність, цілеспрямованість та вміння спілкуватися, що збігається з висновками теоретичної частини дослідження.

Методика визначення основних мотивів вибору професії (Є. Павлютенко) дозволяла встановити роль тих чи інших мотивів під час виборів професії конкретним респондентом [71].

Зауважимо, що проблема вибору професії є однією з найважливіших проблем для молодого людини. Вибір професії для молодого людини є основою

її самоствердження у суспільстві, це значуща частина її життєвого шляху, що становить процес прийняття рішень, які визначають подальшу професійну долю, це свідоме визначення галузі діяльності, яку вона має намір опанувати і займатися.

Вибираючи професію, молода людина враховує її соціальну значущість, престижність, зважає свої здібності, оцінює можливість досягти успіхів, оптимально виражати себе. При виборі професії виявляються інтереси та ставлення молодої людини до себе, її самосвідомість, самооцінка, відповідальність. Правильний вибір професії та потім професійний розвиток у цій діяльності для пізнання та вироблення професійної компетенції дуже важливий.

На думку дослідників у молоді під час вибору професії формуються такі позиції:

- прагматична: потрібна робота як джерело доходів;
- професійна: важлива лише робота, яка допомагає розкритися особистості, її творчому потенціалу;
- конформізм: можлива будь-яка робота (незалежно від покликання та величини заробітку) [125; 232; 234 та ін.].

До основних чинників, що визначають вибір молоддю професії, відносять інтелектуально-професійний розвиток нації; комерціалізацію відносин у суспільстві; соціально-психологічний розвиток особистості; рівневу інтелектуалізацію професійної діяльності. На думку вчених, на етапі професійного навчання, мотиви, які пов'язані з вибором професії, виступають передумовою для розвитку професійних якостей та розвитку потенціалу в обраній галузі, формування себе, як здатної особистості, що розвивається, зі своїми цілями та інтересами [105; 114; 183; 186 та ін.].

Однією з основних умов прогнозування такого розвитку особистості є високий рівень професійної спрямованості. При цьому важливо, перш за все, розуміти, наскільки обрана діяльність відповідає схильностям і здібностям молодої людини.

Наявні певні поєднання типологічних особливостей прояву властивостей нервової системи (сила – слабкість, рухливість – інертність, врівноваженість – неуврівноваженість) можуть зумовлювати схильність до певного типу діяльності.

Усвідомлення цієї схильності та її причин призводять до формування мотиву, що спонукає займатися певним видом діяльності, оскільки ця діяльність відповідає характеру наявної схильності (звідси важливість реального, адекватного ставлення до психологічної структури цієї діяльності).

Відповідне ж поєднання типологічних особливостей сприяє прояву здібностей до того виду діяльності, що веде до високої ефективності, створює задоволення професією і підкріплює мотиви вибору професії, перетворюючи їх у стійкий інтерес. Останній впливає на активність молодого людини і «закріплює» її у даній професії. Відбувається самопідкріплення мотиву.

Якщо присутнє поверхове і неадекватне уявлення про професію, про ті вимоги, які вона пред'являє, то відбувається неузгодженість між схильностями та здібностями – з одного боку, та психологічним змістом професії, – з іншого. В результаті не буде ні високої ефективності такої діяльності, ні задоволення нею.

Зауважимо, що мотив постає як спонукальна сила, в якій опосередкована спрямованість особистості, яка робить свій вибір. Однак справжній інтерес до професії може бути виявлений у практичній діяльності.

В опитувальнику на визначення основних мотивів вибору професії (Є. Павлютенков) міститься 18 суджень про професію. Ці судження висловлюють 9 груп мотивів:

- соціальні – бажання своєю працею сприяти суспільному прогресу, соціальна спрямованість на вищі загальнолюдські цілі та потреби;
- моральні – прагнення до вдосконалення свого морального образу, духовного світу, розвитку моральних якостей;
- естетичні – прагнення до естетики праці, її краси, гармонії, сприйняття прекрасного, отримання відчуття радості від діяльності;

- пізнавальні – прагнення до оволодіння спеціальними знаннями, пізнання змісту конкретної праці;
- творчі – прагнення бути оригінальним у роботі, здійснювати наукові відкриття, отримувати можливості для творчості;
- мотиви, пов'язані зі змістом праці – чіткі знання про процес праці, спрямованість на розумову та фізичну працю.
- матеріальні – прагнення отримувати певні блага;
- престижні – прагнення до професій, які цінуються серед знайомих, дозволяють досягти помітного становища в суспільстві, забезпечують швидке просування по службі;
- утилітарні – прагнення керувати людьми, робота в місті, чистота та легкість, праці.

Загалом, проаналізувавши результати діагностики мотивів вибору професії майбутніми правоохоронцями, можна дійти висновку, що найбільш відданим є творчий мотив, який виявляється у прагненні бути оригінальним у роботі. Ще одними з найбільш переважних є естетичні мотиви, які виявляються у прагненні до отримання відчуття задоволення від діяльності. Престижні мотиви респондентів виявляються у прагненні досягти помітного становища у суспільстві, швидкого просування по службі.

Результати діагностики мотивів вибору респондентами професії наведені у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Результати діагностики мотивів вибору респондентами професії

Мотиви	n	%
Соціальні	23	8,9%
Моральні	24	9,4%
Естетичні	41	16,0%
Пізнавальні	22	8,6%
Творчі	61	23,8%

Мотиви, пов'язані зі змістом праці	21	8,2%
Матеріальні	13	5,1%
Престижні	31	12,2%
Утилітарні	20	7,8%

Менш вираженим є матеріальний мотив, який проявляється у прагненні отримувати певні блага. Інші мотиви мають приблизно однаковий ступінь переваги.

Такими мотивами є: соціальні мотиви, що проявляються у бажанні своєю працею сприяти суспільному прогресу, у них спостерігається соціальна спрямованість на вищі загальнолюдські цілі та потреби.

Моральні мотиви виражаються у прагненні вдосконалення свого морального образу, духовного світу, розвитку моральних якостей. Такі ж бали мають пізнавальні мотиви, які виявляються у прагненні оволодіти спеціальними знаннями, пізнання змісту конкретної праці. Мотиви, пов'язані зі змістом праці – це чіткі знання про процес праці, спрямованість на розумову та фізичну працю. Приблизно такий бал має прагнення керувати людьми, працювати в місті, спрямованість на чистоту і легкість праці (утилітарні мотиви).

Респонденти більше спрямовані на самовираження, а чіткість та структурованість їм важко сприймати через концентрацію на внутрішні, найважливіші обставини. Також наявність певної мрійливості та неповного сприйняття реальності може штовхати на нездійсненні завдання.

Таким чином, проаналізувавши отримані дані, можна зробити висновки про те, що більша частина вибірки обрали творчі та естетичні мотиви вибору професії.

Опитувальник «Професійна готовність» (Г. Чернявська) складається з 99 запитань [71]. Форма відповіді на запитання - дихотомічна («так», «ні»). Методику можна проводити як у груповій, так і в індивідуальній формі.

Методика може застосовуватися для визначення рівня готовності респондента зробити адекватний професійний вибір.

Опитувальник складається з п'яти шкал:

- Автономність – здатність особистості як морального суб'єкта до самовизначення;
- Інформованість – володіння достатнім рівнем інформації про світ професій та вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями;
- Прийняття рішення - автономність і самостійність респондента, прийняття на себе відповідальності за рішення та її наслідки, при можливості самостійно висувати та оцінювати альтернативу;
- Планування – вміння планувати своє професійне життя;
- Емоційне ставлення – емоційне ставлення до різних професій та професійних груп (приватний випадок – до конкретних людей, представників тієї чи іншої професії) та до необхідності ухвалення рішення про вибір професії. Результати діагностики професійної готовності респондентів наведені у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Результати діагностики професійної готовності респондентів

Параметри професійної готовності	Рівні професійної готовності			
	Високий		Низький	
	п	%	п	%
Автономність	41	78,8%	11	21,2%
Інформованість	33	67,3%	16	32,7%
Прийняття рішення	44	84,6%	8	15,4%
Планування	41	78,8%	11	21,2%
Емоційне ставлення	38	74,5%	13	25,5%
Середній показник професійної готовності	Загальний показник за шкалами			
	197	76,9%	59	23,1%

Як видно з табл. 2.7, 67,3% респондентів властива хороша поінформованість про світ професій; вони можуть співвіднести інформацію зі своїми індивідуальними особливостями і схильностями. У 32,7% респондентів поінформованість про світ професій недостатня.

Більшість досліджуваних (76,9%) здатні самостійно приймати рішення, беручи відповідальність за власні рішення та її наслідки. Також 78,8% респондентів передбачають певний розвиток своєї професійної діяльності у майбутньому. Вони задоволені своїми професійними рішеннями та сприймають їх як власні. Їхнє емоційне ставлення до вибору професійного шляху позитивно, що допоможе у реалізації в даній професії і свідчить про соціальну зрілість за когнітивним критерієм.

Меншій частині респондентів (23,1%) властиво багато своїх рішень сприймати як нав'язані ззовні, через що вони не відчують задоволеності. Їм важко приймати рішення, брати на себе відповідальність за їх наслідки. Не дуже зручно планувати свою подальшу професійну діяльність. Їхнє емоційне ставлення до вибору професійного шляху переважно негативне, через що весь процес професійного зростання може сповільнюватися.

Отже, більшість респондентів даної вибірки має показники професійної готовності у ступені вище середнього, що також є показником окремих його компонентів. У результаті можна узагальнити, що 76,9% респондентів мають високий рівень професійної готовності, а 23,1% респондентів - низький рівень професійної готовності. Це може бути пов'язано з тим, що особистість ще не «дозріла», і додаткові роки навчання у закладі вищої освіти можуть допомогти підготуватися до майбутньої професійної діяльності.

Проведено диференціацію вибірки за когнітивним критерієм соціальної зрілості: до групи з високим рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм увійшли 189 респондентів (73,8%); 67 респондентів (26,2%) склали групу з низьким рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм.

На цьому етапі емпіричного дослідження нами було здійснено математико-статистичну обробку даних за допомогою методу рангової

кореляції Спірмена, спрямовану на виявлення зв'язку між соціальною зрілістю за когнітивним критерієм та професійним самовизначенням у майбутніх правоохоронців (мотивами вибору професії та професійною готовністю).

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм з мотивами вибору професії (критерій Спірмена) наведено у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм з мотивами вибору професії (критерій Спірмена)

Параметри	Значення коефіцієнту кореляції Спірмена	
	Група 1 (з високим рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм)	Група 2 (з низьким рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм)
Мотиви вибору професії	0,79**	0,60*

*Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.*

З даних, наведених у табл. 2.8, видно, що існує кореляція між рівнем соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм та мотивами вибору професії. Це свідчить, що соціально зрілим респондентам властиві позитивні мотиви вибору професії: соціальні, моральні, естетичні, пізнавальні; а соціально незрілим респондентам властиві такі мотиви, як мотив змісту праці, матеріальні та утилітарні мотиви.

Таким чином, існує зв'язок між соціальною зрілістю респондентів за когнітивним критерієм та мотивами вибору професії. Це свідчить про те, що соціально зрілий респондент спирається при виборі професії на позитивні

мотиви ($r_s=0,79$ при $p \leq 0,01$), а соціально незрілий - на негативні ($r_s=0,60$ при $p \leq 0,05$).

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм з показниками їх професійної готовності (критерій Спірмена) наведено в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Результати математико-статистичного аналізу зв'язку соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм з показниками їх професійної готовності (критерій Спірмена)

Параметри професійної готовності	Значення коефіцієнту кореляції Спірмена	
	Група 1 (з високим рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм)	Група 2 (з низьким рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм)
Автономність	0,43**	0,41*
Інформованість	0,41**	0,38*
Прийняття рішення	0,44**	0,42*
Планування	0,46**	0,45*
Емоційне ставлення	0,40**	0,37*
Загальний рівень професійної готовності	0,43**	0,40*

*Примітка: * – рівень значущості $\leq 0,05$; ** – рівень значущості $\leq 0,01$.*

З даних, наведених у табл. 2.9, видно, що існує кореляційний зв'язок між рівнем соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм та автономністю при виборі професії. Це свідчить про те, що соціально зрілий респондент відрізняється тим, що він задоволений своїм вибором професії та сприймає їх як власні.

Кореляція поінформованості та рівня соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм також є позитивною. Це означає, що соціально зрілі респонденти мають гарну поінформованість про світ професій та вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями. У соціально незрілих респондентів спостерігається погана поінформованість та відсутність уміння співвідносити інформацію зі своїми особливостями.

Встановлений зв'язок соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм із прийняттям рішень. Це свідчить про несаможиттєвість соціально незрілих респондентів у прийнятті рішень та відмові від відповідальності.

У соціально зрілих респондентів проявляється здатність самостійно приймати рішення, беручи відповідальність за прийняті рішення і її наслідки.

Зв'язок соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм з плануванням також є. Це свідчить про те, що чим вища соціальна зрілість респондента за когнітивним критерієм, тим ясніше він передбачає певний розвиток своєї професійної діяльності у майбутньому.

Кореляція між рівнем соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм та емоційним ставленням до вибору професійного шляху також встановлена. Це свідчить про позитивне ставлення до вибору професії та до діяльності, пов'язаної з професією, у соціально зрілих респондентів, що допоможе їм в реалізації у даній професії.

У соціально незрілих респондентів таке ставлення негативне, що тільки сповільнюватиме процес їх професійного зростання.

Таким чином, виявлено зв'язок між соціальною зрілістю респондентів за когнітивним критерієм та їх професійною готовністю. Це надає можливість стверджувати, що у соціально зрілих майбутніх правоохоронців існує висока готовність успішно займатися своєю професійною діяльністю та планувати її ($r_s=0,43$ при $p \leq 0,01$), а у соціально незрілих респондентів – рівень такої готовності низький ($r_s=0,40$ при $p \leq 0,05$).

На основі вищезазначеного можна зробити висновок про підтвердження гіпотези щодо наявності зв'язку соціальної зрілості респондентів за

когнітивним критерієм з їх професійним самовизначенням, зокрема з професійною готовністю, який полягає у тому, що чим вищі показники соціальної зрілості респондентів за когнітивним критерієм, тим вищими є показники їх професійної готовності: автономність при виборі, інформованість про світ професійної діяльності, самостійність у прийнятті рішення, планування та емоційне ставлення до вибору професії та професійної діяльності, загалом. Крім того, чим вище соціальна зрілість майбутніх правоохоронців, тим більше при виборі професії вони спираються на позитивні мотиви, такі як соціальні, моральні, естетичні, пізнавальні.

Подальший аналіз особливостей функціонування *професійно-поведінкової складової* соціальної зрілості майбутніх правоохоронців був зосереджений на визначенні рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки (за опитувальником В. Моросанової) та локусу контролю (за опитувальником РСК Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда) [71] і проведено диференціацію вибірки за діяльнісним критерієм соціальної зрілості (185 респондентів (72,3%) склали групу з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм і 71 респондент (27,7%) – групу з низьким рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм.

Як відомо, особи з усталеною мотивацією мають значний потенціал для розвитку навичок саморегуляції. Проте, навіть при достатній мотивації на успіх, часто зустрічаються особи, які зазнають серйозних труднощів при організації своєї діяльності. Їхнє подолання можливе, якщо роботу з формування навичок саморегуляції буде розпочато раніше. Оптимальним у цьому плані є, зокрема, період юності, коли формуються основи регуляції діяльності, а враховуючи темп життя та навантаження цього вікового періоду, ці навички можуть досягти піку своєї сформованості [5; 8; 86; 87 та ін.].

Особистісні аспекти саморегуляції базуються переважно на концепції стилю саморегуляції. Стильовими особливостями саморегуляції називають такі особливості саморегуляції, які стійко проявляються в різних видах

довільної активності, у поведінці та практичній діяльності. Серед них слід розрізняти індивідуально-типові особливості планування, моделювання, програмування та оцінки результатів. Розвиненість цих процесів, що реалізують різні компоненти індивідуальної системи саморегуляції, описується індивідуальними профілями саморегуляції.

При відносно рівній розвиненості всіх компонентів саморегуляції діагностуємо гармонійно-регуляторний профіль; за наявності виражених відмінностей у рівні сформованості компонентів говоримо про акцентований профіль. Вочевидь, що гармонійний профіль регуляції може бути сформований на різному загальному рівні регуляції: високому, середньому чи низькому.

Від індивідуального стилю саморегуляції залежить, як респондент планує, програмує і моделює свою діяльність, оцінює її результати, а також наскільки він вміє підлаштовуватися під зміну умов і є самостійним [49; 237 та ін.].

Ступінь сформованості індивідуальної саморегуляції, як показали багаторічні наукові та практичні дослідження, є значущим предиктором продуктивності виконання різних видів професійної діяльності, а також навчальної діяльності, зокрема у закладах вищої освіти [6; 7; 24; 45; 198; 256 та ін.].

Опитувальник В. Моросанової на визначення рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки базується на концепції індивідуального стилю саморегуляції та диференціально-регуляторного підходу до дослідження усвідомленої саморегуляції [71]. Були описано дві категорії індивідуальних особливостей саморегуляції. До першої категорії віднесено індивідуальні відмінності у реалізації регуляторних психічних функцій:

1. Індивідуальні особливості планування цілей – індивідуальні відмінності у висуванні, прийнятті, утриманні цілей. Цілепокладання є для саморегуляції системоутворюючим компонентом. Відмінності у плануванні

цілей пов'язані з різною активністю з висування цілей, адекватністю цього процесу зовнішнім та внутрішнім суб'єктивним умовам, ієрархічності цілей.

2. Особливості моделювання, тобто аналізу зовнішніх та внутрішніх умов діяльності та виділення комплексу умов, значущих для досягнення мети. Модель значущих умов виконує у психічному регулюванні діяльності функцію джерела інформації про умови, урахування яких необхідне для визначення програми реалізації діяльності. Зміст моделі є оперативним, тобто залежить від мети та умов діяльності, але ступінь вибірконості та прагматичності моделі, ступінь її інформаційної повноти, розвиненість та структура здійснюваних гностичних дій індивідуально різні.

3. Особливості програмування майбутніх виконавчих дій, необхідні для досягнення поставленої мети. У функції програмування входить антиципація компонентного складу майбутніх дій, способів, якими вони будуть здійснюватися, та власне послідовності здійснення запланованих дій. Стійкі індивідуальні особливості програмування багато в чому визначатимуться мірою деталізації виконавчих дій, ступенем співвіднесеності програми з об'єктивними та суб'єктивними передумовами та умовами успішного провадження діяльності. Індивідуально своєрідними можуть бути способи досягнення мети.

4. Особливості контролю, оцінювання та корекції своєї активності пронизують весь процес саморегуляції, оскільки на кожній стадії досягнення мети відбувається контроль актуального стану системи та результатів дій шляхом їх звірення з прогнозованими параметрами, оцінка неузгодженості та прийняття рішення про корекцію виконавчих (керівних) дій або про перехід до наступної стадії реалізації діяльності. Індивідуальні відмінності у здійсненні контрольних-корекційних функцій стосуються як ступеня, так і характеру контролю по відношенню до діяльнісних підсистем. Так, індивідуальні відмінності виявляються у схильності до максимальної частоти (безперервності) контрольних оцінок у процесі діяльності; у ступені неузгодження, що викликає корекцію дій; у схильності до превентивних

корекцій дій за результатами, що відхиляються від ідеалу, але вже відповідають заданим критеріям (нормам) тощо або заниження суворості суб'єктивних критеріїв оцінки реальних результатів чи способів дій, порівняно з нормативно заданими.

До другої категорії віднесено індивідуальні особливості, які характеризують функціонування кожного компонента саморегуляції і процесу регуляції загалом, будучи, власне, регуляторно-особистісними властивостями. До них належать:

а) адекватність умов діяльності суб'єктивно прийнятої моделі умов, програми, способів контролю, критеріїв успішності та інших блоків регулювання;

б) усвідомленість уявлень про умови програми дій, про контрольовані параметри, про критерії успішності відповідно до їх співвідносної значущості для досягнення мети;

в) гнучкість процесу регуляції, можливість внесення корекцій у функціонування різних регуляторних блоків, коли цього вимагають умови діяльності;

г) надійність і стійкість функціонування регуляторних блоків та їх структури в умовах психічної напруженості. До них можна віднести і такі особистісні властивості, як впевненість, ініціативність, обережність, критичність, самостійність, відповідальність.

Нарешті, найважливішою індивідуальною характеристикою є загальний рівень, або ступінь усвідомленої саморегуляції. Ця інтегральна характеристика індивідуальної саморегуляції відбиває актуальні можливості респондента усвідомлено ініціювати та керувати довільною активністю.

Дослідження показали, що чим вищий рівень усвідомленої саморегуляції, тим вище можливості респондента з оволодіння новими видами діяльності і тим ширше коло тих видів діяльності, якими він може опанувати (за наявності спеціальних здібностей та відповідної мотивації).

Таким чином, у дослідженні будемо дотримуватимемося позиції щодо якої індивідуально-типовими (або стильовими) особливостями саморегуляції є такі особливості саморегуляції, які проявляються у різних видах довільної активності, у поведінці та практичній діяльності. Серед них розрізняють індивідуально-типові особливості моделювання, планування, програмування та оцінки результатів.

Методика на визначенні рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки В. Моросанової є опитувальником, що складається з 46 тверджень, на кожне з яких потрібно вибрати лише один варіант з чотирьох запропонованих відповідей, і працює як єдина шкала «загальний рівень саморегуляції», яка характеризує рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції довільної активності респондента.

Мета методики – діагностика рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки та її індивідуального профілю, що включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості та самостійності.

Дана методика дозволяла виявити вираженість таких шкал:

- планування;
- програмування;
- оцінка результатів;
- гнучкість;
- самостійність;
- загальний рівень саморегуляції.

Переважаючою є та шкала, за якою обрано найбільшу кількість балів.

Твердження опитувальника входять до складу шести шкал (по 9 тверджень у кожній), виділених відповідно до основних регуляторних процесів планування (Пл), моделювання (М), програмування (Пр), оцінки результатів (Ор), а також і регуляторно-особистісними властивостями: гнучкості (Г) та самостійності (С).

Структура опитувальника така, що низка тверджень входять до складу одразу двох шкал. Це відноситься до тих тверджень опитувальника, які характеризують як регуляторний процес, так і регуляторно-особистісну якість.

Профілі, що діагностуються, є передумовою та основою формування індивідуальних стилів у професійній діяльності.

Дослідження показало, що чим вищий рівень розвитку індивідуальної саморегуляції, тим більше коло професійних ситуацій доступне респонденту, і чим більш специфічною є структура індивідуального профілю, тим більше уваги потрібно приділяти професійній орієнтації та формуванню індивідуального стилю навчальної чи професійної діяльності.

Аналіз особливостей довільної саморегуляції поведінки показав, що у респондентів групи 1 (з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм) основні механізми саморегуляції сформовані на більш високому рівні, ніж у респондентів групи 2 (з низьким рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм).

Статистично достовірні відмінності між групами встановлені у рівнях розвитку здатності оцінювання результатів (шкала «ОР»; $t=2,42$ при $p \leq 0,05$) та особистісної властивості «Гнучкість» (шкала «Г»; $t=19,8$ при $p \leq 0,001$).

У майбутніх правоохоронців групи 1 порівняно з респондентами групи 2 встановлено більш розвинений загальний рівень саморегуляції ($t=2,29$ при $p \leq 0,05$), здатності до планування ($t=4,7$ при $p \leq 0,001$) та програмування ($t=3,79$ при $p \leq 0,01$).

Слід зазначити, що предметом психологічного аналізу дедалі частіше стають різні форми активності особистості. Однією з таких форм є локус контролю, що відображає схильність пояснювати причини подій зовнішніми або внутрішніми факторами.

Поняття локусу контролю у його сучасному розумінні було введено у психологічний тезаурус Дж. Роттером [243], який визначав локус контролю

як якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім та внутрішнім силам.

Виходячи з методології біхевіоризму, якої дотримувався Дж. Роттер [243] локус контролю можна розглянути також як певне узагальнене очікування особистістю підкріплення власних поведінкових реакцій, як ступінь розуміння нею причинних взаємозв'язків між власною поведінкою та досягненням бажаного.

Локус контролю виникає і формується у процесі соціалізації особистості, поступово стаючи стійкою властивістю, що визначає деякі аспекти поведінки особистості [164 та ін.].

Залежно від цього, де локалізується контроль над значущими життєвими подіями, Дж. Роттер [243] пропонує виділяти осіб із інтернальним (внутрішнім) і екстернальним (зовнішнім) локусом контролю. При цьому тип локалізації контролю визначає особливості поведінкового реагування в широкому контексті соціальної взаємодії, пов'язаний з рівнем активності особистості та почуттям відповідальності, що безпосередньо впливає на відчуття «контрольованості» подієвого життєвого ряду.

На думку Дж. Роттера [243], локус контролю є універсальною, стійкою характеристикою та інваріантним по відношенню до будь-яких типів подій та ситуацій, з якими стикається особистість.

Розглянемо ще низку досліджень, у яких локус контролю став основним предметом вивчення. Так, Г. Лефкоурт [203] наголошував на необхідності вивчення локусу контролю в контексті віку та діяльності людини.

Г. Бір [146] у своїх роботах розглядав питання про контроль і зробив висновок про те, що відкритий спосіб поведінки з великою кількістю ступенів свободи, соціальною пластичністю та широким поведінковим репертуаром характерний для осіб з когнітивно складним (інтернальним) контролем.

С. Тайєр, Б. Горман, О. Вессман, Г. Шмайдлер і Е. Маннуччі у своєму дослідженні аналізували особливості часової перспективи в осіб з різним типом локусу контролю та встановили, що інтерналі більше орієнтовані на майбутнє, краще здатні концептуалізувати часові відрізки, ніж особи з екстернальним локусом контролю. Часова концепція осіб з інтернальним контролем подієво більш насичена, ніж у екстерналів [253].

Аналіз, проведений диференційовано за підгрупами досліджуваних, показав, що високі показники за шкалою загальної інтернальності мають 51,6% майбутніх правоохоронців групи 2, що достовірно переважає, порівняно з даними респондентів групи 2 (25,8% досліджуваних) ($p \leq 0,03$).

Важливо відзначити таку особливість: рівень інтернальності у респондентів групи 2 відповідає стандартним характеристикам, отриманим на досліджуваних юнацького віку ($M=27,0 \pm 3,34$), а у майбутніх правоохоронців групи 1 він наближується до значень, отриманих на дорослій популяції ($31,5 \pm 3,61$).

Виділений феномен є психологічним показником випереджального розвитку респондентів з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм.

Кореляційний аналіз виявив у майбутніх правоохоронців групи 1 позитивний і достовірний зв'язок між рівнем розвитку психологічної гнучкості у довільній саморегуляції поведінки та загальним рівнем інтернальності ($r=0,389$; $p \leq 0,05$), а також інтернальності у сфері досягнень ($r=0,339$; $p \leq 0,05$) і невдач ($r=0,341$; $p \leq 0,05$).

У групі 2 виявлений на рівні тенденції ($r=-0,279$) негативний кореляційний зв'язок між інтернальністю у сфері досягнень і психологічною гнучкістю як властивістю, що визначає рівень розвитку саморегуляції, що можна розглядати як свідчення більш вираженої схильності до екстернальної локалізації контролю.

Отже, аналіз емпіричних даних підтверджує висунуту гіпотезу про наявність загальних та відносних показників соціальної зрілості респондентів

за діяльнісним критерієм. До загальних маркерів можна віднести розвинену довільну саморегуляцію, середньовиражені показники загальної інтернальності, перевищення показників інтернальності у сфері досягнень над показниками інтернальності у сфері невдач.

Особливість, що визначає відносні показники соціальної зрілості респондентів за діяльнісним критерієм, проявляється у високому рівні розвитку здатності оцінювання результатів та психологічної гнучкості як психологічних механізмів саморегуляції поведінки; у взаємозв'язку особистісної гнучкості з високим рівнем загальної інтернальності та інтернальності у сфері досягнень. Слід зазначити також, що для цих респондентів відносними показниками соціальної зрілості за діяльнісним критерієм є наближення загальної інтернальності до рівня, характерного для дорослої особистості; високий рівень довільної саморегуляції поведінки та її властивостей, що забезпечують планування і програмування.

2.4. Визначення рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було проведено визначення рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Серед найбільш поширених та достовірних методик діагностики рівнів соціальної зрілості респондентів була обрана методика визначення рівня соціальної зрілості випускників, розроблена Т. Кожевніковою, Н. Стумбрис, Т. Сундуковою [71], адаптована нами для досліджуваної вибірки.

Як зазначалося вище, соціальна зрілість - об'єктивно необхідний етап розвитку особистості майбутнього правоохоронця, який характеризується досягненням самостійного соціального становища. Зумовлений технічними та соціальними вимогами рівень освіти та професійної підготовки забезпечує реалізацію цивільних прав та обов'язків, інтеріоризацію норм та цінностей

суспільства, засвоєння традицій та духовного багатства національної та загальнолюдської культури [137; 161; 262 та ін.].

За методикою визначення рівня соціальної зрілості (Т. Кожевнікова, Н. Стумбрис, Т. Сундукова) залежно від загальної кількості балів, набраних респондентами, можна визначити рівень їхньої соціальної зрілості.

Ця методика передбачає наявність трьох рівнів соціальної зрілості респондентів: оптимального, допустимого та критичного.

Оптимальний рівень соціальної зрілості респондентів передбачає сформований несуперечливий тип ціннісних орієнтації у сфері освіти та у професійній сфері. Ця група респондентів орієнтована отримання ґрунтовної освітньої підготовки, у розвитку своїх інтелектуальних здібностей і творчого потенціалу. Уявлення цих респондентів щодо своїх життєвих перспектив реалістичні, прийняті рішення, зазвичай, самостійні, а професійний вибір конкретний. Крім того, для цієї групи респондентів характерна наявність сталого інтересу до процесів та явищ, що відбуваються у різних сферах суспільства. Респонденти з оптимальним рівнем соціальної зрілості найбільш підготовлені до самостійного життя.

У мотивації вчення респондентів, які мають допустимий рівень соціальної зрілості, домінують мотиви престижу та добробуту, що взаємопов'язано зі структурою їх ціннісних орієнтації в освітній та професійній сферах. Для респондентів цієї групи характерна невизначеність або суперечливість життєвого вибору, внаслідок чого вони схильні до ситуативного впливу. Будь-яка зміна соціальних умов тягне за собою коригування їхньої орієнтації та життєвих планів. Респонденти цієї групи вважають, що не повною мірою готові до самостійного «дорослого» життя, тому успіх у житті вони пов'язують не лише зі своїми здібностями та особистою ініціативою, а й з зовнішніми обставинами, що не залежать від них.

Для респондентів, які мають критичний рівень соціальної зрілості, характерна виражена відсутність інтересу до навчання. У їхній системі

мотивації вчення домінують мотиви обов'язку та уникнення неприємностей. У структурі ціннісних орієнтацій цих респондентів переважають позаосвітні та позапрофесійні цінності, що свідчить про спрямованість їхніх інтересів на інші сфери життєдіяльності. Крім того, здебільшого ці респонденти не виявляють зацікавленості до подій, що відбуваються у суспільному житті країни. Респонденти цієї групи психологічно не готові до самостійного вирішення питань, що стосуються їхнього майбутнього соціального становлення та перебувають у ситуації невизначеності життєвого вибору.

За методичними рекомендаціями до розглянутої методики визначення соціальної зрілості оптимальний рівень соціальної зрілості респондентів визначається діапазоном від 54 до 72 балів; допустимий рівень соціальної зрілості респондентів – від 36 до 53 балів; критичний рівень соціальної зрілості респондентів – від 0 до 35 балів.

Слід зазначити, що змістовна інтерпретація рівнів соціальної зрілості респондентів складена з урахуванням показників, які характеризують особливості соціального становлення особистості у юнацькому віці.

При визначенні рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців було виокремлено такі основні показники:

- ціннісні орієнтації у сфері освіти;
- ціннісні орієнтації у професійній сфері;
- мотивація навчальної діяльності;
- мотивація професійного вибору;
- наявність сталих уявлень щодо життєвої перспективи;
- самостійність професійного вибору;
- позиція стосовно суспільно-політичних, соціально-культурних, економічних явищ і процесів, що відбуваються в країні.

Показники рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців узагальнено у змістовний показник, який знаходить своє вираження у матеріальній та культурній підставі діяльності та проявляється в уявленнях про ціннісні орієнтації у сфері освіти та у професійній сфері;

оцінний показник, який виражається через особливості прояву індивідуальності, особистої та соціальної активності; функціональний показник, що визначається мотивацією навчальної діяльності та професійного вибору і його самостійністю; наявністю уявлень щодо життєвої перспективи; позицією стосовно суспільно-політичних, соціально-культурних, економічних явищ і процесів.

Виокремлення зазначених показників з урахуванням даних за методикою визначення рівня соціальної зрілості (Т. Кожевнікова, Н. Стумбрис, Т. Сундукова) дозволило визначити рівні розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та провести диференціацію вибірки.

Результати статистичної обробки даних значення t-критерію Стьюдента між значеннями рівнів соціальної зрілості трьох груп респондентів:

Змінні: x_1, x_2, x_3

Статистика t-критерію Стьюдента = 8,052, значимість = 4,314E-7, ступені свободи = 41,40.

Гіпотеза: є відмінності між вибірковими дисперсіями.

Статистика t-критерію Стьюдента = 7,743, значимість = 4,061E-7, ступені свободи = 83

Гіпотеза: є відмінності між вибірковими середніми.

Статистика t-критерію Стьюдента для незалежних змінних = 8,36, значимість = 6,009E-7, ступені свободи = 42.

Оптимальний рівень (64 ± 6 балів) соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (71,9%) відрізняє сформований несуперечливий тип ціннісних орієнтацій у сфері освіти та у професійній сфері. Ця група респондентів орієнтована на отримання ґрунтовної професійної підготовки, розвитку своїх інтелектуальних здібностей і творчого потенціалу. Уявлення респондентів щодо своїх життєвих перспектив реалістичні, прийняті рішення самостійні. Крім того, для них характерна наявність сталого інтересу до процесів та явищ, що відбуваються у різних сферах суспільства. Майбутні правоохоронці з оптимальним рівнем соціальної зрілості виявилися

найбільше підготовленими до самостійної професійної діяльності. Притаманна соціальна орієнтація на цінності дорослості, на дорослих, членів певної соціальної групи, при цьому важливий вихід за межі віку. Респонденти характеризуються незалежністю від зовнішніх впливів, високим рівнем самоорганізації, самоконтролю, самоактуалізації, позитивним ставленням до соціальних норм, високим рівнем ініціативності, соціальної активності, відповідальності.

У мотивації навчальної діяльності майбутніх правоохоронців (20,7%), які мають допустимий рівень соціальної зрілості (41 ± 5 балів), домінують мотиви престижу та добробуту, що взаємопов'язано зі структурою їх ціннісних орієнтацій. Для респондентів цієї групи характерна невизначеність чи суперечливість життєвого вибору, унаслідок чого вони піддаються ситуативному впливу. Будь-яка зміна соціальних умов обумовлює коригування їхньої орієнтації та життєвих планів. Респонденти цієї групи вважають, що не повною мірою готові до самостійної професійної діяльності, а успіх у житті вони пов'язують не лише зі своїми здібностями та особистою ініціативою, а й із зовнішніми, не залежними від них обставинами. Притаманна соціальна орієнтація на цінності та норми конкретних однолітків, групи, неформального об'єднання ровесників у цілому (головне в цьому випадку - віковий відбір). Характеризуються потребою у самоствердженні, іноді заниженою самооцінкою, нестабільним рівнем самоконтролю, відповідальності та ініціативи.

Для респондентів (7,4%), які мають критичний рівень соціальної зрілості (21 ± 9 балів), характерна відсутність інтересу до навчання. У їхній системі мотивації навчальної діяльності домінують мотиви обов'язку та уникнення неприємностей. У структурі ціннісних орієнтацій цих досліджуваних переважають позаосвітні цінності, що свідчить про спрямованість їхніх інтересів на інші сфери життєдіяльності. Крім того, здебільшого ці респонденти не виявляють зацікавленості до подій, що відбуваються у суспільному житті країни. Вони психологічно не готові до

самостійного вирішення питань, що стосуються їхнього майбутнього професійного становлення. Притаманна соціальна орієнтація на цінності та норми конкретних дорослих. Характеризуються низьким рівнем самоорганізації, самоконтролю, відповідальності, соціальної активності.

Наголошується, що результати діагностики оптимального, допустимого та критичного рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців корелюють з відповідними даними щодо рівнів їх соціальної зрілості, визначеними за особистісним, когнітивним та діяльнісним критеріями.

Викладачі визначили рівні розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у такий спосіб: близько 70% респондентів віднесено ними до високого рівня соціальної зрілості, причому, найбільше соціально зрілих респондентів відзначено на випускних курсах; до низького рівня розвитку соціальної зрілості розвитку соціальної зрілості віднесено близько 30% респондентів.

Відзначено позитивну тенденцію у розумінні майбутніми правоохоронцями та викладачами вищої школи сутності соціальної зрілості. Проте, виявлено протиріччя у визначенні рівнів даного утворення та готовності до професійної діяльності у викладачів та майбутніх правоохоронців, яке виявляється у тому, що майбутні правоохоронці схильні до завищення рівня розвитку соціальною зрілістю, що може перешкодити їм проєктувати подальшу життєдіяльність.

Отримані дані були враховані при побудові психологічної програми розвитку особистісної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки.

Висновки до розділу

У розділі висвітлено основні етапи емпіричного дослідження, обґрунтовано репрезентативність вибірки; здійснено аналіз психодіагностичного інструментарію та його відповідності завданням дослідження; наведено методи кількісної обробки отриманих даних; проведено констатувальний експеримент та узагальнено його результати.

На *першому етапі* емпіричного дослідження було проведення вивчення особливостей функціонування *особистісно-комунікативної складової* соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за допомогою асоціативної методики діагностики особистісної зрілості (Є. Каляєва, Т. Прокоф'єва), опитувальника «Самоствлення особистості» (В. Столін, С. Пантілеєв), тесту самоактуалізації (САТ) (Е. Шостром, адаптація Ю. Альошиної, Л. Гозмана, М. Загіки, М. Кроза), методики дослідження соціального інтелекту (Дж. Гілфорд, М. Саллівен, в адаптації О. Михайлової), тесту комунікативних та організаторських схильностей (В. Синявський, Б. Федоришин), тесту «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов), тесту «Комунікативних умінь» (Л. Міхельсон, адаптація Ю. Гільбуха), методики діагностики комунікативних знань (М. Андрєєва), що надали змогу визначити провідні особисті та комунікативні якості майбутніх правоохоронців, які впливають на їх соціальну зрілість.

Асоціативна методика діагностики особистісної зрілості дозволила оцінити розвиток таких показників розвитку особистісної зрілості майбутніх правоохоронців як цілісне сприйняття світу/дихотомічне сприйняття світу; орієнтація на себе/орієнтація на інших. Встановлено, що особистісно зрілим респондентам (72,3% осіб) притаманні орієнтація на себе, реалізацію себе у соціумі і цілісне сприйняття світу.

З'ясовано, що у 69,9% респондентів переважає глобальне самоствлення, яке проявляється у високих показниках його окремих компонентів (самоповаги, аутосимпатії, очікуваного ставлення від інших,

самоінтересу), та встановлено наявність кореляційного зв'язку між соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців за особистісним критерієм і загальним рівнем їх самоствавлення ($r_s=0,42$ при $p \leq 0,01$).

Результати оцінки соціального інтелекту майбутніх правоохоронців показали, що середні бали респондентів за кожною з п'яти видів оцінок відповідають середній нормі, тобто перевищують 3 бали. При цьому за субтестом № 1 «Історії із завершенням» було отримано максимальний середній бал (3,86). Найнижчі середні бали виявили субтести № 4 «Історії з доповненням» (3,09) та № 2 «Групи експресії» (3,14).

Виявлено, що по вибірці переважають високі показники самоактуалізації (71,1% респондентів) за основними її компонентами (орієнтації у часі, підтримки, ціннісних орієнтацій та прийняття себе) та встановлено кореляційний зв'язок між соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців за особистісним критерієм та загальним рівнем їх самоактуалізації ($r_s=0,51$ при $p \leq 0,01$).

На цьому етапі емпіричного дослідження було проведено діагностику всіх компонентів комунікативної компетентності респондентів (комунікативних знань, умінь та здібностей) як показника особливостей функціонування особистісно-комунікативної складової їх соціальної зрілості.

З'ясовано, що у респондентів (5,5%) з оцінкою $Q=2$ розвиток комунікативних і організаторських схильностей перебуває на рівні нижче середнього. Для досліджуваних (29,3%) з оцінкою $Q=3$ характерний середній рівень прояву цих схильностей. Досліджувані (45,3%) з оцінкою $Q=4$ віднесені до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаторських схильностей. Група респондентів (19,9%) з оцінкою $Q=5$ мають дуже високий рівень прояву зазначених схильностей.

Виявлено, що 64,5% респондентів отримали високу кількість балів (18 ± 2 бали) за факторами В, С, М, Н методики діагностики комунікативної соціальної компетентності (логічне мислення, емоційна зрілість, незалежність, самоконтроль відповідно), що свідчить про їх комунікативну

соціальну компетентність. 21,1% респондентів набрали 10 ± 2 бали за факторами А, С, Д, К цієї методики, що вказує на рівновагу між двома протилежними особистісними якостями (наприклад, в міру відкритий, в міру замкнутий). У 14,4% респондентів, які набрали 5 ± 2 бали виявлено перевагу якостей, що відповідають низькій оцінці за факторами зазначеної методики.

Оцінка комунікативних умінь майбутніх правоохоронців показала, що більшість респондентів (88,7%) як переважний стиль спілкування демонстрували компетентний; при цьому яскраво виражені показники компетентності демонстрували 70,7% респондентів.

Результати оцінки комунікативних знань респондентів варіювали від 11 до 23 балів (максимально можливий бал у методиці – 30, середній результат за групою – 17,6). Найбільші труднощі у респондентів викликали питання, пов'язані зі структурою та видами, техніками і інструментами спілкування.

Якісний аналіз розвитку комунікативної компетентності (за підсумками тестування) показав, що майбутні правоохоронці найвище оцінюють у себе володіння соціально-моральними комунікативними вміннями (78,9% респондентів). Другим за рівнем розвитку виступає блок соціально-емоційних комунікативних умінь – 58,6% респондентів оцінили свої вміння як позитивні. На останньому місці, на думку респондентів, представлені мовні вміння (46,5% усіх опитаних позитивно висловлюються про наявність у себе такого роду комунікативних умінь).

Проведено диференціацію вибірки за особистісним критерієм соціальної зрілості: до групи з високим рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм увійшли 183 респондента (71,5%); 73 респондента (28,5%) склали групу з низьким рівнем соціальної зрілості за особистісним критерієм.

На *другому етапі* емпіричного дослідження було проведення вивчення особливостей функціонування *професійно-поведінкової складової* соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за допомогою методики визначення основних мотивів вибору професії (Є. Павлютенков), опитувальника

«Професійна готовність» (Г. Чернявська), методики діагностики рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки (В. Моросанова), локусу контролю (опитувальник РСК) (Є. Бажин, Є. Голинкіна, О. Еткінд), які дозволяли встановити, зокрема, мотиви вибору професії та професійну готовність досліджуваних, що складалася з автономності, поінформованості, прийняття рішення, планування та емоційного ставлення до професійного життя в цілому.

З'ясовано, що більшість респондентів обрали творчі, естетичні мотиви вибору професії, які виявляються у прагненні бути оригінальними у роботі, отримувати відчуття задоволення від професійної діяльності та встановлено кореляційний зв'язок між соціальною зрілістю респондентів за когнітивним критерієм та позитивними мотивами вибору професії ($r_s=0,79$ при $p \leq 0,01$).

Визначено, що показники професійної готовності у більшості (76,9%) майбутніх правоохоронців (автономність, поінформованість, прийняття рішень, планування та емоційне ставлення до професійної діяльності) виявилися вищими за середні. Проте, у 23,1% респондентів рівень професійної готовності виявився низьким.

Встановлено кореляційний зв'язок між соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців за когнітивним критерієм та їх професійною готовністю. Це надало можливість стверджувати, що у соціально зрілих майбутніх правоохоронців існує висока готовність успішно планувати свою професійну діяльність та реалізуватися у ній ($r_s=0,43$ при $p \leq 0,01$).

На основі вищезазначеного зроблено висновок про підтвердження гіпотези щодо наявності зв'язку між соціальною зрілістю респондентів за когнітивним критерієм з їх професійним самовизначенням, зокрема з мотивами вибору професії та професійною готовністю.

Проведено диференціацію вибірки за когнітивним критерієм соціальної зрілості: до групи з високим рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм увійшли 189 респондентів (73,8%); 67 респондентів (26,2%) склали групу з низьким рівнем соціальної зрілості за когнітивним критерієм.

Подальший аналіз особливостей функціонування професійно-поведінкової складової соціальної зрілості майбутніх правоохоронців був зосереджений на визначенні рівня розвитку довільної саморегуляції поведінки та локусу контролю.

Оцінка особливостей довільної саморегуляції поведінки показав, що у респондентів з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм основні механізми саморегуляції сформовані на більш високому рівні, ніж у респондентів з її низьким рівнем за цим критерієм. Так, статистично достовірні відмінності між групами встановлені у рівнях розвитку здатності оцінювання результатів (шкала «ОР»; $t=2,42$ при $p \leq 0,05$) та особистісної властивості «Гнучкість» (шкала «Г»; $t=19,8$ при $p \leq 0,001$). Крім того, у майбутніх правоохоронців з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм встановлено більш розвинений загальний рівень саморегуляції ($t=2,29$ при $p \leq 0,05$), здатності до планування ($t=4,7$ при $p \leq 0,001$) та програмування ($t=3,79$ при $p \leq 0,01$).

Аналіз, проведений за підгрупами досліджуваних, показав, що високі показники за шкалою загальної інтернальності мають 51,6% майбутніх правоохоронців з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм, порівняно з даними респондентів з низьким її рівнем (25,8% досліджуваних) ($p \leq 0,03$).

Встановлено, що вираженість інтернальності у респондентів з низьким рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм відповідає стандартним характеристикам, отриманим на досліджуваних юнацького віку ($M=27,0 \pm 3,34$), а у майбутніх правоохоронців з високим рівнем соціальної зрілості за цим критерієм він наближується до значень, отриманих на дорослій популяції ($31,5 \pm 3,61$). Виділений феномен є психологічним показником випереджального розвитку респондентів з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм.

Кореляційний аналіз виявив у майбутніх правоохоронців з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм позитивний і

достовірний зв'язок між рівнем розвитку психологічної гнучкості у довільній саморегуляції поведінки та загальним рівнем інтернальності ($r=0,389$; $p\leq 0,05$), а також інтернальності у сфері досягнень ($r=0,339$; $p\leq 0,05$) і невдач ($r=0,341$; $p\leq 0,05$). У групі з низьким рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм виявлений на рівні тенденції ($r=-0,279$) негативний кореляційний зв'язок між інтернальністю у сфері досягнень і психологічною гнучкістю як властивістю, що визначає рівень розвитку саморегуляції, що можна розглядати як свідчення більш вираженої схильності до екстернальної локалізації контролю.

Проведено диференціацію вибірки за діяльнісним критерієм соціальної зрілості (185 респондентів (72,3%) склали групу з високим рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм і 71 респондент (27,7%) – групу з низьким рівнем соціальної зрілості за діяльнісним критерієм).

Отже, аналіз емпіричних даних підтвердив висунуту гіпотезу про наявність загальних та відносних показників соціальної зрілості респондентів за діяльнісним критерієм. До загальних маркерів можна віднести розвинену довільну саморегуляцію поведінки, середньовиражені показники загальної інтернальності, перевищення показників інтернальності у сфері досягнень над показниками інтернальності у сфері невдач.

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було проведено визначення рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та проведено диференціацію вибірки. Серед найбільш поширених та достовірних методик діагностики рівнів соціальної зрілості респондентів була обрана методика визначення рівня соціальної зрілості випускників, розроблена Т. Кожевніковою, Н. Стумбрис, Т. Сундуковою, адаптована нами для досліджуваної вибірки.

Виявлено, що оптимальний рівень (64 ± 6 балів) соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (71,9%) відрізняє сформований несуперечливий тип ціннісних орієнтацій у сфері освіти та у професійній сфері. Ця група респондентів орієнтована на отримання ґрунтовної професійної підготовки,

розвиток своїх інтелектуальних здібностей. Уявлення респондентів щодо життєвих перспектив реалістичні, прийняті рішення самостійні. Відзначається наявність сталого інтересу до процесів та явищ, що відбуваються у різних сферах суспільства. Майбутні правоохоронці з оптимальним рівнем соціальної зрілості виявилися найбільше підготовленими до самостійної професійної діяльності. Вони характеризуються незалежністю від зовнішніх впливів, високим рівнем самоорганізації, самоконтролю, самореалізації, високим рівнем ініціативності, соціальної активності та відповідальності.

З'ясовано, що у мотивації навчальної діяльності майбутніх правоохоронців (20,7%), які мають допустимий рівень соціальної зрілості (41 ± 5 балів), домінують мотиви престижу та добробуту, що взаємопов'язано зі структурою їх ціннісних орієнтацій. Для них характерна невизначеність чи суперечливість життєвого вибору, унаслідок чого вони піддаються ситуативному впливу. Респонденти цієї групи вважають, що не повною мірою готові до самостійної професійної діяльності, а успіх у житті пов'язують не лише зі своїми здібностями та особистою ініціативою, а й із зовнішніми, не залежними від них обставинами. Характеризуються потребою у самоствердженні, іноді заниженою самооцінкою, нестабільним рівнем самоконтролю, відповідальності та ініціативи.

Встановлено, що для респондентів (7,4%), які мають критичний рівень соціальної зрілості (21 ± 9 балів), характерна відсутність інтересу до навчання. У їх системі мотивації навчальної діяльності домінують мотиви обов'язку та уникнення неприємностей. У структурі ціннісних орієнтацій цих досліджуваних переважають позаосвітні цінності, що свідчить про спрямованість їх інтересів на інші сфери життєдіяльності. Крім того, здебільшого, ці респонденти не виявляють зацікавленості до подій, що відбуваються у суспільному житті країни. Вони психологічно не готові до самостійного вирішення питань, що стосуються їхнього майбутнього

професійного становлення. Характеризуються низьким рівнем самоорганізації, самоконтролю, відповідальності та соціальної активності.

Наголошується, що результати діагностики оптимального, допустимого та критичного рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців корелюють з відповідними даними щодо рівнів їх соціальної зрілості, визначеними за особистісним, когнітивним та діяльнісним критеріями.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при побудові психологічної програми розвитку особистісної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [17; 22; 68; 156; 157].

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

3.1. Концептуальні основи та зміст психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки

Реалії суспільного життя свідчать, що постійно змінювані соціально-економічні та політичні умови викликають необхідність зіставлення і узгодження накопиченого досвіду з реальністю, яка оновлюється. У цьому векторі сучасне суспільство потребує фахівців правоохоронної галузі, які володіють гуманістичним світоглядом і соціальною зрілістю, глибокими професійними знаннями та реалізують свій творчий потенціал у професійній діяльності. Наголошується, що стратегічним завданням освітнього простору є формування у курсантів та студентів професійних, загальнокультурних, загальнонаукових, інформаційних компетенцій, спрямованих на становлення поведінкової моделі суб'єкта діяльності [61; 82; 94; 105; 129; 165; 204; 241; 254 та ін.]. Тому питання підготовки майбутніх фахівців-правоохоронців нової формації відповідно до вимог суспільства вимагають вирішення проблеми теоретичного обґрунтування розвитку їх соціальної зрілості.

Під соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців, як відзначалося вище, розуміємо інтегративну якісну характеристику особистості, що визначає її соціальну сформованість. Вона проявляється у:

- прийнятті соціальних цінностей як особистісно-значущих та розуміння значущості своєї професії;

- вмінні працювати в колективі та безконфліктно спілкуватися;
- відповідальності, самостійності, саморозвитку, креативності, рефлексивності, що сприяють осмисленому оволодінню професійною діяльністю.

Розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців вимагав врахування не тільки соціально-професійних чинників, а й соціокультурних, які відбивають запит суспільства та держави на виховання активної громадянської позиції, почуття відповідальності за свою країну. Важливим вважалося й врахування стандартно-компетентнісних чинників, які зумовлені наявністю розроблених для професійної діяльності у правоохоронній галузі компетенцій (розуміння сутності та соціальної значущості своєї професії, вміння ефективно організувати власну професійну діяльність тощо).

Зважаючи на зазначене, важливою вбачалася розробка концептуальних основ та змісту психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, з урахуванням соціально-професійних чинників.

Основою змістовного наповнення концепції розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки слугувало положення про те, що концепція має містити обґрунтування проблеми та розгорнутий виклад вихідних положень, основних ідей, прогностичних напрацювань.

Теоретичною базою для розробки концепції розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки послужили такі методологічні підходи, теорії та положення [13; 36; 42; 59; 60; 62; 78; 86; 108; 109; 117; 120; 225 та ін.]:

- аксіологічний підхід, що відбиває сутність гуманістичної психології, коли людина сприймається як найвища цінність суспільства, самоціль у суспільному розвитку;
- соціально-особистісний підхід, в якому акцент ставиться на необхідності виховання особистості майбутнього правоохоронця, готової до

самовіддачі, до служіння високим ідеалам добра і справедливості;

- суб'єктно-діяльнісний підхід, згідно з яким особистість формується і проявляється в діяльності і потрібна спеціальна робота з відбору та організації її діяльності, з активізації та переведення її у позицію суб'єкта пізнання, праці та спілкування;

- контекстно-компетентнісний підхід, з позицій якого проєктується та реалізується діяльність майбутніх правоохоронців від власне навчальної через квазіпрофесійну та навчально-професійну до власне професійної діяльності за допомогою трьох взаємопов'язаних навчальних моделей – семіотичної, імітаційної та соціальної;

- акмеологічний підхід, в аспекті якого зрілість сприймається як характеристика межових етапів дорослішання людини у процесі навчання;

- теорія особистісно-розвивального психолого-педагогічного процесу, в рамках якої розвиток особистості розглядається як становлення її досвіду самооцінки, смислоутворення, прийняття відповідальності, саморегуляції, суб'єктності;

- положення психологічного супроводу педагогічного процесу, коли сутність супроводу пов'язується з наданням допомоги різним учасникам педагогічних процесів у саморозвитку та здійсненні самостійних дій та соціально-психологічної підтримки.

Практична значущість представленої концепції полягала у тому, що вона була взята за основу розробки моделі розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, яка передбачала актуалізацію та активізацію потенціалу професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців з метою розвитку їх соціальної зрілості.

Модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців розглядалася як інтегративна єдність компонентів: цільового (цілей, принципів), змістовного (завдань, структурних складових), процедурного (алгоритмічних етапів, технологій, стратегій), моніторингового (показників оцінки результатів, психолого-педагогічних умов).

На рис. 3.1. наведена модель процесу розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

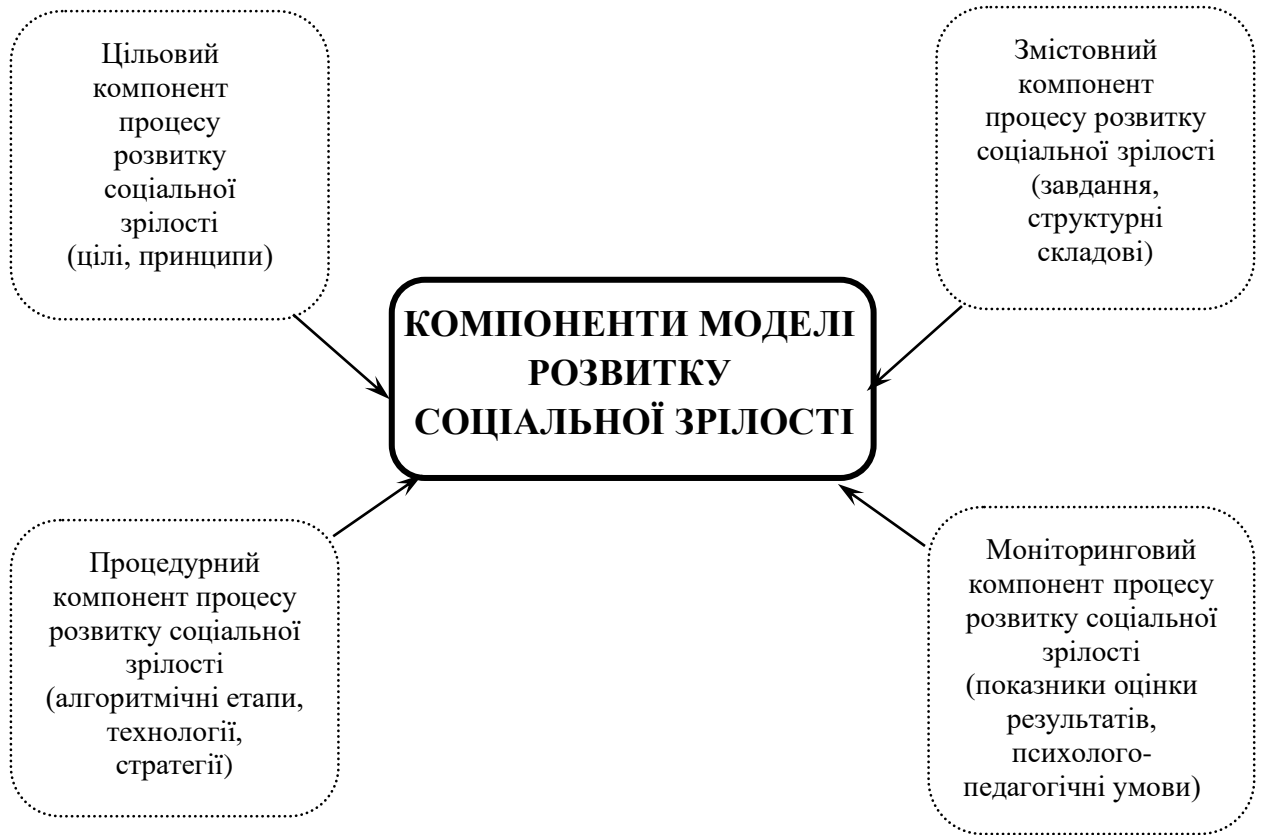

Рис. 2.1. Модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців

У розробленій моделі було визначено такі стратегії: розвивальна – створення умов, що стимулюють розвиток провідних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової); формувальна – набуття соціальної комунікативної компетентності у процесі професійної підготовки, які реалізувалися через збагачення розвивального потенціалу взаємодії курсантів та студентів з іншими учасниками освітнього процесу, а також через реалізацію спеціальних формувальних засобів.

Для реалізації розробленої моделі було побудовано психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, яка включала адаптаційно-професійний та

професійно-особистісний етапи і передбачала організацію психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку соціальної зрілості учасників із задіянням різних тактик такого супроводу (наставництво, партнерство, співробітництво).

У моделі визначено такі стратегії: розвивальна – створення умов, що стимулюють розвиток провідних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; формувальна - набуття соціальної компетентності в процесі професійної підготовки. Перша стратегія реалізується через збагачення розвивального потенціалу взаємодії курсантів та студентів з іншими учасниками освітнього процесу, друга – через реалізацію спеціальних формувальних програм.

Провідна ідея психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки полягала в актуалізації та активізації потенціалу професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців у векторі розвитку їх соціальної зрілості в умовах професійної підготовки.

Потенціал професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців розглядався нами як можливості у розвитку їх соціальної зрілості при зануренні у професійно-спрямовану діяльність. При цьому потенціал спочатку необхідно актуалізувати (перевести зі стану можливості до стану дійсності), а потім активізувати (перехід до рішучих дій).

Професійно-спрямована діяльність майбутніх правоохоронців розглядалася як активність по відтворенню умовно професійної діяльності у спеціально створених умовах, що задовольняють потреби майбутніх правоохоронців в оволодінні професійними компетенціями.

Професійно-спрямована діяльність майбутніх правоохоронців була організована за допомогою створення низки організаційних та психолого-педагогічних умов, які включають:

- трансформацію навчальної діяльності у професійну з поступовою зміною спрямованості потреб та мотивів майбутніх правоохоронців з

особистісно-еґоцентричної на соціально-орієнтовану професійну діяльність;

- створення навчальних проблемних ситуацій, що поступово наближуються за змістом та формою до професійних, до свого прототипу, заданого у моделі діяльності фахівця правоохоронної галузі;

- організацію соціальної взаємодії майбутніх правоохоронців за допомогою інтерактивних технологій;

- встановлення зв'язків закладів вищої освіти з роботодавцями у рамках мережевої взаємодії.

У структурі змісту вищої освіти майбутніх правоохоронців позначено блок дисциплін, які забезпечують «занурення» у професійну діяльність.

У процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін необхідними вбачалися їх глибинні якісні зміни, пов'язані із соціальним та структурним збагаченням освітнього процесу з метою розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Соціальне збагачення навчально-виховного процесу пропонувалося реалізувати через:

- занурення майбутніх правоохоронців у смисли професійної діяльності для усвідомлення місії професії;

- розширення професійного кругозору майбутніх правоохоронців завдяки оволодінню професійними термінами у реальному професійному середовищі;

- формування у майбутніх правоохоронців у процесі спільного проєктування почуття колективу як об'єднуючого початку спільних інтересів та основи солідарності у прийнятті рішень;

- залучення майбутніх правоохоронців в активні види соціально значимих відносин, зокрема у тьюторський супровід одногрупників;

- створення умов для майбутніх правоохоронців щодо здійснення волонтерської діяльності.

Про емоційне збагачення освітнього процесу слід говорити тоді, коли відбувається залучення майбутніх правоохоронців до різних емоційно значущих ситуацій:

- проблемно-пошукових, що ґрунтуються на активному пошуку правильних рішень у ситуації зацікавленого спілкування;
- емоційно-позитивних, пов'язаних з відпрацюванням навичок безконфліктного та позитивного спілкування під час виконання спільних проєктів, що призводить до придбання морального та емоційного досвіду співпереживання, допомоги, захисту;
- професійно-ігрових з метою імітації умовно-професійної діяльності у навчальному процесі;
- оціночно-рефлексивних, в основі яких лежить рефлексивна самооцінка майбутніх правоохоронців власної професійної діяльності, що спонукає їх до самовдосконалення та саморозвитку.

Структурне збагачення викладання професійно-орієнтованих дисциплін пропонується реалізувати через:

- організацію квазіпрофесійної діяльності за допомогою диференційовано-групової форми роботи;
- створення професійних майданчиків;
- встановлення взаємодії з правозахисниками.

У процесі квазіпрофесійної та навчально-професійної діяльності відбувається запуск таких механізмів:

- ідентифікації (уподібнення, ототожнення з будь-ким, чим-небудь) – встановлення повної подібності або збігу з образом професіонала;
- персоніфікації – персональної відповідальності за виконання професійних обов'язків у вигляді занурення майбутніх правоохоронців у самостійну професійну діяльність з наданням їм можливості реалізації професійних компетенцій.

Психологічна програма розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців включала два етапи: адаптаційно-професійний та професійно-особистісний.

Мета адаптаційно-професійного етапу – адаптація майбутніх правоохоронців до умов закладу вищої освіти у процесі їх залучення до навчально-професійної діяльності.

Завдання:

- допомога майбутнім правоохоронцям при освоєнні нових правил навчання, контролю та засвоєння знань;
- включення майбутніх правоохоронців до колективу однокурсників, засвоєння його правил, традицій;
- організація діяльності майбутніх правоохоронців щодо засвоєння професійних знань, умінь, навичок та якостей.

Для вирішення поставлених завдань застосовувалися різні методи навчання та виховання: роз'яснення, переконання, заохочення, метод формування свідомості, дискусії, метод взаємодії.

Форми: заняття з елементами ділових ігор із застосуванням спеціальної лексики, пізнавальні форми (екскурсія, вистави-демонстрація (конкурсна програма), фронтальна бесіда).

Мета професійно-особистісного етапу – формування у майбутніх правоохоронців загальних професійних компетенцій з метою розвитку їх соціальної зрілості.

Завдання:

- організація навчально-професійної та квазіпрофесійної діяльності майбутніх правоохоронців;
- закріплення професійних компетенцій у реальній професійній діяльності;
- формування персональної відповідальності за виконання діяльності.

Використовувався широкий спектр навчально-виховних методів: проєктна діяльність, аналіз конкретних ситуацій, організація діяльності у спеціально створених умовах, вправи, метод формування професійної свідомості, створення соціальних спроб.

Форми: ситуаційно-рольова гра, ділові ігри, мозковий штурм, групова робота, аналіз конкретних ситуацій, конкурси, захист проєкту.

При розробці моделі розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців було взято до уваги психолого-педагогічні проблеми цього процесу в умовах глобалізації культури.

Організація психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в межах розробленої програми полягала у наданні допомоги майбутнім правоохоронцям у:

- подоланні труднощів, що виникають, і вирішенні проблемних ситуацій;
- виборі оптимальних засобів навчальної діяльності;
- прояві альтруїстичної поведінки;
- освоєнні професійних компетенцій.

Залежно від рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у межах психологічної програми розвитку їх соціальної зрілості реалізовувалися різні тактики психолого-педагогічного супроводу:

- наставництво – допомога майбутнім правоохоронцям у набутті досвіду, необхідного та достатнього для оволодіння професією;
- партнерство – забезпечення соціально орієнтованого спілкування в діаді «викладач – майбутній правоохоронець»;
- співробітництво – спільна діяльність викладача та майбутніх правоохоронців для досягнення успіху у навчанні.

При побудові психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців ми керувалися такими принципами:

- націленості на перспективу – утвердження оптимістичної гіпотези у підході до кожного учасника психологічної програми розвитку соціальної зрілості;
- орієнтації на ціннісне ставлення до професії – спрямованість діяльності майбутніх правоохоронців на освоєння професійних компетенцій, з розумінням соціальної значущості професійності діяльності відповідно до традиційних соціокультурних зразків суспільства;

- діяльнісного виховання – предметне моделювання майбутньої професійної діяльності у правоохоронній галузі;
- соціальної взаємодії – орієнтації майбутніх правоохоронців на співпрацю та сприяння у процесі професійно спрямованої діяльності, виконання функції наставника у колективній роботі.

Отже, концепція психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців була побудована з урахуванням соціально-професійних чинників на основі положень аксіологічного, соціально-особистісного, акмеологічного, суб'єктно-діяльнісного та контекстно-компетентнісного підходів.

Основні положення психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців:

- змістовне (соціальне, структурне) збагачення процесу викладання професійно-орієнтованих дисциплін;
- створення психолого-педагогічних умов професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців (трансформація навчальної діяльності у професійну, створення навчальних проблемних ситуацій, організація соціальної взаємодії майбутніх правоохоронців на адаптаційно-професійному та професійно-особистісному етапах); психолого-педагогічний супровід майбутніх правоохоронців на основі принципів націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання та соціальної взаємодії.

Таким чином, у дослідженні представлені концептуальні основи психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

Визначено ключові поняття (соціальна зрілість майбутніх правоохоронців, професійно-спрямована діяльність, потенціал професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців, збагачення процесу викладання професійно-орієнтованих дисциплін, психолого-педагогічний супровід) і теоретико-методологічна основа розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (положення аксіологічного, акмеологічного,

соціально-особистісного, суб'єктно-діяльнісного та контекстно-компетентнісного підходів).

Представлено провідну ідею концепції психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки – це актуалізація та активізація потенціалу професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців.

Сформульовані базові положення психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки:

- процес викладання професійно-орієнтованих дисциплін здійснюється через змістовне (соціальне, структурне) збагачення;
- освоєння майбутніми правоохоронцями професійної діяльності здійснюється за допомогою квазіпрофесійної та навчально-професійної діяльності з урахуванням соціокультурних та стандартно-компетентнісних чинників;
- механізмами розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців є ідентифікація та персоналізація;
- психолого-педагогічний супровід розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців представлений різними тактиками (наставництво, партнерство, співробітництво) та здійснюється на основі принципів націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання та соціальної взаємодії;
- організаційні та психолого-педагогічні умови розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців включають трансформацію навчальної діяльності у професійну, створення навчальних проблемних ситуацій, організацію соціальної взаємодії майбутніх правоохоронців.

Описано етапи (адаптаційно-професійний та професійно-особистісний) психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, а також методи та форми роботи, задіяні на кожному з зазначених етапів з метою розвитку соціальної зрілості майбутніх фахівців правоохоронної галузі.

Психологічна програма розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців передбачала застосування системних заходів соціально-психологічного забезпечення професіогенезу майбутніх правоохоронців як на адаптаційно-професійному етапі, так і на професійно-особистісному.

Зауважимо, що система соціально-психологічного забезпечення професіогенезу майбутніх правоохоронців потребує розробки та впровадження, з урахуванням сучасних вимог і завдань освіти, заснованих на ідеї психолого-педагогічного супроводу розвитку соціальної зрілості особистості, задіяння психологічної служби закладу освіти у психолого-педагогічний супровід освітнього процесу.

Наразі концепція модернізації освіти пріоритетною метою соціально-психологічного забезпечення професіогенезу майбутніх правоохоронців визначає підвищення ефективності освітньої діяльності, зокрема засобами психологічної науки і практики [53].

Як зазначає Н. Мілорадова [90], поняття професіогенезу відображає історичну тенденцію переходу людства від хаотичних спроб та пошуків пізнання дійсності до стійкого і кваліфікованого розвитку, до нової цивілізації, заснованої на знаннях, пов'язаних з інтенсивною фаховою спрямованістю [90]. Іншими словами, процес розвитку соціальної зрілості і становлення професіонала-правоохоронця від початківця до фахівця є залежним від історичного розвитку системи професій як соціального інституту, від існуючих освітніх систем, від соціально-економічних умов здійснення професійної діяльності [46].

Н. Мілорадовою [90] розглядається психологічний супровід вузівського етапу професійного становлення правоохоронців у профільному навчальному закладі освіти як створення належних умов для повноцінного розвитку і навчання майбутнього фахівця у конкретному освітньому середовищі та відзначається, що застосування технології психологічного супроводу на етапі професійного навчання сприяє запуску механізмів допрофесійного саморозвитку, корегує процеси самореалізації

та розкриває перспективи особистісного й професійного зростання правоохоронців.

Система соціально-психологічного забезпечення процесу професіогенезу майбутніх правоохоронців, задіяна у розробленій психологічній програмі розвитку їх соціальної зрілості, визначала організаційно-методичну основу діяльності психологічних служб в закладах вищої освіти в умовах модернізації освіти і введення стандартів освіти нового покоління, які є сукупністю вимог до структури, умов реалізації і результатів освоєння освітньої програми, спрямованої на сприяння становленню соціально зрілої особистості, здатної до критичного мислення, адекватного цілепокладання і вибору в умовах мінливого сучасного соціуму, котра усвідомлює освіту як універсальну цінність і готова до її продовження протягом життя. Освітня програма забезпечує сформованість навчальних дій, а також загальнокультурний, особистісний і пізнавальний розвиток майбутніх правоохоронців, розвиток і підтримку суб'єктної позиції щодо правоохоронної діяльності, людей і самого себе.

Пріоритетний напрям соціально-психологічного забезпечення професіогенезу майбутніх правоохоронців – реалізація розвивального потенціалу вищої освіти, а актуальним завданням стає забезпечення розвитку універсальних навчальних дій як власне психологічної складової освіти.

Зміна парадигми освіти означає необхідність такого змісту, яке дозволить здійснювати в процесі своєї професійної діяльності навчання, орієнтоване на розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, урахування їх особливостей і всебічне розкриття інтелектуального і особистісного потенціалу.

Необхідно відзначити, що системно-діяльнісний підхід в освітньому стандарті нового покоління і розроблених програм, передбачає: виховання і розвиток якостей особистості майбутніх правоохоронців, що відповідають вимогам інформаційного суспільства, інноваційної економіки, завданням побудови демократичного громадянського суспільства на основі

толерантності, діалогу культур і поваги полікультурного складу населення; перехід до стратегії соціального проектування і конструювання в системі освіти на основі розробки змісту і технологій освіти, які визначають шляхи і способи досягнення соціально бажаного рівня (результату) особистісного і пізнавального розвитку майбутніх правоохоронців; орієнтацію на результати освіти як системоутворюючий компонент стандарту, де розвиток особистості майбутніх правоохоронців на основі засвоєння навчальних дій, пізнання і освоєння світу становить мету і основний результат освіти; визнання вирішальної ролі змісту освіти, способів організації освітньої діяльності та взаємодії учасників освітнього процесу в досягненні цілей особистісного, соціального і пізнавального розвитку майбутніх правоохоронців; урахування індивідуальних психологічних і фізіологічних особливостей, ролі і значення видів діяльності і форм спілкування для визначення цілей освіти і виховання та шляхів їх досягнення; різноманітність організаційних форм і урахування індивідуальних особливостей майбутніх правоохоронців, що забезпечують зростання творчого потенціалу, пізнавальних мотивів, збагачення форм взаємодії у пізнавальній діяльності; гарантованість досягнення запланованих результатів освоєння основної освітньої програми, що і створює основу для успішного засвоєння майбутніми правоохоронцями нових знань, умінь, компетенцій, видів і способів діяльності.

Впровадження компетентнісно-орієнтованого підходу зумовлює актуальність проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх правоохоронців та її психологічних характеристик – комунікативних знань, умінь, здібностей.

Слід наголосити, що сучасний розвиток диктує високі вимоги до рівня підготовки фахівців правоохоронної галузі, пов'язаного не лише з наявністю теоретичних знань, а й з практичними навичками взаємодії у професійному середовищі. У цьому полягає складність при працевлаштуванні майбутніх фахівців: нестачу досвіду роботи їм необхідно компенсувати демонстрацією високого потенціалу для майбутнього

самостійного розвитку. Основою такого розвитку у багатьох випадках є комунікативна компетентність, що носить характер вимог більшої сензитивності особистості до проблем соціуму та має пріоритетне значення у межах зазначеного професійного напрямку.

Ступінь розвитку компетентності у спілкуванні все частіше набуває ролі окремої конкурентної переваги та фактору успішності у правоохоронній галузі, стаючи одним із елементів не тільки професійної придатності, а й соціальної зрілості фахівця загалом. Проте важливість формування комунікативних навичок, як правило, недооцінюється майбутніми фахівцями через недостатність знань, нерозуміння сутності та характеристик комунікативної компетентності.

Як показав проведений аналіз, у дослідженнях Н. Солтер та А. О'Моллі [246] було показано, що студенти бакалаврату недооцінюють необхідність формування професійно значущих навичок та компетенцій, серед яких важливе місце займає комунікативна навичка, що закладає основу формування комунікативної компетенції вже в період навчання.

Заклади вищої освіти, які здійснюють підготовку майбутніх фахівців правоохоронної діяльності, поряд з установами, які їх приймають на роботу, у першу чергу, зацікавлені у підвищенні якості їх підготовки. Насамперед, це пов'язано з впровадженням компетентнісно-орієнтованого підходу в освіті та закріпленням відповідних вимог у державних освітніх стандартах [3; 52; 103; 159; 174; 186; 204 та ін.]. Нова освітня парадигма ставить перед закладами вищої освіти важливі завдання розробки методів формування та оцінки компетенцій здобувачів вищої освіти, єдиних критеріїв успішності програм розвитку компетентності з орієнтацією на цільову аудиторію.

Актуальність проблеми формування комунікативної компетентності та її психологічних характеристик, недостатня теоретична та методична опрацьованість, практична потреба у підвищенні якості підготовки майбутніх фахівців правоохоронної галузі визначили необхідність розробки в межах психологічної програми розвитку соціальної зрілості

майбутніх правоохоронців соціально-психологічного тренінгу формування їх комунікативної компетентності.

Зауважимо, що прихильники розширення інтерактивності процесу навчання, як правило, акцентують увагу на розвитку у майбутніх фахівців широкого спектру особистісних характеристик та навичок, які у подальшій професійній діяльності дозволять виявляти різноманітні, динамічно мінливі та ситуаційно обумовлені види професійних дій [194; 212; 214; 259 та ін.].

Щодо проблеми формування комунікативної компетентності у майбутніх фахівців правоохоронної галузі важливим вважалося досягнення як підвищення якості психологічних характеристик, що входять до її структури, так і готовності управління їх динамічним співвідношенням при вирішенні професійних завдань.

Одним із засобів вирішення цього завдання виступав соціально-психологічний тренінг, який можна визначити як засіб перепрограмування наявної моделі управління своєю поведінкою і діяльністю. Це багатофункціональний метод навмисних змін психологічних феноменів людини та групи. Саме соціально-психологічний тренінг виступає засобом психологічного впливу, спрямованим на розвиток знань, умінь, здібностей та соціального досвіду у сфері міжособистісного спілкування, зокрема у професійному середовищі [5; 44; 142; 178; 259 та ін.].

Нагадаємо, що проблема комунікативної компетентності розглядається у науковій літературі у різних аспектах: у теорії та практиці соціально-психологічного тренінгу; освітньої діяльності; у розробці моделей, проєктуванні та розвитку професійних компетенцій; при аналізі ефективності індивідуальної та групової діяльності; з погляду формування різних видів комунікації під час вирішення завдань спільної діяльності та інших [82; 105; 162; 194; 238; 245; 263 та ін.].

У науковій літературі з проблеми формування комунікативної компетентності за допомогою тренінгу виділяється кілька напрямків [33; 170; 171; 238; 245 та ін.].

По-перше, ряд робіт присвячений аналізу ролі викладача, лектора, консультанта (експерта) в організації, проведенні та оцінці результатів тренінгу комунікативної компетентності: наприклад, у процесі набуття студентами знань та розвитку компетенцій у галузі управління або, як варіант, навчання студентів магістратури міжособистісній мовній комунікативній компетентності з використанням імітаційних вправ; в аналізі впливу гендерного фактору та при розробці центрів оцінки.

По-друге, збільшується різноманітність методичних прийомів проведення соціально-психологічних тренінгів для майбутніх фахівців: це case-study, використання спеціалізованих інтерв'ю та провокативних питань, проведення занять ігрового формату.

Розробка цих методів здійснюється, як правило, у напрямку розвитку у майбутніх фахівців вузькопрофесійних комунікативних навичок, необхідних для реалізації у конкретних видах діяльності.

По-третє, дедалі більшої значущості у формуванні комунікативної компетентності майбутніх фахівців набуває розвиток ефективного середовища, що задає еталони реального ділового спілкування з урахуванням соціокультурних складових.

Особливо цікаві наукові дослідження, виконані з позиції системного підходу до формування комунікативної компетентності менеджерів. Е. Стокой [250] запропонувала універсальний, адаптований до будь-якого робочого місця та інституційної зустрічі метод аналітичних рольових ігор, заснований на анімованих аудіо- та відеозаписах реальних зустрічей. Тренінги з використанням цього методу виявилися особливо ефективними при вирішенні суперечок у судових ситуаціях, у медицині, комерційних продажах у Великій Британії та США та вплинули на вироблення ефективної комунікативної політики в організаціях.

Таким чином, проблема формування комунікативної компетентності засобами тренінгу актуальна, має міжнародні алгоритми реалізації та має перспективу розробки як у теорії, так і на практиці.

З погляду на зазначене, для формування комунікативної компетентності у майбутніх фахівців правоохоронної галузі були задіяні декілька підходів. З одного боку, найбільш адресним вважався галузевий підхід, коли майбутніх фахівців правоохоронної галузі або фахівців, які вже працюють, навчають навичкам ефективної комунікації на прикладах вирішення професійних завдань на конкретному робочому місці. З іншого боку, пропонувалося розвивати у майбутніх фахівців правоохоронної галузі не вузькопрофесійні навички комунікації, а більш універсальні [214; 215; 216; 218; 255 та ін.].

Розглянемо особливості застосування соціально-психологічного тренінгу у формуванні комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутніх фахівців правоохоронної галузі, розробленого у межах психологічної програми розвитку їх соціальної зрілості.

Під комунікативною компетентністю майбутніх правоохоронців маємо на увазі сукупність комунікативних знань, умінь та здібностей, адекватних комунікативним завданням та достатніх для їх вирішення. Комунікативні знання виражаються у розумінні сутності спілкування, його видів та закономірностей, комунікативних методів та прийомів, що виявляються щодо різних людей та ситуацій. Комунікативні вміння передбачають адекватне сприйняття та відтворення комунікативних сигналів різних типів – вербальних, невербальних, паралінгвістичних та інших. Комунікативні здібності можна представити як вираз відповідності дій особистості комунікативним завданням у різних соціальних ситуаціях.

У дослідженні використовувалися методи психодіагностики для оцінки ступеня сформованості компонентів комунікативної компетентності у майбутніх фахівців правоохоронної галузі, після чого, на підставі результатів діагностики, було складено програму тренінгу з урахуванням особливостей групи учасників. Схема дослідження включала такі етапи:

- підбір респондентів для дослідження;

- підбір діагностичних методик для визначення рівня розвитку комунікативних знань, умінь та здібностей у майбутніх фахівців правоохоронної галузі;
- передтренінгову психодіагностику;
- розробка програми тренінгу комунікативної компетентності для майбутніх фахівців правоохоронної галузі з урахуванням виявлених у них особливостей комунікативної компетентності;
- проведення тренінгу;
- аналіз зворотного зв'язку від учасників за результатами тренінгу;
- посттренінгова психодіагностика;
- порівняння результатів психодіагностики до і після тренінгу, формулювання висновків.

Соціально-психологічний тренінг як вид групового інтерактивного розвитку навичок його учасників здійснювався різноманітними методами, з яких найбільш дієвими виявилися рольові/ділові ігри, групові дискусії (зазвичай у формі case-study чи групового самоаналізу).

Ми припустили, що група майбутніх правоохоронців з критичним рівнем розвитку соціальної зрілості після проходження соціально-психологічного тренінгу комунікативної компетентності демонструватиме вищі показники комунікативних знань, умінь та здібностей, ніж до участі у ньому. Незалежною змінною була участь у тренінгу комунікативної компетентності; залежною – рівень розвитку комунікативних знань, умінь та здібностей.

Всі описані вище результати були враховані розробки програми соціально-психологічного тренінгу комунікативної компетентності для майбутніх правоохоронців.

У загальному вигляді програма тренінгу мала такий вигляд.

1. Введення. Знайомство, обговорення змісту тренінгу.
2. Модуль «Основи комунікації»: поняття комунікації та комунікативних бар'єрів. Види та форми комунікації. Невербальні комунікації.

3. Модуль «Поняття спілкування»: основи спілкування. Структура та види спілкування. Ділове спілкування.

4. Модуль «Поведінка у спілкуванні»: позиції зі спілкуванням. Форми поведінки у спілкуванні та їх індикатори. Стили спілкування.

5. Модуль «Техніки та інструменти спілкування»: поняття технік та інструментів спілкування. Техніки формулювання питань, малої розмови, вербалізації, регуляції емоційної напруги.

6. Завершення тренінгу. Зворотній зв'язок.

Матеріали тренінгу включали роздавальні робочі зошити учасників, інструкції для ігрових методів, презентацію теоретичного матеріалу, опитувальні листи для оцінки реакції респондентів на тренінг після закінчення навчання.

Як показав попередній аналіз, розвиток соціальної зрілості передбачає формування у майбутніх правоохоронців усвідомленої мотиваційної готовності до саморозвитку, підвищення своєї кваліфікації та майстерності. Це можливо, якщо майбутній фахівець правоохоронної галузі усвідомлює соціальну значущість своєї професії, має достатній рівень професійної самосвідомості. У свою чергу, усвідомлення соціальної значущості професії тісно пов'язане із загальним рівнем соціальної зрілості.

Як показало емпіричне дослідження, соціальна зрілість особливо яскраво проявляється у процесі вибору сфери професійної діяльності, впливає на ступінь самостійності та усвідомленості цього вибору. Спостерігається помітний зв'язок між соціальною зрілістю майбутніх правоохоронців та успішністю їх професійної самореалізації. Тому важливо розвивати ціннісно-орієнтаційну сферу майбутнього професіонала-правоохоронця, орієнтувати його на розширення кругозору та світоглядних позицій.

У зв'язку з цим, у межах психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців було передбачено формування уявлень учасників про поняття «соціальна зрілість», усвідомлення соціальної

значущості своєї майбутньої професії, розширення ціннісно-орієнтаційної сфери особистості.

Для досягнення оптимального результату необхідним вбачався розвиток особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в процесі їх професійної підготовки у закладі вищої освіти.

У ході реалізації розробленої програми нами апробовано нові підходи до планування та модернізовані описи практичних занять, що дозволило впровадити інтерактивні форми діяльності курсантів та студентів. Навчальну діяльність курсантів необхідно організувати так, щоб вони були залучені до вправ, що дають мінімальний досвід застосування ключових, загально-предметних та предметних компетенцій, які ми розуміємо як взаємозалежність між знанням і дією на практиці, у нестандартних ситуаціях.

Провідною умовою виступала така організація освітнього процесу, яка б забезпечувала набуття досвіду професійної діяльності у модельованих та реальних ситуаціях, що вимагало, у свою чергу, модернізації методичного забезпечення: визначення набору характеристик для проєктування та опису відповідних компетенцій, діагностики показників функціонування особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців з метою моніторингу процесу розвитку їх соціальної зрілості.

3.2. Результати формувального етапу дослідження та їх узагальнення

Аналіз результатів формувального етапу дослідження та їх узагальнення показали, що основними показниками сформованості соціальної зрілості майбутніх правоохоронців є когнітивний, мотиваційно-особистісний, операційний, діяльнісний показники, характеристика яких містить опис здібностей та готовності, а також особистісні якості майбутніх правоохоронців. Водночас, показниками розвитку соціальної зрілості

майбутніх правоохоронців є володіння вміннями та навичками спільної (групової) професійної діяльності, співробітництва, а також прийнятими у цій професії прийомами професійного спілкування, соціальні вміння та навички соціальної поведінки, уміння конструктивної поведінки у складних (нестандартних) професійних ситуаціях.

Результат розвитку соціальної зрілості особистості характеризує її здатність до оптимальних та адекватних відносин, взаємодій із соціальним світом, іншими людьми, готовність до особистісного та професійного самовизначення, а також повсякденний прояв активної соціально-політичної позиції.

Стрижень соціальної зрілості майбутнього правоохоронця виражають соціально-моральні якості особистості, такі як моральна позиція, інтелектуальна розвиненість, самостійність дій, вміння співпрацювати, незалежність суджень, емоційна стабільність, відповідальність за зроблений вибір, соціальна та громадянська активність, здатність до саморозвитку та самоактуалізації. Зважаючи на зазначене, показниками розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виступають також здібності до самостійного прогнозування своєї поведінки у будь-яких професійних ситуаціях; мобілізації на виконання власного рішення; самоконтролю, до емоційно-адекватної реакції у ситуаціях професійної взаємодії, що свідчать й про їх комунікативну компетентність.

На формувальному етапі дослідження взяли участь 19 учасників із критичним рівнем розвитку соціальної зрілості та 20 учасників із допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості, які склали експериментальну групу. 40 учасників із допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості склали контрольну групу (до програмних заходів вони не залучалися). Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Серед засобів формувального впливу дієвими визнано соціально-психологічний тренінг, групові дискусії (зазвичай у формі case-study чи

групового самоаналізу), метод аналітичних рольових ігор, заснований на анімованих аудіо- та відеозаписах реальних зустрічей; мозковий штурм, використання спеціалізованих інтерв'ю та провокативних питань, проведення занять ігрового формату, зокрема ділові та ситуаційно-рольові ігри.

Для з'ясування динаміки розвитку комунікативної компетентності учасників порівнюємо результати первинної та вторинної діагностичних процедур за кожною з методик, обраних для її визначення.

Аналіз ефективності засобів формувального впливу за особистісно-комунікативною складовою соціальної зрілості учасників експериментальної групи підтвердив позитивні зрушення до цілісного сприйняття світу, натомість його дихотомічному сприйняттю; орієнтацію на самопізнання, зростання показників глобального самоствавлення, самоактуалізації (орієнтацію у часі, ціннісні орієнтації та прийняття себе), мотивів та цінностей самореалізації у суспільстві ($p \leq 0,01$).

Порівняння середніх величин за методикою дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Саллівена [187; 228; 229] показує, що за кожним із субтестів спостерігається приріст середнього значення за експериментальною групою ($p \leq 0,05$).

Найбільшу позитивну динаміку учасники експериментальної групи продемонстрували і під час виконання субтесту № 3 «Вербальна експресія», що свідчить про розвиток здатності учасників цієї групи розуміти відмінності подібних вербальних реакцій залежно від ситуаційного контексту. Слід наголосити, що цей субтест, на відміну від інших субтестів методики Дж. Гілфорда та М. Саллівена, представлений на вербальному стимульному матеріалі та оцінює вербальні компоненти спілкування.

Оцінці вербальних проявів комунікаторів та розвитку словесних прийомів і технік спілкування у програмі було приділено значну увагу, тому така динаміка є не випадковою.

За результатами субтесту № 1 групою досягнуто середнє значення 4 бали, що дозволяє назвати рівень розвитку здатності розуміти наслідки поведінки високим.

Розглядаючи середні значення композитних оцінок за групою учасників, наголосимо, що за підсумками програмних заходів всі учасники експериментальної групи продемонстрували зведений бал за чотирма субтестами на рівні «3» і вище, що відповідає середній нормі.

Оцінка достовірності зрушень балів за субтестами та композитною оцінкою була проведена із використанням Т-критерію Вілкоксона.

При перевірці достовірності зрушень результатів за субтестами № 1, 2, 4 отримані значення Т-критерію Вілкоксона не потрапили у зону невизначеності, що дає змогу зробити висновки щодо достовірності зрушень балів при виконанні цих субтестів.

Отже, тенденція до розвитку здібностей учасників експериментальної групи передбачати наслідки поведінки, адекватно оцінювати невербальні компоненти поведінки, розуміти логіку розвитку ситуацій спілкування достовірно підтверджується.

Оцінюючи достовірність зрушень за субтестом № 3, позначимо зрушення у бік збільшення кількості балів із цього субтесту як типові. Отримане Темп. дорівнює 16,5 і потрапляє до зони значущості, що дозволяє прийняти альтернативну гіпотезу на рівні $p=0,01$. Отже, підтверджується достовірність зрушень; інтенсивність зрушень у бік збільшення балів за субтестом № 3 перевищує інтенсивність у бік зменшення балів по даному субтесту.

Таким чином, Темп.<Т, що підтверджує прийняття альтернативної гіпотези на рівні $p=0,01$: переважання зрушень між початковими і кінцевими показниками достовірне, інтенсивність зрушень у бік збільшення композитної оцінки перевищує інтенсивність зрушень у бік зменшення композитної оцінки (з ймовірністю помилки 0,01). Той самий висновок

можна зробити за підсумками підрахунку Т-критерію Вілкоксона на основі «сирих» композитних балів.

Відповідно до діагностики за «Тестом комунікативних умінь» (Л. Міхельсон) за підсумками вторинної діагностичної процедури компетентний стиль продемонстрували усі учасники експериментальної групи.

Оцінюючи прояв компетентного стилю поведінки стосовно різних комунікативних ситуацій, відзначимо, що учасники експериментальної групи стали демонструвати значну компетентність у ситуаціях, у яких необхідно реагувати на негативні висловлювання, та ситуаціях, коли до респондентів звертаються з проханням.

Перевірку достовірності зрушень показників компетентного стилю поведінки у комунікативних ситуаціях здійснювали з використанням Т-критерію Вілкоксона.

Визначено зрушення у бік збільшення значення компетентності як типові. Критичні значення при $p=0,01$ і $p=0,05$ дорівнюють відповідно 31 і 89. Темп дорівнює 30, що дозволяє прийняти альтернативну гіпотезу.

Таким чином, підтверджується достовірність зрушень, а саме інтенсивність зрушень у бік збільшення показників компетентного стилю поведінки учасників у комунікативних ситуаціях перевищує інтенсивність зрушень у бік зменшення показників компетентного стилю поведінки у комунікативних ситуаціях. Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновки щодо розвитку комунікативних умінь як компонента комунікативної компетентності учасників після участі у тренінгу.

Дослідження показало, що більшість учасників експериментальної групи (82,1%) дали більшу кількість правильних відповідей за даними методики М. Андреевої після програмних заходів, решта учасників програми отримали ті ж бали, що й на етапі первинної діагностики. Середній бал по групі підвищився з 12,9 до 15,6 балів (на 20,9%), що дозволяє говорити про

тенденцію до підвищення рівня комунікативних знань учасників експериментальної групи.

Аналіз відповідей учасників показав, що найяскравіша позитивна динаміка демонструється у відповідях на питання, пов'язані з комунікативними прийомами і техніками. Так, учасники експериментальної групи підвищили рівень знань у частині правил формулювання питань, і, навіть, технік регуляції емоційної напруги у розмові.

Оцінка достовірності зрушень за допомогою Т-критерію Вілкоксона показала зрушення у бік збільшення кількості балів. Темп дорівнює 8 при критичних межах від 23 до 35 ($p=0,000917$). Інтенсивність зрушень у бік збільшення кількості балів за методикою визначення рівня комунікативних знань перевищує інтенсивність зрушень у бік зменшення кількості балів за цією методикою.

Після апробації психологічної програми збільшилася кількість учасників експериментальної групи, які оцінюють свою поведінку як адаптивну. До програмних заходів кількість учасників експериментальної групи з екстремальним типом інтерперсональної поведінки (з точки зору оцінки іншої людини) становила 31 особу, після програми цей показник знизився до 6 осіб. Отже, очевидна тенденція до підвищення кількості учасників експериментальної групи із адаптивним типом поведінки.

Також зменшилися відмінності між самооцінкою та взаємооцінкою учасників програми: якщо до заходів формувального впливу показники адаптивного та екстремального стилю поведінки розрізнялися в оцінках 35 осіб, то після психологічної програми така відмінність спостерігалася у показниках двох учасників експериментальної групи.

Сукупність технологій формування комунікативної компетентності учасників умовно можна зарахувати до двох різних категорій.

Перша категорія включала розвиток компетентності у форматі навчального процесу при розробці відповідної методології та методики викладання у вищій школі.

Друга категорія містила додаткові до навчального плану заходи – тренінги, майстер-класи, стажування та інші технології, запровадження яких не регламентоване обов'язковими вимогами до освітнього процесу.

У межах програми саме ця друга категорія «зовнішніх впливів» стосовно традиційного навчального процесу стала підставою для якісного покращення комунікативних знань, умінь, здібностей учасників, передбачаючи подальшу трансформацію формату навчання загалом.

За підсумками статистичного аналізу результатів діагностичних процедур можна сформулювати такі висновки.

Після програмних заходів підвищився рівень комунікативних здібностей експериментальної групи, що діагностується за допомогою методики Дж. Гілфорда та М. Саллівена. Достовірність зрушень підтверджена за субтестом «Вербальна експресія» та за композитною оцінкою. Підвищився рівень комунікативних умінь респондентів, що діагностується за допомогою тесту комунікативних умінь (Л. Міхельсона): зріс показник компетентного стилю спілкування після програмних заходів (достовірність зрушень підтверджено).

Зафіксоване зростання рівня комунікативних знань: учасники експериментальної групи надали більшу кількість правильних відповідей на запитання теорії спілкування (приріст середнього балу по групі склав 20,9%); збільшилася кількість учасників експериментальної групи, що демонструють адаптивний тип інтерперсональної поведінки, та зменшилися відмінності між самооцінкою та взаємооцінкою учасників.

Як зазначалося вище, у межах психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців було передбачено формування уявлень учасників про поняття «соціальна зрілість», усвідомлення соціальної значущості своєї майбутньої професії, розширення ціннісно-мотиваційної сфери особистості.

З цією метою як інструментарій була використана методика Н. Водоп'янової «Всесвіт мого Я», що дозволяла визначити індивідуальні

особливості усвідомлюваних професійних цінностей сьогодення та майбутнього як важливого компонента соціальної зрілості. Ця проєктивна методика активізувала творче мислення, дозволяла поставити учасників у позицію суб'єкта самоаналізу та самопізнання.

Мета застосування методики: діагностика компонентів соціальної зрілості і актуалізації мотивів самопізнання, самореалізації майбутніх правоохоронців.

Оснащення: олівці або фломастери, ручки, папір формату А3.

Порядок роботи:

Етап 1. Міні-лекція, спрямована на формування уявлень майбутніх правоохоронців про основні умови та процеси формування соціальної зрілості.

Етап 2. Обговорення питань, що активізують рефлексію:

- чому я вибрав(а) цю професію;
- які мої особисті якості, здібності можуть допомогти у професійній діяльності;
- які ще якості, знання, навички мені необхідні для впевненого входження у професійну діяльність та подальшого кар'єрного розвитку у ній;
- які потреби я зможу реалізувати у професійній діяльності та яким чином (обговорення будується на основі класифікації потреб А. Маслоу [211]);
- які цінності я зможу реалізувати у професійній діяльності та яким чином (обговорення будується на основі класифікації цінностей М. Рокіча [244]).

Етап 3. Психодіагностичний. Методика «Всесвіт мого «Я» - визначення індивідуальних особливостей усвідомлюваних професійних цінностей сьогодення та майбутнього як важливого компонента соціальної зрілості учасників.

Інструкція: «Уявіть себе і своє професійне майбутнє у вигляді всесвіту, в центрі якого знаходиться те, що складає сутність Вашого «Я» як майбутнього професіонала, а довкола розташовуються планети – професійні

цінності, досягнення, можливі труднощі, значущі люди чи спільноти, тобто все те, що у вашій професії буде значущим та цінним.

Закрийте очі і постарайтеся побачити планети свого всесвіту. (Візуалізація образу всесвіту займає 2-3 хвилини.) Відкрийте очі і намалюйте ваш всесвіт у вигляді планет з різною віддаленістю від центру, залежно від їхньої цінності для вас. Планети можуть бути зображені у вигляді символічних кіл або конкретних предметів, людей та обов'язково описані словесно». Час виконання малюнка – 10-15 хвилин.

Обробка результатів. Після завершення малюнків та словесних коментарів до них учасникам пропонується наступне:

1. Підрахувати кількість планет всесвіту.
2. Оцінити когнітивну складність рисунку (кількість, різноманітність планет) за такими критеріями:
 - 0-2 – мала складність;
 - 3-4 – середня складність;
 - 5-7 – велика складність.
3. Проаналізувати різноманітність планет із позицій класифікації життєвих цінностей.

Етап 4. Розширення ціннісно-мотиваційної сфери. Учасники представляють свої рисунки у групі і спільно обговорюються мотиви, цінності, смисли вибору професії.

Етап 5. Підведення підсумків. Учасники діляться враженнями про виконану роботу, фіксують позитивні результати.

Аналізуючи процес виконання дослідницького завдання, слід зазначити, що більшість учасників виявили інтерес до дослідження, підійшли до виконання завдання творчо. Висока когнітивна складність рисунку спостерігалася у 41% учасників, середня у 30,8%.

Інші 28,2% учасників продемонстрували незначущі уявлення про своє майбутнє, у тому числі кілька учасників поставилися до завдання формально.

При обробці даних виявлено 42 види «планет», які у майбутньому значущі для учасників, що, на наш погляд, розцінюється як велика різноманітність життєвих сфер. Найчастіше зустрічаються такі «планети», як робота, друзі, подорожі, матеріальний добробут, кар'єра. Вони зображені на рисунках у більшості учасників. Серед «екзотичних планет» можна назвати службу в армії, внесок у культурний розвиток суспільства, патріотизм.

Для підвищення наочності отриманих результатів та їх кількісної обробки було укрупнено життєві сфери, схожі за своєю ціннісною спрямованістю. У результаті утворилися такі категорії: робота, розвиток, відпочинок, здоровий спосіб життя, базові потреби (матеріальні блага, безпека) та соціально значущі цінності.

Узагальнені дані дозволили побудувати категорії за значущістю (за частотою «планет»). У результаті ми отримали таку ієрархію.

На першому місці категорія «робота». Представлені тут планети свідчать про бажання учасників не просто перебувати на робочому місці, виконуючи професійні обов'язки, але й прагнути кар'єрного зростання (32 планети). При цьому активно взаємодіяти з колегами, домагатися громадського визнання прагнуть не багато.

Друге місце в ієрархії «планет» займає категорія «сім'я». Усі учасники, зображуючи планети цієї категорії, мали на увазі створення сім'ї, шлюб, народження дітей. Цікаво, що народження дітей планують не всі учасники. Планета «діти» зустрічається у рисунках у 38,5% випадків. Продовжувати піклуватися про своїх батьків, родичів планують 25,6% учасників, здоров'я близьких турбує лише 12,8% учасників.

На третьому місці категорія «базові потреби»: житло, гроші, автомобіль. У майбутніх правоохоронців зустрічається планета «безпека», оскільки їхня майбутня професійна діяльність справді ризикована.

Матеріальна забезпеченість турбує 58,9% учасників.

Четверте місце займає «розвиток» – група «планет», яка у майбутньому може дозволити реалізувати плани, представлені у трьох перших категоріях.

Але усвідомлюють значущість навчання та саморозвитку для професійної самореалізації далеко не всі учасники. Хоча планета «навчання» зустрічалася приблизно у половини учасників (43,6%), вона підписувалася як «навчання у закладі вищої освіти». У коментарях учасники вказували, що необхідно закінчити інститут, університет, отримати диплом, тобто навчання не завжди ототожнювалося з отриманням професійних знань та умінь.

П'яте місце представлено категорією «відпочинок», куди увійшли такі цінності, як спілкування з друзями, мандрівки, розваги. Цікаво, що спілкування з друзями у рисунках учасників посідає третє місце після сім'ї та кар'єри та представлено частіше, ніж народження дітей та придбання житла. Очевидно, що така ситуація, коли спілкування з друзями є однією з головних цінностей, є характерною для учасників. Враховуючи, що інструкція зображати майбутнє була зрозуміла всім учасникам, можна припустити, що вони поки що не усвідомлюють значущості інших життєвих сфер, не замислюються над тим, що з часом ієрархія цінностей людини змінюється.

Група планет «соціальні цінності» посідає шосте місце. Наявність у рисунку «планет» цієї групи найбільше вказує на соціальну зрілість особистості. Високих показників, на жаль, тут немає. Найчастіше зустрічається кохання, але, судячи з підписів до цієї «планети», учасники мають на увазі стосунки, які ведуть до шлюбу або замінюють його. Таким чином, за змістом «планета» кохання більше належить до групи «родина». З дев'ятнадцяти «планет» цієї групи лише сім вказують на прагнення у майбутньому приносити користь людям.

Сьоме місце посідає група «планет», що включає турботу про фізичне і психічне здоров'я. Те, що ці соціально значимі цінності виявилися на останньому місці, пояснюється віком учасників. Поки вони сприймають здоров'я як належне, що само собою зрозуміле, не потребує додаткової уваги з їхнього боку. Проте 35,9% учасників вважають здоров'я важливою умовою реалізації кар'єрних устремлінь.

На підставі вищевикладеного проаналізуємо результати дослідження за визначеними нами основними показниками соціальної зрілості.

Для того, щоб оцінити результати за першим показником – стійкість та широта життєвих цінностей, автори методики «Всесвіт мого Я» пропонують підрахувати кількість та проаналізувати різноманітність планет з позицій класифікації життєвих цінностей, що вказують на спрямованість життєвих та професійних цінностей з переважання планет у категоріях а, б, в, г:

- а) ставлення до людей (родичі, колеги, наставники);
- б) стан душі та розуму (думки, знання, почуття, світовідчуття тощо);
- в) реалізація потреб та цінностей у професії «для себе»;
- г) реалізація потреб та цінностей у професії «для інших».

Результати підрахунків показують суттєву перевагу категорії «в». Цінності, що належать до цієї категорії, представлені у рисунках 66,7% учасників.

Прагнення до реалізації потреб та цінностей у професії «для інших» не виявилось зовсім.

Дві категорії - ставлення до людей і стан душі і розуму - зустрічається у 25 рисунках (12 і 13 учасників відповідно).

Виходячи з цих результатів, можна зробити висновок, що процес розвитку соціальної зрілості знаходиться на початковому етапі, коли особистість адаптується у суспільстві, шукає своє місце в його соціальній структурі.

Другий показник соціальної зрілості - активність та відповідальність особистості за події свого життя. Кар'єрні устремління, навчання та саморозвиток, бажання заробляти гроші, обзаводитися сім'єю та дітьми – все це вказує на активну професійну та життєву позицію учасників. Однак готовність відповідати за результати своєї активності у рисунках не простежується.

Під час обговорення питання «Які цінності я зможу реалізувати у професійній діяльності та яким чином» учасникам було запропоновано список

цінностей М. Рокича [244], в якому цінність «відповідальність» була представлена однією з перших. Проте вибрали цю цінність лише 10,3% учасників. Отже, рівень соціальної зрілості учасників за цим показником невисокий.

Щодо третього показника (рефлексія себе та навколишнього світу) можна говорити, що уявлення про свій життєвий шлях досить передбачувані.

Стереотип «будинок, сім'я, робота» простежується у більшості рисунків.

Ці цінності, безумовно, значущі, але чи справді кожен із учасників їх внутрішньо поділяє, залишається незрозумілим остаточно. При цьому очевидно, що заявлені як бажані життєві сфери (кар'єра, влада, матеріальна забезпеченість тощо) недостатньо підкріплюються можливостями і ресурсами, отже, учасники слабо уявляють шляхи їх досягнення.

Такі «планети», як самоосвіта, накопичення досвіду, професійні знайомства та зв'язки, здатність орієнтуватися на ринку праці майже не представлені у рисунках учасників. Тому можна зробити висновок, що учасники загалом уявляють, яким би вони хотіли бачити своє професійне майбутнє, але недостатній рівень соціальної зрілості перешкоджає усвідомленню шляхів та способів її досягнення.

З позиції «діалогу культур» здійснювалася й цілеспрямована робота щодо зміцнення міжнародних світоглядних установок майбутніх правоохоронців. Ця важлива та змістовна робота в межах розробленої програми також принесла свої позитивні результати.

Наведемо результати анкетування учасників програми по її завершенню.

На запитання «Чи допомогла Вам участь у заходах «Діалог культур» дізнатися про особливості культури різних країн?» позитивно відповіли 84,6% учасників, негативно – 5,1%, утрималися від відповіді 10,3% учасників.

На запитання «Як Ви думаєте, чи добре Ви знаєте культуру та національні особливості інших країн?» позитивно відповіли лише 12,8%

учасників, негативно відповіли 69,2% учасників, утрималися від відповіді 18%.

На запитання «Чи достатньо добре Ви знаєте національні особливості та культуру інших країн?»: так – 12,8%; не впевнені – 17,9%; ні – 69,3% учасників.

На запитання «Хотіли б Ви дізнатися про національні особливості інших народів?» позитивно відповіли 82,1% учасників, негативно відповіли 5,1%, утрималися від відповіді – 12,8% учасників.

На запитання «Чи змінилося Ваше ставлення до представників інших національностей?» було надано відповіді: «ні, не змінилося» – 15,4% учасників; «змінилося частково» – 23,1%; «так, змінилося» – 61,5% учасників.

На запитання «Чи допомогла участь у заходах «Діалог культур» краще дізнатися про особливості культури різних країн?» так – відповіли 79,5%; утрималися 10,3%; ні – 10,2% учасників.

Таким чином, діалог культур був і залишається головним джерелом розвитку та взаєморозуміння. Становлення полікультурної особистості майбутнього правоохоронця в процесі розвитку його соціальної зрілості у дусі культури світу здатне активно долучити його до кращих традицій гуманізму, соціальної свободи, забезпечуючи при цьому успішний розвиток відповідальності за все, що відбувається, що є умовою динамічного руху всього суспільства.

В учасників контрольної групи за результатами I та II діагностичних зрізів щодо динаміки зазначених показників статистично значущих відмінностей не відбулося.

Отже, позитивна динаміка зафіксована за показниками професійно-поведінкової складової соціальної зрілості учасників експериментальної групи. Статистично значуще зросли показники професійної готовності (автономності, поінформованості, прийняття рішень, планування та емоційного ставлення до професійної діяльності), а також морально-

психологічної та інтелектуальної готовності до її здійснення; підвищилися показники довільної саморегуляції поведінки (моделювання, програмування, оцінки результатів, гнучкості та самостійності) ($p \leq 0,01$).

У межах формувального етапу дослідження проводилася оцінка учасниками експериментальної групи ефективності розробленої психологічної програми шляхом заповнення анкети зворотного зв'язку за результатами програми. 32 учасника цієї групи (82,1%) наголосили, що вся отримана ними інформація була актуальною; решта вважали актуальною «велику частину інформації».

Середній бал оцінки новизни отриманої інформації за 10-бальною шкалою становив 6,5. Учасники експериментальної групи зазначили, що частина інформації була знайома, але програма дозволила структурувати наявні знання та знайти шляхи їх застосування на практиці.

Середній бал оцінки практичної застосування отриманої інформації за 10-бальною шкалою склав 8,5. Учасники експериментальної групи зазначили, що можуть використовувати знання в особистому житті (спілкування з друзями, батьками) та діловій взаємодії (в рамках співбесіди, спілкування з керівництвом та колегами, публічних виступах).

Під час заповнення опитувальних листів учасники експериментальної групи запропонували такі теми для розгляду в рамках програми: поведінка у конфлікті, техніки аргументації, ділове листування, поведінка на роботі (особливості взаємодії з керівником), специфіка спілкування з колегами з інших країн.

Як навички, які необхідно розвивати далі, учасники виділили самопрезентацію, регуляцію емоційної напруги; впевненість, формулювання питань, вплив.

За підсумками аналізу анкет зворотного зв'язку можна зробити висновок, що реакція учасників експериментальної групи на психологічну програму розвитку соціальної зрілості є позитивною. Майбутні фахівці правоохоронної галузі продемонстрували вищі показники комунікативних

знань та комунікативних умінь, ніж до участі у програмі. Крім того, достовірність зрушень показників соціальної зрілості у бік збільшення за підсумками програми підтверджена стосовно її провідних складових.

Загалом у процесі впровадження психологічної програми розвитку соціальної зрілості відзначені достовірні зміни показників соціальної зрілості, що діагностуються в учасників експериментальної групи: зниження суперечливості поведінки, підвищення інтенсивності міжособистісних контактів, збільшення кількості учасників, чії показники розташовуються в адаптивному діапазоні, а також зростання показників за активними шкалами.

Таким чином, практичне значення формувального етапу дослідження полягає: на методичному рівні – в апробації підходу до оцінки ефективності запропонованої психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; на психолого-педагогічному рівні – у можливості діагностики в учасників рівня розвитку параметрів особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової складових їх соціальної зрілості; на прикладному рівні – у перспективах наступності розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців у контексті індивідуальної траєкторії професійної діяльності після навчання у закладі вищої освіти.

Узагальнення результатів проведеного дослідження показало, що цілісний розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців можливий завдяки посиленню орієнтації освітнього процесу на оволодіння ними цивільними, моральними, професійними, комунікативними цінностями. Цей процес буде успішним при реалізації такої сукупності психолого-педагогічних умов:

- змістовно-цільових, що дозволяють пов'язати цілі вищої освіти з інтересами та потребами суб'єктів освітнього процесу;
- організаційно-процесуальних, що актуалізують зовнішній та внутрішній потенціал професійно-спрямованої діяльності відповідно до потреб суб'єктів освітнього процесу та цілей системи вищої освіти;

- методико-інструментальних, що передбачають використання форм, методів та прийомів становлення соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

Модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців ґрунтується на системному, культурологічному, особистісно-діяльнісному підходах та передбачає: актуалізацію соціалізованого потенціалу навчально-виховного процесу та його орієнтацію на розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; формування їх суб'єктності у всіх сферах життєдіяльності; посилення взаємодії закладу вищої освіти з іншими інститутами громадянської, професійної соціалізації.

Технологія розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців є послідовністю адаптаційно-професійного та професійно-особистісного етапів, спрямованих на вироблення навичок успішної взаємодії та автономної поведінки майбутніх правоохоронців, їх ефективного спілкування, прийняття відповідальності за свої вчинки, досвіду емоційної саморегуляції, розв'язання конфліктів тощо.

Виділені на початку дослідження зміст, складові, критерії та показники соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, шляхи та умови її розвитку в процесі їх професійної підготовки, дозволили приступити до вивчення вихідного стану феномену, що вивчається, а також до виявлення психологічних особливостей соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Констатувальний експеримент вказав на правильність вибору показників та критеріїв соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Було уточнено модель освітнього процесу, однією з цілей якого є соціальна зрілість майбутніх правоохоронців.

Концептуальна модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців ґрунтувалася, зокрема, на системному, культурологічному та особистісно-діяльнісному та інших підходах та передбачала: актуалізацію соціалізованого потенціалу навчально-виховного процесу та його орієнтацію на розвиток провідних складових соціальної зрілості майбутніх

правоохоронців; розвиток суб'єктності майбутніх правоохоронців у всіх сферах життєдіяльності; посилення взаємодії закладу вищої освіти з іншими інститутами громадянської, професійної соціалізації. Вказано етапи, завдання, зміст, технологія, форми та методи, а також очікувані результати від кожного етапу дослідно-експериментальної роботи.

Дослідно-експериментальна робота щодо розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців характеризувалася постійним моніторингом, діагностикою на кожному етапі. У формувальному експерименті використано комплекс форм та методів здійснення цілісного освітнього процесу, які найбільш ефективно та якісно сприяли розвитку соціальної зрілості, становленню у майбутніх правоохоронців соціально значущих образів.

Було проведено аналіз результатів, отриманих у ході формувального експерименту. Аналіз проводився із застосуванням таких методів: методи визначення репрезентативності вибірки та генеральної сукупності, метод рейтингових переваг.

Інтерпретація та аналіз результатів щодо визначення кількісної оцінки якісних показників розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців довели, що практично всі виділені показники значно зросли за підсумками дослідно-експериментальної роботи. Отримані дані підтвердили ефективність розроблених змісту, технології, форм та методів соціалізації освітнього процесу, умов та шляхів якісного розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Узагальнення результатів проведеного дослідження сприяло виявленню психолого-педагогічних умов, що забезпечують оптимізацію процесу розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Однією з найважливіших психолого-педагогічних умов слід вважати посилення соціалізуючого потенціалу змісту освіти. Основна ідея цієї умови полягає в тому, щоб посилити «соціалізуючий» ефект освітніх компонент, внесення до навчального плану глибоко продуманих та орієнтованих на

розвиток соціальної зрілості дисциплін, спецкурсів, що надають відчутний вплив на розвиток основних складових соціальної зрілості.

Другою психолого-педагогічною умовою розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців є посилення позанавчальної складової. Було організовано роботу клубу, діяльність якого співвідносилася з інтересами майбутніх правоохоронців та була спрямована на розвиток їх комунікативної компетентності та соціальної зрілості загалом, сприяла формуванню майбутнього громадянина.

Третя психолого-педагогічна умова передбачала створення дієвої системи самоуправління. Виділяючи її, ми виходили із важливості самостійної роботи.

Четверта психолого-педагогічна умова – взаємодоповнення інститутів соціалізації. Основу її становить ідея про те, що інститути соціалізації, здійснюючи взаємодію, мають спрямований вплив на розвиток соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

П'ятою психолого-педагогічною умовою є психологічний супровід процесу розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, що сприяло підвищенню психологічної культури всіх суб'єктів освітнього процесу.

У роботі досліджено феномен «соціальна зрілість майбутніх правоохоронців» через призму виявлення психолого-педагогічних умов оптимізації освітнього процесу закладу вищої освіти.

Сутність дослідження полягала в обґрунтуванні необхідності оновлення освітнього процесу на основі аналізу цінностей-цілей, змісту освіти, які забезпечують становлення та розвиток ключових компетентностей майбутніх правоохоронців.

Робота, проведена в руслі поставленої мети, показала, що соціальна зрілість майбутніх правоохоронців є інтегральною характеристикою, яка відображає можливість виконання ними основних соціальних ролей, засвоєння основних моральних, цивільних, комунікативних цінностей, а також готовність до особистісного та професійного зростання.

Соціальна зрілість як наукова категорія обґрунтовується та описується інтегративними поняттями філософії, соціології, права, психології, педагогіки. Міждисциплінарний синтез цих наук дозволив визначити феномен соціальної зрілості майбутніх правоохоронців як специфічну реальність, яка формує інтегральну компетентність майбутніх правоохоронців, здатних самостійно вирішувати професійні проблеми, адекватно розуміти демократичні цінності та ін.

У дослідженні показано, що зміни в цілях та завданнях сучасної вищої освіти висуває високі вимоги до майбутніх правоохоронців щодо їх соціальної зрілості у професійній, правовій, моральній сферах. Соціальна зрілість може вдосконалюватися, розвиватися з урахуванням певних умов, зокрема оновлення освітнього процесу.

Проведений теоретичний аналіз зарубіжної та вітчизняної літератури з проблеми дослідження дозволив скласти уявлення про соціальну зрілість майбутніх правоохоронців.

У дисертаційному дослідженні розкрито зміст та виявлено структуру соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, розглянуту за особистісним, когнітивним та діяльнісним критеріями.

Системність та цілісність соціальної зрілості майбутніх правоохоронців представлена тісним взаємозв'язком особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової її складових.

Показниками розвитку складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців слугували приватні (готовність до вибору професії, наявність моральних переконань, громадянська відповідальність і суспільно-політична активність) та системоутворюючі показники (соціокультурна та комунікативна компетентність майбутніх правоохоронців). Кожен параметр наповнювався відповідними показниками, які виявляли рівні розвитку (оптимальний, допустимий, критичний) соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Проведений аналіз ролі освітнього процесу у розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців дозволив виділити низку істотних недоліків, що знижують соціалізуючий потенціал закладу освіти. До них віднесено: низький рівень суб'єктності на стадії планування, реалізації, оцінки діяльності; роботи над комунікативним «полем» майбутніх правоохоронців, недостатня представленість предметів та дисциплін, що входять до варіативної частини навчального плану і мають виражений соціалізуючий ефект; низький рівень взаємодії освітньої установи з основними інститутами соціалізації.

Проведений констатувальний експеримент загалом підтвердив зазначені недоліки освітнього процесу, що позначаються на розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Було конкретизовано поняття соціальної зрілості. За допомогою самооцінки майбутніх правоохоронців, оцінки експертів та батареї психодіагностичних методик було виявлено вихідний рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Аналіз сучасного освітнього процесу та результати констатувального експерименту дозволили визначити основні напрямки дослідно-експериментальної роботи щодо розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

У ході дослідження визначено психолого-педагогічні умови, що впливають на ефективність розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: змістовно-цільові, організаційно-процесуальні умови, методико-інструментальні умови.

Визначено зміст, форми та методи розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Кожен етап психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців передбачав досягнення очікуваного результату.

У формуальному експерименті використано комплекс форм та методів здійснення цілісного соціально-освітнього процесу, які сприяли найбільш ефективному розвитку соціальної зрілості майбутніх

правоохоронців, основних соціальних та комунікативних компетентностей майбутніх правоохоронців.

Результати, отримані під час дослідно-експериментальної роботи, свідчать про позитивний вплив психолого-педагогічних умов розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Після завершення експерименту відбулася зміна у розподілі майбутніх правоохоронців за рівнями розвитку соціальної зрілості.

Загалом за результатами формувального впливу на 30,8% зменшилася кількість учасників з критичним рівнем розвитку їх соціальної зрілості та відповідно збільшилася кількість учасників з допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості. У свою чергу, з допустимого на оптимальний рівень розвитку соціальної зрілості перейшло 46,2% учасників програми.

Слід наголосити, що на успішність психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки впливала пролонгованість розвивального впливу.

Ці дані свідчать про правильність визначення концептуальних засад та змісту психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Висновки до розділу

У розділі розкрито концептуальні основи та зміст психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців під час їх професійної підготовки; наведено результати апробації програми; здійснено аналіз умов її ефективної реалізації.

Теоретичним підґрунтям для розробки концептуальних основ психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки виступили системний, суб'єктно-діяльнісний, контекстно-компетентнісний, аксіологічний, культурологічний, акмеологічний підходи, теорія особистісно-розвивального психолого-педагогічного процесу та методологічні положення його психологічного супроводу.

Практична значущість представленої концепції полягала у тому, що вона була взята за основу розробки моделі розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, яка передбачала актуалізацію та активізацію потенціалу професійно-спрямованої діяльності майбутніх правоохоронців з метою розвитку їх соціальної зрілості.

Модель розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців розглядалася як інтегративна єдність цілей, завдань, принципів, структурно-змістовних компонентів, психолого-педагогічних умов, технологій, алгоритмічних етапів, показників оцінки результатів.

У зазначеній моделі було визначено такі стратегії: розвивальна – створення умов, що стимулюють розвиток провідних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (особистісно-комунікативної та професійно-поведінкової); формувальна – набуття соціальної комунікативної компетентності у процесі професійної підготовки, які реалізувалися через збагачення розвивального потенціалу взаємодії курсантів та студентів з іншими учасниками освітнього процесу, а також через реалізацію спеціальних формувальних засобів.

Для реалізації розробленої моделі було побудовано психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, яка включала адаптаційно-професійний та професійно-особистісний етапи і передбачала організацію психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку соціальної зрілості учасників із задіянням різних тактик такого супроводу (наставництво, партнерство, співробітництво).

При побудові психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців було задіяно принципи: націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання, соціальної взаємодії.

У ході апробації програми на стадії мети було позначено розробку системи соціально-психологічного забезпечення успішності процесу професіогенезу майбутніх правоохоронців, що передбачала реалізацію розвивального потенціалу професійно-спрямованої діяльності майбутніх фахівців правоохоронної галузі, а актуальним завданням - забезпечення розвитку універсальних навчальних дій як власне психологічної складової освіти. Практична потреба у підвищенні якості підготовки майбутніх фахівців правоохоронців визначила необхідність задіяння у межах програми соціально-психологічного тренінгу формування їх соціокультурної та комунікативної компетентності, в тому числі формування уявлень про необхідність розвитку соціальної зрілості, усвідомлення соціальної значущості майбутньої професії, розширення ціннісно-орієнтаційної сфери особистості тощо.

На формувальному етапі дослідження взяли участь 19 учасників з критичним рівнем розвитку соціальної зрілості та 20 учасників із допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості, які склали експериментальну групу. 40 учасників з допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості склали контрольну групу (до програмних заходів вони не залучалися). Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Серед засобів формувального впливу дієвими визнано соціально-психологічний тренінг, групові дискусії (зазвичай у формі case-study чи групового самоаналізу), метод аналітичних рольових ігор, заснований на анімованих аудіо- та відеозаписах реальних зустрічей; мозковий штурм, використання спеціалізованих інтерв'ю та провокативних питань, проведення занять ігрового формату, зокрема ділові та ситуаційно-рольові ігри.

Аналіз ефективності засобів формувального впливу за особистісно-комунікативною складовою соціальної зрілості учасників експериментальної групи підтвердив позитивні зрушення до цілісного сприйняття світу, натомість його дихотомічному сприйняттю; орієнтацію на самопізнання, зростання показників глобального самоствавлення, самоактуалізації (орієнтацію у часі, ціннісні орієнтації та прийняття себе), мотивів та цінностей самореалізації у суспільстві ($p \leq 0,01$). Зафіксований приріст показників за параметрами соціального інтелекту (вербальної експресії, адекватного оцінювання невербальних реакцій, логічного узагальнення) ($p \leq 0,05$) та за композитною оцінкою. Крім того, за результатами вторинної діагностики всі учасники експериментальної групи продемонстрували компетентний стиль спілкування у різних комунікативних ситуаціях, що свідчить про розвиток їх комунікативних умінь. Підвищився на 20,9% (з 12,9 до 15,6 балів) середній бал рівня комунікативних знань учасників експериментальної групи. Зокрема, позитивна динаміка простежується у відповідях на питання, пов'язані з комунікативними прийомами і техніками; у частині правил формулювання питань і технік регуляції емоційної напруги у розмові.

Позитивна динаміка зафіксована й за показниками професійно-поведінкової складової соціальної зрілості учасників експериментальної групи. Статистично значуще зросли показники їх професійної готовності (автономності, поінформованості, прийняття рішень, планування та емоційного ставлення до професійної діяльності), а також морально-психологічної та інтелектуальної готовності до її здійснення; підвищилися показники довільної саморегуляції поведінки (моделювання, програмування,

оцінки результатів, гнучкості та самостійності) ($p \leq 0,01$). Крім того, зафіксована тенденція до підвищення кількості учасників експериментальної групи із адаптивним типом інтерперсональної поведінки; вірогідно зменшилися відмінності між самооцінкою та взаємооцінкою учасників програми ($p \leq 0,05$).

В учасників контрольної групи за результатами I та II діагностичних зрізів щодо динаміки зазначених показників статистично значущих відмінностей не відбулося.

Загалом за результатами формувального впливу на 30,8% зменшилася кількість учасників експериментальної групи з критичним рівнем розвитку їх соціальної зрілості та відповідно збільшилася кількість учасників з допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості. У свою чергу, з допустимого на оптимальний рівень розвитку соціальної зрілості перейшло 46,2% учасників експериментальної групи. У безробітних контрольної групи за результатами I та II діагностичних зрізів щодо динаміки зазначених показників статистично значущих відмінностей не відбулося.

Узагальнення результатів дослідження надало змогу визначити психолого-педагогічні умови, що впливають на ефективність розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: змістовно-цільові, організаційно-процесуальні, методико-інструментальні.

Отже, отримані результати показали, що запропонована психологічна програма формувального впливу сприяє розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та підвищенню ефективності процесу їх професійної підготовки.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [15; 16; 18; 20; 21].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми визначення психологічних особливостей розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців і зроблено такі висновки.

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до визначення поняття соціальної зрілості особистості: за методологічною основою (природничий, системний, контекстний, культурологічний, особистісно-орієнтований, акмеологічний, інтегративний, діяльнісний, аксіологічний, психосемантичний, континуальний); за галуззю знання (філософський, психологічний, соціологічний, акмеологічний, андрагогічний, педагогічний), за аспектом змісту поняття (часовий, якісний, оціночний). Це дозволило розглянути соціальну зрілість майбутніх правоохоронців як інтегративну якість особистості, що визначає її соціальну сформованість, яка проявляється у здатності ставити соціально значущі життєві та професійні цілі, ефективно вибудовувати відповідно до них траєкторії життєвого та професійного шляху, конструктивно вирішувати проблеми соціальної взаємодії, реалізувати особистісно-професійні устремління, активно приймати участь у соціально-політичному житті країни.

Показано, що соціальна зрілість майбутнього правоохоронця включає різні види зрілості (особистісну, професійну, громадянську), як єдність особистісних, професійно значущих, громадянських якостей, що становлять ядро цілісного розвитку його особистості, та пов'язана із засвоєнням соціальних норм, системою конструктивних міжособистісних відносин, рефлексією, стресостійкістю, здатністю до прогнозування, спрямованістю на справу, самостійністю, соціальною та особистою відповідальністю.

2. Розкрито особливості функціонування структурних складових соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та запропоновано її критерії.

У структурі соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виокремлено особистісно-комунікативну та професійно-поведінкову складові.

Показано, що особистісно-комунікативна складова включає цілісне сприйняття світу, орієнтацію на самопізнання, глобальне самоствавлення, самоактуалізацію (орієнтація у часі, ціннісні орієнтації та прийняття себе), мотиви та цінності самореалізації у суспільстві (мотиви досягнення, самореалізації у соціально значущій діяльності, осмислення життя), соціальний інтелект, комунікативні та організаторські схильності, комунікативну соціальну компетентність (логічне мислення, емоційну зрілість, незалежність, самоконтроль) та комунікабельність.

Професійно-поведінкова складова включає: професійне самовизначення, пов'язане з мотивами вибору професії та професійною готовністю (автономністю, поінформованістю, прийняттям рішень, плануванням та емоційним ставленням до професійної діяльності), а також морально-психологічну та інтелектуальну готовність до її здійснення, особливості довільної саморегуляції поведінки (моделювання, програмування, оцінку результатів, гнучкість та самостійність), загальну інтернальну локалізацію контролю та інтернальність у сфері досягнень.

Визначено критерії соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: особистісний, що дозволяє оцінити якості особистості майбутнього правоохоронця, необхідні для здійснення ним професійної діяльності; когнітивний, що відображає володіння знаннями, необхідними для виконання професійних функцій; діяльнісний, що виражає ступінь практичної готовності до професійної діяльності.

З урахуванням структурних складових соціальної зрілості та її критеріїв запропоновано модель системи базових якостей, притаманних соціально зрілій особистості майбутнього правоохоронця, яка включає самостійність дій, уміння співпрацювати, незалежність суджень, емоційну стабільність, екологічний світогляд, здатність до саморозвитку, самоактуалізації, інтелектуальну розвиненість, соціальну, громадянську активність, високоморальну позицію, відповідальність.

3. Визначено показники рівнів розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців: змістовний, який знаходить своє вираження у матеріальній та культурній підставі діяльності та проявляється в уявленнях про ціннісні орієнтації у сфері освіти та у професійній сфері; оцінний, який виражається через особливості прояву індивідуальності, особистої та соціальної активності; функціональний, що визначається мотивацією навчальної діяльності та професійного вибору і його самостійністю; наявністю уявлень щодо життєвої перспективи; ставленням до суспільно-політичних, соціально-культурних, економічних явищ і процесів.

Виокремлення зазначених показників дозволило визначити рівні розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та провести диференціацію вибірки.

Показано, що оптимальний рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (71,9%) відрізняє сформований несуперечливий тип ціннісних орієнтацій на отримання ґрунтовної професійної підготовки, розвиток інтелектуальних здібностей, реалістичність життєвих перспектив та самостійність у прийнятті рішень, висока готовність до майбутньої професійної діяльності, незалежність від зовнішніх впливів, високий рівень самоорганізації, самоконтролю, самовизначення, ініціативності, соціальної активності та відповідальності; наявність сталого інтересу до процесів і явищ, що відбуваються у різних сферах суспільства.

Допустимий рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (20,7%) відрізняє домінування мотивів престижу та добробуту, що взаємопов'язано зі структурою їх ціннісних орієнтацій; невизначеність чи суперечливість життєвого вибору; знижений рівень самоконтролю та готовності до майбутньої професійної діяльності; нестабільний рівень відповідальності та ініціативи.

Критичний рівень соціальної зрілості майбутніх правоохоронців (7,4%) відрізняє відсутність інтересу до навчання при домінуванні мотивів обов'язку та уникнення неприємностей; спрямованість інтересів на інші

(позаосвітні) сфери життєдіяльності, низький рівень самоорганізації, самоконтролю, відповідальності та соціальної активності; низька зацікавленість до суспільних подій.

4. Розроблено психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки та проведено оцінку її ефективності. Теоретичним підґрунтям для розробки концептуальних основ розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців виступили системний, суб'єктно-діяльнісний, контекстно-компетентнісний, аксіологічний, культурологічний, акмеологічний підходи, теорія особистісно-розвивального психолого-педагогічного процесу та методологічні положення психологічного супроводу цього процесу. Запропонована концепція була взята за основу розробки моделі розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців, яка передбачала актуалізацію та активізацію потенціалу професійно-спрямованої діяльності з метою розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців та розглядалася як інтегративна єдність цілей, завдань, принципів, структурно-змістовних компонентів, психолого-педагогічних умов, технологій, алгоритмічних етапів, показників оцінки результатів. Для реалізації моделі було побудовано психологічну програму розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки, яка базувалася на принципах націленості на перспективу, орієнтації на ціннісне ставлення до професії, діяльнісного виховання, соціальної взаємодії та включала адаптаційно-професійний, професійно-особистісний етапи і передбачала організацію психолого-педагогічного супроводу процесу розвитку соціальної зрілості учасників із задіянням різних його тактик (наставництво, партнерство, співробітництво).

Аналіз апробації програми підтвердив позитивну динаміку показників соціальної зрілості майбутніх правоохоронців за особистісно-комунікативною та професійно-поведінковою складовими цього конструкту та засвідчив на 30,8% зменшення кількості учасників програми з критичним

рівнем розвитку їх соціальної зрілості і відповідне збільшення кількості учасників з допустимим рівнем розвитку їх соціальної зрілості. Крім того, з допустимого на оптимальний рівень розвитку соціальної зрілості перейшло 46,2% учасників програми.

Показано, що процес розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки буде успішним при реалізації сукупності психолого-педагогічних умов (змістовно-цільових, організаційно-процесуальних, методико-інструментальних).

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням можливостей використання психологічної програми розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців з урахуванням умов соціалізації та різновиду професійної специфікації майбутньої правоохоронної діяльності. Потребує подальшого теоретичного осмислення та експериментального дослідження гендерний аспект розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в умовах їх професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активізація навчального процесу у сучасній вищій школі: метод. огляд / уклад. Л.А. Якимова. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 32 с.
2. Андросович К.А. Соціальний розвиток особистості у суспільстві інформаційних технологій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1(60). С. 111-122.
3. Антоненко Т.А. Психологічні основи впливу ціннісно-сміслової сфери на професійне становлення майбутнього фахівця. *Педагогіка та психологія*. 2009. № 4. С. 26-36.
4. Антонова О.Є., Ващук О.В. Інтегративний підхід до побудови моделі формування готовності вчителів до розвитку академічної обдарованості учнів. *Професійна освіта в умовах інтеграційних процесів: теорія і практика: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. С.С. Вітвицької, доц. Н.Є. Колесник*. Житомир: ФОП «Н.М. Левковець», 2017. Ч. 1. С. 174-182.
5. Ахтирська Ю.І., Завацька Н.Є., Родченкова І.В., Голобородько К.О., Горбань М.В. Психічна саморегуляція молоді у міжособистісній взаємодії в умовах проблемного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2(59). С. 83-93.
6. Бабатенко О.В., Шрамко І.А., Шевяков О.В. Перспективи досліджень соціальної підтримки життєдіяльності особистості в умовах трудової діяльності. *Perspectives of world science and education: зб. наук. статей за матеріалами XIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Нью-Йорк, 22 листопада 2019 р.). Нью-Йорк: Центр наукових досліджень «Slovo/Word», 2019. С. 131-142.

7. Балахтар В.В. Особливості професійного становлення особистості фахівця залежно від психологічного благополуччя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). Т.1. С. 17-25.
8. Балашов Е.М. Особливості стилю саморегульованої навчальної діяльності студентів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1(51). С. 5-16.
9. Бахов І.С. Готовність до міжкультурної комунікації як критерій сформованої міжкультурної компетентності студента університету. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 3. С. 23-30.
10. Березюк О.С. Формування полікультурної компетентності майбутніх фахівців в сучасному освітньому просторі / Професійна педагогічна освіта: системні дослідження: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 193-209.
11. Блискун О.О. Реінтеграція молоді у соціумі: соціально-психологічний аспект. *Психологія особистості: наук. журн*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2021. Т. 11. № 1. С. 5-11.
12. Бугайова Н.М. Взаємодія викладача і здобувачів вищої освіти: соціально-психологічний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3(53). Т. 2. С. 40-60.
13. Божко Н. Інтегративний підхід до навчання в контексті реформування системи освіти України. *Молодь і ринок*. 2018. № 7 (162). С. 84-89.
14. Бозоян М.А. Психологічні проблеми соціалізації молоді в умовах глобалізації культури. *Література, психологія, педагогіка у ракурсах*

взаємодії: зб. наук. статей за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Бахмут, 04 листопада 2021 р.). Бахмут: ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2021. С. 26-30.

15. Бозоян М.А. Результативно-змістовні параметри особистісно-професійної адаптації майбутніх правоохоронців. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2023. С. 27-31.
16. Бозоян М.А. Система соціально-психологічного забезпечення процесу професіогенезу майбутніх правоохоронців. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 3-4 вересня 2021 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2021. С. 84-86.
17. Бозоян М.А. Структурно-феноменологічні характеристики психоемоційного здоров'я майбутніх правоохоронців. *Актуальні питання здоров'язбереження людини у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 17-19.
18. Бозоян М.А. Формування соціальних компетенцій та соціальної зрілості особистості майбутнього правоохоронця. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Северодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С. 9-11.
19. Бозоян М.А., Блискун О.О. Психологічні особливості розвитку соціальної зрілості майбутніх правоохоронців в процесі реінтеграції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук.*

праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 35-44.

20. Бозоян М.А., Блискун О.О. Психологічні умови формування соціальної компетентності майбутніх правоохоронців. *Майбутній науковець – 2023: зб. наук. статей за матеріалами XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 1 грудня 2023 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. С. 166-168.
21. Бозоян М.А., Каламайко Д.Ю. Соціально-психологічний тренінг у формуванні комунікативних компетенцій професіоналізму у майбутніх фахівців правоохоронної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 14-27.
22. Бозоян М.А., Кононенко О.І., Царенок Л.Б., Коваленко В.О. Смысловиттєві орієнтації та резильєнтність особистості як її ресурсні характеристики у сучасному соціумі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 122-133.
23. Бойко-Бузиль Ю.Ю. Особистісна ресурсність у контексті професійної діяльності працівника правоохоронного органу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3(56). Т. 3. С. 45-56.
24. Бойко-Бузиль Ю.Ю. Професійно-психологічна компетентність як індикатор професіогенезу фахівця. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3(56). Т. 2. С. 89-100.

25. Бондарчук О. Компетентність і компетенція: основні підходи до визначення понять. *Післядипломна освіта в Україні*. 2012. № 2. С. 21.
26. Борець Ю.В. Соціальна компетентність як інтегральна характеристика розвитку особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1(42). С. 29-38.
27. Борисюк А. С. Психологічні передумови й чинники особистісного та професійного розвитку студентів: колективна монографія. Чернівці: Технодрук, 2016. 264 с.
28. Бочелюк В.Й. Психологічні основи розвитку особистості: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2020. Т. 7. 420 с.
29. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Панов Т.С. Зміст і психологічні особливості професійної діяльності юриста. *Перспективи та інновації науки*. 2023. Вип. 14 (32). С. 613-626.
30. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Панов Т.С. Індивідуально-психологічні чинники діяльності юриста у сфері державного управління. *Наукові перспективи*. 2023. Вип. 10 (40). С. 739-749.
31. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Панов Т.С. Психологічні особливості формування професійно-комунікативної компетентності юристів в сфері державного управління. *Наукові перспективи: журн.* 2023. № 7(37). С. 573-586.
32. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Панов Т.С. Соціально-психологічні чинники професійної діяльності юриста в сфері державного управління. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. Вип. 11(25). С. 647-656.
33. Бондаренко О.Ф., Мусатов С.О. Особистість: комунікативно-психологічна концепція. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (2). С. 257-259.
34. Боярин Л.В., Бучко Т.М., Блискун О.О., Завацька Н.Є. Соціально-психологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій молоді та їх

- адаптації до професійної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 70-77.
35. Брюханова Н. Підходи до розуміння компетентності та компетенції в освіті. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2007. № 4. С. 40-49.
36. Бубряк Т.Ю. Інтегративний підхід у проектуванні професійної життєдіяльності особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2014. Т. 7. Вип. 36. С. 51-58.
37. Вишнеvsька О.П., Родченкова І.В., Завацький Ю.А., Жигаренко І.Є., Лукашов О.О. Смиcложиттєві орієнтація та самоактуалізація особистості: огляд наукових парадигм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1(60). С. 98-110.
38. Вірна Ж.П., Коширець В.В. Формування особистісного простору: оцінка, тенденції і закономірності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 1 (36). С. 75-94.
39. Власова О.І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. *Соціально психологія*. 2005. № 2. С. 55-63.
40. Волобуєва О.Ф. Міждисциплінарні (міжпредметні) зв'язки під час підготовки майбутнього фахівця: психологічний аспект: зб. наук. праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки. 2015. №. 1. С. 26-42.
41. Вязовська О.В., Рудий-Трипольський В.О. Формування професійної самосвідомості особистості в умовах активного соціально-психологічного навчання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць*

- Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.*
Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 1 (39). Т. 1. С. 54-62.
42. Ганаба С. Методологічний потенціал трансдисциплінарного підходу в організації змісту навчання. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія».* 2014. Вип. 15. С. 63-71.
43. Гарькавець С.О. Студентська молодь та соціально-психологічні впливи у контексті інсталяції вимог трансформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 126-134.
44. Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 6-15.
45. Глушко Л.Ф. Переживання особистісної кризи в процесі формування професійної ідентичності у віці ранньої дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3(56). Т. 2. С. 377-386.
46. Гордієнко В.І., Копець Л.В. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Соціологічні науки.* 2002. Т. 20. С. 59-64.
47. Горська Г.О. Образ викладача як об'єкт професійної ідентифікації студента. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 1(48). С. 77-86.
48. Гошовський Я.О., Гошовська Д.Т. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення.

- Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 3 (38). С. 134-142.*
49. Гоян І.М. Аналіз готовності молоді до самоорганізації в період суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). Т. 2. С. 178-189.*
50. Гоян І., Будз В. Феноменологія мотивації особистості та її самоорганізаційний характер. *Психологія особистості: наук. журн. Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11, №1. С. 12-20.*
51. Данилюк І.В. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
52. Дуфенюк О.М. Філософсько-правова спадщина С. Оріховського: феномен професіоналізму правоохоронця: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12 / Оксана Михайлівна Дуфенюк. Л., 2007. 18 с.
53. Євдокімова О.О. Зміст та форми психологічної підтримки особистісно-професійного розвитку курсантів ОВС. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». 2012. № 1009. С. 196-200.*
54. Журавлева Л.П. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. кол.: Т.В. Коломієць, Т.Ю. Кулаковський, Г.В. Пирог; за наук. ред. проф. Л.П. Журавльової. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 308 с.
55. Завацька Н.Є., Смирнова О.О., Федорова О.В., Каширіна Є.В., Бровендер О.О. Соціально-психологічні особливості розвитку комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти гуманітарного

- профілю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1(57). Т. 2. С. 124-133.
56. Завацька Н.Є., Шевченко О.Л., Лукашов О.О., Сафонова С.О. Соціально-психологічний аналіз результатів розвитку соціальної відповідальності особистості, її Я-концепції та професійного благополуччя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3(62). Т. 2. С. 126-147.
57. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. К.: МАУП, 2000. 309 с.
58. Карамушка Л.М. та ін. Особистісна та професійна самоактуалізація молоді: рівень значущості, розуміння сутності та умов для здійснення у соціумі. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. Т. 53. № 1. С. 15-22.
59. Карпенко Є.В. Репрезентація аксіологічного потенціалу емоційного інтелекту в працях українських учених. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т. 3. С. 127-143.
60. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
61. Катасанов О.М. Соціально-психологічна програма формування конфліктологічної компетентності особистості в критичні періоди її розвитку. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3(47). С. 181-191.

62. Калашникова Л.В. Его-альтруїстична спрямованість просоціальної поведінки у контексті діалогічного підходу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 1(48). С. 106-115.
63. Каширіна Є.В., Сілюков Д.В. Синдром професійного вигорання у поліцейських Національної поліції України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3(46). Т. 3. С. 90-105.
64. Кісіль З.Р. Особистісні детермінанти розвитку професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2015. Вип. 2. С. 164-173.
65. Ковальчук З.Я. Вплив соціально-психологічних чинників на самореалізацію особистості в освітньому середовищі закладу вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т. 3. С. 143-153.
66. Ковальчук З.Я. Емпіричне дослідження емоційної стійкості офіцерського складу підрозділів міністерства внутрішніх справ України. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3(62). Т. 2. С. 114-125.
67. Ковальчук З.Я. Особистісний та рольовий аспекти професійного спілкування. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2014. Т. 11. Вип. 7. Ч. 1. С. 443-451.
68. Ковальчук З.Я., Бозоян М.А. Вплив особистісних властивостей на розвиток емоційної стійкості фахівців силових структур. *Науковий вісник*

- Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць.* Львів: ЛьВДУВС, 2023. Вип. 2. С. 32-40.
69. Ковальчук О.С., Канциренко О.В. Взаємозв'язок соціальної відповідальності як цінності з психологічним благополуччям української молоді. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* 2016. № 1. С. 37-44.
70. Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Психологія особистості: наук. теор.-метод. і прикладн. психол. журн.* Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2022. Т. 12. № 1. С. 49-57.
71. Кокурн О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для психологічної діагностики: метод. посіб. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. С. 142-143.
72. Комар Т.В. Інтегративно-цілісний підхід до формування професійної зрілості спеціаліста в системі «людина – людина». *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць.* Вип. 5 (50). К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. С. 198-204.
73. Комар Т.В. Становлення професійної зрілості фахівця соціономічного профілю: [монографія]. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. 401 с.
74. Комар Т.В., Лунков О.М. Проблема життєвого самоздійснення особистості у світлі наукових рефлексій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3(53). Т. 3. С. 117-128
75. Колесніченко О.С., Ларіонова І.Т. Психологічні типи правоохоронців – дрібних корупціонерів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного*

- університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1(60). С. 84-97.*
76. Кононенко А.О. та ін. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: монографія. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 435 с.
77. Кондратова А.В. Аналітичний погляд на проблему професійного самовизначення правоохоронців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Х.: ХНУВС, 2010. Вип. 7. С. 191-198.
78. Лавніков О.А., Лесик А.С. Інтегративний підхід у системі вищої освіти: поняття і особливості. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Педагогічні науки. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2020. № 1 (19). С. 195-199.
79. Лазос Г.П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К., 2018. Вип. 14. С. 26-64.
80. Литвиненко О.Д. Соціально-психологічні засади розвитку адаптаційного потенціалу молоді в умовах сучасного соціуму: дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.05 / Ольга Дмитрівна Литвиненко. Северодонецьк, 2019. 447 с.
81. Лосієвська О.Г., Бозоян М.А., Завацька Н.Є., Каламайко Д.Ю., Тоба М.В. Інноваційні аспекти у формуванні комунікативних компетенцій професіоналізму майбутніх фахівців правоохоронної галузі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 40-48.
82. Луговий В.І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні. *Педагогіка і психологія. Вісник академії педагогічних наук України*. 2019. № 2. С. 13-23.

83. Лосієвська О.Г., Ляшко А.О. «Soft-skills» як ключовий компонент професійної ефективності здобувачів вищої освіти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3(62). Т. 1. С. 101-110.
84. Лукашов О.О. Аналіз соціальної відповідальності у системі якостей та цінностей соціально зрілої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3(62). Т. 1. С. 152-169.
85. Макарова О.П., Розвиток професійної ідентичності майбутніх правоохоронців шляхом соціально психологічного тренінгу. *Вісник національного університету оборони України: зб. наук. праць*. К.: НУОУ, 2014. Вип. 6(43). С. 317-322.
86. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
87. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2-х т.]. Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К.: Форум, 2002. 335 с.
88. Медведєв В.С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Володимир Степанович Медведєв. К., 1999. 412 с.
89. Методика та організація наукових досліджень з психології: навч.-метод. посіб. / Укладачі: В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька та ін. [3-ге вид., перероб. і доп.]. К.: Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія, 2023. 384 с.
90. Мілорадова Н.Е. Психологічний супровід вузівського етапу професіогенезу правоохоронців. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС*

України: тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 квітня 2017 р.). С. 67-69.

91. Міненко О.О. Особливості формування особистості в умовах цифровізації суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2(55). С. 18-30.
92. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект: монографія / В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька, С.А. Білоусов та ін.; за ред. В.Й. Бочелюка. [2-е вид., перероб. і доп.]. Северодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2013. 363 с.
93. Москаленко В.В. Соціальна психологія. К.: Центр навч. літ-ри, 2005. 624 с.
94. Мруга М.Р. Визначення поняття професійної компетентності. *Науковий вісник Миколаївського державного університету: зб. наук. праць. Педагогічні науки: у 2-х т.* 2005. Вип. 10. Т. 2. С. 89-93.
95. Овчарук О.В. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. К.: К.І.С., 2004. 112 с.
96. Омелянюк С.М. Монологізм як психолого-нарративна особливість представлення інформації соціально-політичного змісту. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3(50). Т. 1. С. 181-189.
97. Омелянюк С.М., Бозоян М.А., Голенач Я.О., Гетта А.Ю., Ворошилова В.Ю. Дискурсивні характеристики соціальних мереж та їх вплив на соціальну зрілість молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 3 (59). С. 73-82.

98. Опачко М.В. Системний та інтегративний підходи в освіті: метод. посіб. Ужгород: УжНУ, 2016. 69 с.
99. Пілецький В.С. Практичне мислення у професійній діяльності працівників ОВС. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 191-200.
100. Пілецька Л.С. Вплив професійної мобільності особистості на професійне становлення молоді в координатах сучасних парадигм. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди»*. К.: Гнозис, 2015. Вип. 35. Т. III. С. 370-376.
101. Пілецька Л.С. Соціалізація обдарованої молоді в сучасних умовах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 236-243.
102. Пілецька Л.С., Сафонова С.О., Завацька Н.Є., Каширіна Є.В., Бровендер О.О. Соціально-психологічні засади життєстійкості та самореалізації молоді в професіях соціономічного типу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 5-17.
103. Попович І.С. Вплив соціально-психологічних очікувань на професійне зростання та професійне здоров'я фахівців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2018. № 2 (46). С. 129-139.
104. Попович І.С. Психолого-педагогічний аспект професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. *Науковий вісник Херсонського*

- державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон: ВД «Гельветика», 2018. Вип. 5. С. 124-129.
105. Психологічні основи професіоналізації особистості в умовах освітньої взаємодії: монографія / В.Й. Бочелюк, Н.Є. Завацька та ін.; за ред. В.Й. Бочелюка. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2014. 248 с.
106. Радул В.В. Становлення соціальної зрілості молодого вчителя (теорія та практика): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Валерій Вікторович Радул. К., 1998. 429 с.
107. Расторгуєва Н.О., Швець Д.В. Права людини та підготовка поліцейського в аспекті формування особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 326-342.
108. Саннікова О.П. Багатовимірна концепція особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 15-21.
109. Санніков О.І., Шаблій Д.М. До проблеми когнітивної регуляції вибору особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3(53). Т. 3. С. 77-94.
110. Сашуріна О.Ю. Психологічні ресурси особистості працівників Національної поліції України в контексті ефективності професійної діяльності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 227-239.
111. Сергієнко Н.П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Надія Павлівна Сергієнко. Х., 2005. 234 с.
112. Синявська О.Ю. Професійна етика як чинник протидії професійній деформації працівників органів внутрішніх справ. *Право і безпека*. 2005. № 4(1). С. 96-99.

113. Сколота Е.В. Асертивність як значуща професійна якість майбутнього юриста. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 121-132.
114. Соколовська С.М. Сутнісна характеристика понять «саморозвиток» та «професійний саморозвиток особистості»: монографія / за ред. В.А. Ковальчук. Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. С. 20-38.
115. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 64-71.
116. Галдонова Л.О. Психологія інноваційних технологій навчання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 100-115.
117. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія. К.: Міленіум, 2014. 206 с.
118. Ткач Т.В., Кравченко А.В. Психологічні детермінанти розвитку соціальних компетенцій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 151-160.
119. Тохтамиш О.М. Психологічний механізм реактивного утворення та його зв'язок з самосприйняттям особистості. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка*. 2013. Вип. 19. С. 697-705.

120. Гохтамиш О.М. Психологічний механізм регресії та його зв'язок із самосприйняттям особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*. 2012. Т. X. Вип. 23. С. 647-657.
121. Турбан В.В. Дослідження статусу психології особистості в українській науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 88-100.
122. Федоренко О.І. Підготовка майбутніх працівників органів внутрішніх справ до соціальної та виховної роботи з підлітками: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Олена Іванівна Федоренко. Х., 2008. 526 с.
123. Царьов О.Д. Підготовка до професійної адаптації майбутніх правоохоронців у вищих навчальних закладах МВС України: монографія. Дн.: ДДУВС, 2016. 231 с.
124. Чепелева Н.В. Проблеми психологічної герменевтики: монографія. К.: Міленіум, 2004. 276 с.
125. Чернюк М.О. Вплив емоційно забарвленої інформації на прийняття моральних рішень. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету*. Запоріжжя: КПУ, 2018. № 2. С. 43-47.
126. Шаповалова В.А., Завацький Ю.А. та ін. Реалізація системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 54-63.
127. Швалб Ю.М. Психологічні аспекти компетентнісного підходу в освіті. *Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі*

- України: матеріали методологічного семінару. К.: Педагог. думка, 2009. С. 105-113.*
128. Швець Д.В. Психічна стійкість працівника поліції як основа готовності до службової діяльності в екстремальних ситуаціях. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. С.П. Бочарової* (м. Харків, 30 березня 2017 р.). Х.: ХНУВС, 2017. С. 226-229.
129. Шевяков О.В., Шрамко І.А. Динамічні соціотехнічні системи діяльності: соціальна підтримка. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 184-197.*
130. Шевченко А.В. Зв'язок соціальної бажаності та ціннісних орієнтацій у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 147-158.*
131. Штепа О.С. Формування особистісної зрілості у підлітковому та юнацькому віці. *Соціальна психологія. 2006. № 1 (15). С. 129-146.*
132. Яковлева С.Д., Завацький Ю.А., Журба М.А., Завацька Н.Є., Турбан В.В., Омелянюк С.М. Соціально-психологічний аналіз соціальної та професійної мобільності сучасної молоді у векторі її життєстійкості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т.1. С. 76-86.*
133. Яремчук В.В. Соціально-психологічні чинники професійної діяльності керівників пенітенціарних закладів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету*

- імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 2 (49). С. 364-376.
134. Яценко Т.С., Галушко Л.Я., Степаненко В.О. Опредметнені засоби репрезентації психіки суб'єкта – передумова глибинного пізнання. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету*. Запоріжжя: КПУ, 2018. № 2. С. 47-57.
135. Abubakar A., Hilman H., Kaliappen N. New Tools for Measuring Global Academic Performance. *SAGE Open*. 2018. № 8(3). P. 342-364.
136. Addams L.H., Allred A.T. Business communication course redesigned: All written and oral communication assignments based on building career skills. *Academy of Educational Leadership Journal*. 2015. Vol. 19 (1). P. 250-265.
137. Adekiya A.A., Ibrahim F. Entrepreneurship intention among students. The antecedent role of culture and entrepreneurship training and development. *The International Journal of Management Education*. 2016. Vol. 14, issue 2. P. 116-132.
138. Adler A. *Über den nervösen Charakter*. Wiesbaden: J.F. Bergmann, 1912. 195 p.
139. Allen M.W. *Creating Successful E-Learning: A Rapid System For Getting It Right First Time, Every Time*. CA: Pfeiffer, 2006. 220 p.
140. Akhtyrskaya Yu.I. System of socio-psychological factors of conflict conduct of modern youth in media space. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 7-24.
141. Allport G.W. *Pattern and growth of personality*. N.-Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1961. 344 p.
142. Argyle M. *Psychology Of Interpersonal Behaviour*. London, England: Penguin UK, 1994. 368 p.
143. Avhustiuk M.M., Pasichnyk I.D., Kalamazh R.V. The illusion of knowing in metacognitive monitoring: Effects of the type of information and of personal,

- cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics. *Europe's Journal of Psychology*. 2018. Vol. 14(2). P. 317-341.
144. Bilianska A.Yu., Zavatska N.Ye., Ryndina L.V., Shona V.Yu. Features of socialization i individual expectation features. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 78-84.
145. Blyskun O.O. Safety assessment of the educational environment in the process of practice students. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 1. С. 5-13.
146. Bier G. Cognitive complexity-simplicity and predicative behavior. *J. of Abnormal and Social Psychology*. 1955. Vol. 51. P. 59-71.
147. Brovender O.O., Zavatska N.E., Mykhaylyshyn U.B., Pobokina G.M. Psychology of gift and peculiarities of business communicative culture of personality. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 84-96.
148. Bocheliuk V., Nechyporenko V.V., Pozdniakova-Kyrbiatieva E.H., Pozdniakova O.L., Siliavina Y.S. Psychological and pedagogical aspects of consolidation of social capital of higher education institutions. *Linguistics and Culture Review*. 2021. Vol. 5(S2). P. 342-353.
149. Bocheliuk V.Yo., Panov M.S., Dergach M.A., Nechyporenko V.V., Pozdniakova-Kyrbiatieva E.G. Management of professional readaptation in terms of the modern Ukrainian society. *ASTRA Salvensis*. 2019. Vol. 1. P. 539-552.
150. Bocheliuk V.I., Panov N.S., Piletska L.S., Yaremchuk V.V., Borysiuk A.S. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position.

- Asia Life Sciences: The Asian International Journal*. 2019. Supplement 21(1). P. 445-461.
151. Bocheliuk V.Yo., Panov M.S. Social-psychological features of the professional activity potential of modern personality. *Сучасні аспекти науки: монографія; за ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. К.; Братислава: ФОП Кандиба Т.П., 2021. Т. IV. С. 122-133.*
152. Bocheliuk V.Y., Spytka L.V., Shaposhnykova I.V., Turubarova A.V., Panov M.S. Five stages of professional personality development: Comparative analysis. *Polish Psychological Bulletin*. 2022. Vol. 53(2). P. 88-93.
153. Bocheliuk V.I., Velitchenko L.K., Gaivoronska T.O., Pogrebna V.L., Khitrova T.V. Manipulative impact on the memory of socially significant events: results of the experiment in student groups. *Journal of the Balkan Tribological Association*. 2021, Vol. 27, No 5. P. 947-962.
154. Bocheliuk V.Y., Zavatska N.Y., Toba M.V., Panov N.S. Emotional Burnout: Prevalence Rate and Symptoms in Different Socio-Professional Groups. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*. Vol. 8. №. 1. 2020. P. 33-40.
155. Bolton K. The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis. University of Texas at Arlington, 2013. 118 p.
156. Vozoyan M.A. Formation of social maturity of law enforcement officers at the stage of professional training. *Стрес в житті сучасної особистості: надбання та втрати: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського наукового круглого столу (м. Київ, 16 травня 2023 р.) / за ред. С.Д. Максименка, В.В. Турбан. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 6-8.*
157. Vozoyan M.A. Formation process the social maturity of future law officers. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами ІХ*

- Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 357-360.
158. Vozoyan M.A. Scientific and theoretical basis of forming the social maturity of future law officers. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 173-186.
159. Bulakh I., Mrouga M., Voronenko Y. Manifestation of professional competence: is it context-dependent or skill-dependent? *AMEE Conf. «Relevance in Medical Education»*. Bem (Switzerland), 2003. P. 381.
160. Cattell R.B. The birth of the Society of Multivariate Experimental Psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 1990. Vol. 26. P. 48-57.
161. Chaves M.G.F. Improving management student's skills in framing «thought-provoking question»: An action research. *International Journal of Business and Information*. 2016. Vol. 11 (1). P. 210-219.
162. Cohen L., Musson G., Tietze S. Teaching communication to student's: A view from the United Kingdom. *Management Communication Quarterly*. 2005. Vol. 19. № 2. P. 279-294.
163. Caridad M., Cadeno N., Cardeno E., Castellano M.I. Contributions of assertive communication in conflict resolution within institutions of higher education. *Revista Espacios*. 2017. Vol. 38. num 50.
164. Cooley E.L., Nowicki Jr.S. Locus of Control and Assertiveness in Male and Female College Students. *The Journal of Psychology*. 1984. num 117. P. 85-87.
165. Dachner A.M., Polin B. A systematic approach to educating the emerging adult learner in undergraduate management courses. *Journal of Management Education*. 2016. Vol. 40 (2). P. 121-151.
166. Derevyanko O.V., Hoian I.M., Zavatska N.Ye., Zavatskyi Yu.A., Kaskov I.O. Psychological features of the process of youth self-organization and the development of its reflection in the period of social transformations. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук.*

- праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 94-103.
167. Dyatchenko D.O. Analysis of the influence of the situation on human behavior under the conditions real and potential danger. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 2 (49). С. 127-136.
168. Demenenko I., Shavyrina I., Kravchenko E. Customer-Centric Organizational Culture of the University as a Factor of Efficient Social and Economic Development of the Region. *SHS Web of Conferences*. 2018. num 50. P. 1-11.
169. Dias J. Teaching operation research to undergraduate managements students: The role of gamification. *The International Journal of Management Education*. 2017. Vol. 15, issue 1. P. 98-111.
170. Dobek-Ostrowska B. *Podstawy komunikowania społecznego*. Wrocław: Astrum, 2007. 168 s.
171. Dobek-Ostrowska B., Waszniewski R. *Teoria komunikowania publicznego i politycznego*. Wrocław: Astrum, 2007. 244 s.
172. Dobrovolska N.A. Student self-governance as a mean development of creative youth creative abilities. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 58-67.
173. Ergenel A., Karapinar P.B., Camgöz S.M.N. The Effect of Assertiveness on Conflict Handling Styles. *H. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2011. Vol. 29. num 2. P. 69-93.
174. Epstein R.M., Edward M.H. Defining and Assessing Professional Competence. *JAMA*. 2002. Vol. 287. № 2. P. 226-235.
175. Erikson E. Psychosocial Identity. A Way of Looking at Things. *Selected Papers / Edited by S. Schlein*. N.-Y., 1995. 720 p.

176. Eysenck H.J., Rachmann S. The Causes and Cures of Neurosis. An Introduction to Modern Behaviour Therapy based on Learning Theory and the Principles of Conditioning. London: Routledge & Kegan Paul, 1965. P. 318.
177. Fedorova O.V., Boyarin L.V., Zavatskyi Yu.A., Zavatska N.Ye., Pobokina H.M. Socio-psychological characteristics of self-fulfillment of youth and its resilience: internal and external dimensions. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 18-28.
178. Fedyk O.V., Hoian I.M. Optimization of the functioning of the emotional sphere of the personality by means of psychocorrection. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). Т. 3. С. 89-95.
179. Frankl V. Ten theses on personality. Jekzistencial'naja tradicija: filosofija, psihologija, psihoterapija. *Existential tradition: philosophy, psychology, psychotherapy*. 2005. num 2. P. 4-13.
180. Freud S. Tiefen-Psychologie. Band eins. Leben, Werk und Wirkung. Zurich: Kindler Verlag. AG, 1977. 800 p.
181. Fromm E. The Art of Being. Bloomsbury Academic, 1994. 144 p.
182. Galvez L.M., Popovych I., Shevchenko A., Klenina K. Estudio de la relación entre la deseabilidad social las orientaciones valorativas de los jóvenes. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. Vol. 26 (1). P. 241-268.
183. Glavinska O.D., Ovdiyenko I.M., Brukhovetska O.V., Chausova T.V., Didenko M.S. Professional self-realization as a factor in the psychological well-being of specialists of caring professions. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2020. Vol. 8. P. 548-559.
184. Gottsdanker R.M. Experimenting in psychology. N-Y: Prentice-Hall, 1978.

185. Gundertaylo Yu., Tytarenko T. (Ed), Zlobina O., Liepikhova L., Lazorenko B., Kochubainik O., Cheremnyh K., Klypeets O., Larina T., Kraichinska V. How to build your own future: the life tasks of personality. Kirovohrad: Imex-LTD. 2012.
186. Guerrero D., I. De los Ríos Professional competences: a classification of international models. *Procedia-Social and Behavioral Science Journal*. 2012. Vol. 46. P. 1290-1296.
187. Guilford J.P. The nature of Intelligence. N.-Y.: McGraw-Hill, 1967. 76 p.
188. Heine S.J., Vohs K.D. The Meaning Maintenance Model: On the Coherence of Social Motivations. *Personality and Social Psychology Review*. 2006. Vol. 10. num 2. P. 88-110.
189. Huias I., Popovych I., Blyskun O., Shcherbyna V., Batasheva N., Aleksieieva M., Chala T. Psychological Semantic Parameters of Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13(2). P. 167-184.
190. Hernandez-Lopez L. [et al.] Student's perception of the lecturer's role in management educationoc: knowledge acquisition and competence development. *The International Journal of Management Education*. 2016. Vol. 14, issue 3. P. 411-421.
191. Horodnychi O.V., Akhtyrska Yu.I. Determination of socio-psychological problems of modern youth and features of their assertive behavior in conflict situations. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. № 1 (39). Т.2. С. 4-14.
192. Horney K. Neurosis and Human Growth: The Struggle towards Self-Realization. N-Y.: W. W. Norton & Co., Inc. 1950.
193. Holodiuk L., Miyer T., Omelchuk S., Savosh V., Bondarenko H., Romanenko L., Romanenko K. (2021a). An Overview of the Continuous Education System Components in Dimensions «Umwelt»,

- «Mitwelt» and «Eigenwelt». *AD ALTA. Journal of Inter disciplinary Research*. 2021a. Vol. 11(1). P. 52-56.
194. Ivchenko A.A., Zhigarenko I.E., Zhikhareva P.N., Korobko L.O., Labunska A.N., Pridorozhko Yu.A., Syzonenko Yu.A., Statsenko D.I. Programs for optimization of communicative capacity of specialists of socio-common profile as a factor of their professional readaptation. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 45-55.
195. Johnson Elaine B. *Contextual Teaching and Learning*. Corwin Press, INC. A Sage Publications Company. Thousand Oaks, California. 2002.
196. Jung C.G. *The collected works. The structure and dynamics of the psyche*. Vol. 8. Princeton University: Press, 1989. 480 p.
197. Jung C.G. *The collected works. Two essays on analytical psychology*. Princeton University: Press, 1989. 352 p.
198. Kalinoski Z.T. [et al.] A meta-analytic evaluation of diversity training outcomes. *Journal of Organizational Behavior*. 2013. Vol. 34. P. 1076-1104.
199. Khmil V.V., Popovych I.S. Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. num 16. P. 55-65.
200. Komar T.V., Zavatska N.Ye., Zhigarenko I.Ye., Safonov A.Yu., Kovalenko V.O. Strategies for realizing the creative potential of youth. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 144-151.
201. Kohlberg L. *Essays on Moral Development: Vol. II. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages*. San Francisco, Harper & Row. 1984.

202. Kovalchuk Z.Ya., Kolisnyk R.Ya., Toba M.V., Tsarenok L.B., Kaskov I.O. Personal reflection and responsibility in the conditions of continuous social changes. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 131-135.
203. Lefcourt H.M. Locus of control. In J.P. Robinson, P.R. Shaver, L.S. Wrightman (Eds.), *Measures of personality and social psychology attitudes*. London: Academic Press Ltd., 1991. P. 413-425.
204. Losievska O.H. Development of communicative competences of professionalism in the future specialist of the humanitarian profile. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. № 2 (52). С. 205-212.
205. Levinger G. Toward the analysis of close relationships. *Journal of Experimental Social Psychology*. 1980. Vol. 16. P. 510-544.
206. Lytvynenko O.D. Socio-psychological features of the adaptation potential of modern youth. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. № 2 (52). С. 144-166.
207. Ludwig A.W. Altered states of consciousness // *Altered states of consciousness: A book of reading*. N.-Y., 1969. P. 9.
208. Lymarenko L., Blynova O., Lappo V., Kalenchuk V., Agarkov O., Shramko I., Popovych I. Corporate Culture of a Higher Education Institution as a Factor in Forming Students' Professional Identity. *Revista Inclusiones*. 2020b. Vol. 7(Especial). P. 481-496.
209. Marcia J.E. Life transitions and stress in the context of psychosocial development. In T. W. Miller (Ed.) *Handbook of Stressful Transitions Across the Lifespan*. 2010. P. 19-34.

210. Martindale K. Cognition and consciousness. N.-Y.: Homewood: Dorsey Press, 1981.
211. Maslow A.H. Motivation and Personality. Hong Kong: Longman Asia, 1987. 335 p.
212. Masten A. Ordinary magic: resilience in development. N.-Y.: The Guilford press, 2014. P. 308.
213. Marchenko A.D., Mykhaylyshyn U.B., Zavatska N.Ye., Tsarenok L.B. Individual-typological features of personality in the aspect of manifestation potential of rehabilitation and sustainability. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 139-146.
214. Maxim L.A., Nowicki S.J. Developmental associations between nonverbal ability and social competence. *Facta Universitatis*. 2003. Vol. 2. P. 745-758.
215. McClelland D.C. Testing for competence rather than for intelligence. *American Psychologist*. 1973. № 28. P. 1-14.
216. McDougall W. An Introduction to Social Psychology. Biblio Life, 2009. 452 p.
217. Mead G.H. The Individual and the Social Self: Unpublished Essays by G.H. Mead, edited by D.L. Miller. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
218. Miller M.L., Omens R.S., Delvadia R. Dimension of social competence: Personality and coping style correlates. *Personality and Individual Differences*. 1991. Vol. 12. P. 955-964.
219. Moiseienko V., Blynova O., Los O., Burlakova I., Yevdokimova O., Toba M., Popovych I. Assertiveness as a Factor of Students' Choice of Behavior Strategies in Social Interaction. *Revista Inclusiones*. 2020c. Vol. 7 (4). P. 259-272.
220. Nagra V., Kaur M. Social Maturity among Student Teachers. *International Journal of Education and Psychological Research (IJEPR)*. 2013. Vol. 2. Issue 1. P. 10-16.

221. Nosov P., Popovych I., Borysiuk A., Zahrai L., Fedoruk O., Zinchenko S., Mateichuk V. Constructing a Structural-Functional Model of Social Expectations of the Personality. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. num Especial. P. 154-167.
222. Neman R. APA's resilience initiative. *Professional psychology: research and practice*. 2005. № 36. P. 227.
223. Nemeth D.G., Tracy W.O. Innovative approaches to individual and community resilience: from theory to practice. Academic Press, 2018. 167 p.
224. Ovsyannikov M.V. Analysis of approaches to the structure of self-consciousness in modern psychology. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). С. 214-220.
225. Odnostalko O., Kireeva Z. The research of the «courage to continue» using narrative and ideographic approaches. II International conference on mental health care. National Academi Of Educationaly Science of Ukraine, 25-26 oktober, 2018.
226. Oyserman D. Social Identity and Self-regulation. In A.W. Kruglanski & E.T. Higgins (Eds.), *Social Psychology: Handbook of Basic Principles* (second edition). N-Y.: Guilford Press, 2007.
227. Osborn C.J. Seven salutary suggestions for counsellor stamina. *Journal of Counselling & Development*. 2004. Vol. 82. P. 354-364.
228. O'Sullivan M., Guilford J.P. *Les tests d'intelligence sociale*. Paris: Editions du Centre de psychologie appliquée, 1977.
229. O'Sullivan M., Guilford J.P. Six factors of behavioral cognition: Understanding other people. *Journal of Educational Measurement*. 1975. Vol. 67. P. 255-271.
230. Piaget J. *Studies in Reflecting Abstraction*. Hove, UK: Psychology Press, 2001.

231. Piletskyi V.S., Piletska L.S. Development of practical thinking in the professional activities of future law enforcement officers. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 181-190.
232. Piletska L.S., Zavatskyi Yu.A., Zhurba A.N. Psychological resources of social and professional mobile identity through the prism of copy-behavior of the person. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). С. 220-229.
233. Plutchik R. *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology and Evolution*. Washington, DC: American Psychological Association, 2002. 382 p.
234. Pobokina H.M., Zavatska N.Ye. Socio-psychological components of success of personality life choice. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 139-145.
235. Popovych I., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., Blynova O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7 num Especial. P. 41-59.
236. Popovych I., Zavatska N., Bozoyan M., Blyskun O., Vorobel M., Klenina K. Investigación de las orientaciones valorativas de los participantes del bullying en el espacio educativo. *Revista de Investigación (Apuntes Universitarios)*. 2022. Vol. 12. Núm 2. P. 1-16.
237. Popovych I., Zhigarenko I., Paviluc M. Research of relationship of functional-role positions (ego-states) with indicators of future specialists' independence. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, Issue 41. P. 85-95.

238. Panov N.S., Fedorov A.Yu. A systematic approach to the study of the communicative culture of personality problems in professionalization of the system. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 1 (39). Т. 1. С. 169-180.
239. Raj M. Role of Social Maturity in Academic Achievement of High School Students. *International Journal of Applied Research*. 2015. № 1 (7). P. 44-46.
240. Richardson G. The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of clinical Psychology*. 2002. Vol. 58 (3). P. 307-321.
241. Rajab A. Haladin N.B., Ibrahim N.A. Assertiveness Among Undergraduates in a Malaysian Public University: Implications Towards Improved Employability. *Journal Technology (Social Sciences)*. 2013. Vol. 65. num 2. P. 15-24.
242. Rogers C.R. Client-centred therapy. Boston etc.: Noughton Miffincj, 1995.
243. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* 1966. Vol. 80. № 1. P. 1-28.
244. Rutter M. Psychosocial resilience and protective mechanisms. In J. Rolf, A.S. Masten, D. Cicchetti, K.H. Neuchterlein & S. Weintraub (Eds.) Risk and protective factors in the development. N-Y.: Cambridge University Press, 1990. P. 181-214.
245. Saaranen T. [et al.] The simulation method in learning interpersonal communication competence - Experiences of master's degree students. *Nurse Education Today*. 2015. Vol. 35, issue 2. P. 8-13.
246. Salter N.P., O'Malley A.L. A good graduate industrial-organizational education begins in undergraduate classrooms. *Industrial and Organizational Psychology*. 2014. Vol. 7, issue 1. P. 15-18.
247. Skinner B.F. The Technology of Teaching. Foundation, 2016. 271 p.

248. Smith-Osborne A. Life span and resiliency theory: A critical review. *Advances in Social Work*. 2007. Vol. 8. P. 162-178.
249. Southwick S. Resilience. The Science of Mastering Life`s Greatest Challenges. Cambridge University Press, 2016. 230 p.
250. Stokoe E. The conversation analytic role-play method (CARM): A method for training communication skills as an alternative to simulated role-play. *Research on Language and Social Interaction*. 2014. Vol. 47 (3). P. 255-265.
251. Shevchenko O.L., Dobrovolska N.A., Zavatska N.Ye. Example problems of preserving personal psychological health. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 81-88.
252. Turban V.V., Piletska L.S., Zavatska N.Ye., Blyskun O.O., Voloshyn V.M. The gift of youth and its development in the conditions of a problem-genic society. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 30-40.
253. Thayer S., Bernard S. Gorman, Alden E. Wessman, Gertrude Schmeidler & Elinor G. Mannucci The Relationship between Locus of Control and Temporal Experience. *The Journal of Genetic Psychology*. 1975. Vol. 126. № 2. P. 275-279.
254. Tkach T. Lifelong learning as resource of education and development of knowledge economy. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2019. № 1 (48). С. 238-246.
255. Tkach T.V., Piletska L.S. Psychological determinants of development of social competences in the structure of social maturity of future law officers.

- Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 236-243.*
256. Tymofieva M.P., Pavliuk O.I., Liubina L.A., Lomakina U.V. Psychological features of feedback as a process of interactive teaching. *Trends of modern science – 2016: Materials of the XII International scientific and practical conference* (May 30-June 7, 2016). Psychology and Sociology. Sheffield, «Science and education». 2016. Vol. 19. P. 58-61.
257. Willison J. A handbook for research skills development and assessment in the curriculum. *Centre for Learning and Professional Development University of Adelaide*. 2009. P. 85.
258. Yaremchuk N., Popovych I., Machynska N., Korniat V., Kurinna V. Psycho-emotional states of future specialists in a socionomic area under lockdown and martial law: comparative analysis. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11(56). P. 150-158.
259. Yevdokimova O., Popovych I., Lymarenko L., Tereshenko N., Kornisheva T., Koverznieva A., Aleksieieva M. Research on the Effectiveness of Training Technologies' Implementation in Student Theater. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7. num 2. P. 104-121.
260. Zasiiekina L. Psycholinguistic representation of individual traumatic memory in the context of social and political ambiguity. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2014. Vol. 1 (2). P. 118-125.
261. Zasiiekina L., Khvorost K., & Zasiiekina D. Traumatic Narrative in Psycholinguistic Study Dimension. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 23 (1). P. 47-59.
262. Zasiiekina L., & Zhuravlova O. Acculturating Stress, Language Anxiety and Procrastination of International Students in the Academic Settings. *Psycholinguistics*. 2019. Vol. 26 (1). P. 126-140.

263. Zhigarenko I.E. Socio-psychological specificity of modeling of inter-social communication in the societal industry professions. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 1. С. 97-106.